
ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛА (Матеріали “круглого столу”)

У вітчизняній та зарубіжній історіографії не викликає заперечень теза про те, що для середньовічної епохи висхідним пунктом є село. Це пов'язано з роллю сільського населення в період феодалізму. Як зазначав відомий французький дослідник Ф. Бродель у своїй роботі “Структури повсякдення: можливе і неможливе”, навіть у XV—XVIII ст. світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 відсотків людей існували за рахунок обробки землі.

Повною мірою це стосується території Східної Європи в цілому і України, зокрема. Тому без вивчення середньовічних сільських поселень неможливо вирішити багато з актуальних історичних проблем: становлення й розвиток феодальних відносин, специфіка сусідської общини, історія землеробства і скотарства, питання матеріальної й духовної культури більшості тогочасного люду. Актуальність розгляду даної теми не викликає жодних сумнівів. В Україні останнім часом поживалося її вивчення, а це, в свою чергу, вимагає підведення певних здобутків і поставлення нових завдань. Тож, присвячення одного із засідань “круглого столу” “Українського історичного журналу” середньовічному селу є цілком логічним і своєчасним. У ньому взяли участь науковці різних установ — як академічних, так і вищої школи.

А. О. ГУРБИК (Київ)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

З-поміж широкого кола проблем, які потребують подальшого вивчення новітньою українською історіографією, актуальними залишаються як традиційні для вітчизняних вчених-аграріїв теми (економіка, землеволодіння, повинності, соціальна структура, демографія, форми соціального протесту українського села), так і нетрадиційні підходи, що передбачають висвітлення різноманітних свідомісних аспектів та менталітету українського селянства за середньовіччя та нового часу, оскільки, з одного боку, досить рельєфно намітився (особливо в радянській історіографії) значний крен у бік лише соціально-економічної проблематики, а з іншого, — у медієвістів є розуміння того, що “однієї лише соціально-економічної характеристики середньовічного суспільства виявляється недостатньо для проникнення в його таємницю”¹.

На нинішньому етапі розвитку історичних досліджень у вітчизняній медієвістиці загалом утвердилося розуміння “про середньовіччя як про певну системну єдність з внутрішньою, тільки йому властивою логікою

руху суспільства”². Навіть зроблено кроки до вивчення механізму, за допомогою якого функціонувала система через дослідження не лише її економічної основи, а й соціального середовища, “в якому жив конкретний індивід, керуючись його (середовища. — *Авт.*) обов’язковими нормами поведінки, духовною орієнтацією, стереотипами цінностей”³. Однак, як слушно зазначають фахівці, “на відміну від більшості європейських країн, вчені яких уже протягом тривалого часу досить плідно розробляють означену проблематику, українські історики фактично долають перші кроки на шляху опанування ментально-свідомісного зрізу національного історичного процесу”⁴.

Завдання відтворення загальної картини еволюції української ментальності в епоху середньовіччя та нового часу на даному етапі, вважаємо, доцільно здійснювати через поетапне дослідження менталітету різноманітних соціальних макро- (шляхти, міщан, селян, козаків) та мікроструктур (територіальні громади, цехи, братства, сімейні колективи і т. п.). Це дасть можливість висвітлити не лише спільне в ментальності всіх без винятку структурних складових українського суспільства, а й викристалізувати специфіку ментальних установок різних соціальних груп (принаймні в межах макроструктур).

Традиційний підхід (особливо в радянський період) до історії середньовічного селянства України, яке за середньовіччя та нового часу становило абсолютну більшість людності, полягав переважно у вивченні землеволодіння, повинностей, “невпинного” посилення гніту та класової боротьби посполитих і не передбачав дослідження комплексу основних поглядів селянства на навколишній світ та суспільство. Тож не дивно, що вчені-аграрії і в кінці XX ст. змушені були констатувати, що духовне життя і суспільна свідомість “середньовічного селянства — одна з найменш досліджених галузей в історичній науці”⁵.

Європейська історіографія не стояла на місці й значно просунулась у зазначеному напрямі наукового пошуку (в т. ч. й у вивченні проблем середньовічної народної культури) завдяки працям російських та французьких медієвістів (М. Сидорова, М. Бахтін, Ж. Легоф, Р. Манселі, А. Гуревич та ін.)⁶. Доробок попередників, який містить нетрадиційні підходи до використання вже відомих джерел та певні теоретичні напрацювання, вповні може бути застосований для вивчення менталітету українського народу і дає можливість висвітлити останній в порівняльному європейському контексті.

Структурно у вивченні народної (селянської) ментальності в Україні (епохи середньовіччя та нового часу) важливим бачиться дослідження таких її блоків: загальні засади селянського світосприйняття (освіченість, ставлення до навколишнього світу та природи і т. п.); соціальна психологія селян (соціально-етичні погляди, соціально-політичні уявлення і т. д.); правова свідомість (земельно-майнові та сімейні стосунки, селянське судочинство); релігійні погляди (християнські уявлення, елементи язичництва). Вказаний поділ, звичайно, є умовним (оскільки йдеться про ментально-свідомісні установки) й проводиться лише з метою встановлення послідовності й поетапності наукових пошуків.

Зазначені вище аспекти в свою чергу теж можуть розчленовуватися на більш детальні напрямки наукового пошуку. Приміром, одна з найважливіших складових менталітету середньовічних селян — їхні правові уявлення та правосвідомість (детерміновані реальним соціально-економічним та правовим становищем посполитих) можуть розглядатися як комплекс основних поглядів на *землеволодіння* (отримання землі в спадщину, купівля-продаж, передача у спадок, дарування, користування громадською аль-

мендою і т. д.), *сімейно-майнові стосунки* (спадкування та розділ майна, відтворення традиційних форм сім'ї та сімейно-шлюбних стосунків і т. п.), *селянське судочинство* (джерела, устрій та компетенція громадського суду, його процедура і т. д.), які, незважаючи на поступове погіршення реального становища селян та активний "наступ" феодального права, являли собою більш-менш сталу систему уявлень. Теоретичну основу їх складала, з одного боку, активно вживані норми усного звичаєвого права, а з іншого, — своєрідна інтерпретація селянами положень загальнодержавного та помісного права. Причому поряд із стійкими, довготривалими рисами народної правосвідомості у селянства спостерігаються й т. зв. тимчасові уявлення (приміром, коли посполиті використовували консервативні помісні звичаї, які чітко фіксували розміри феодальної ренти, для боротьби із зростанням норми останньої), що загалом являло в XIII—XV ст. загальноєвропейську характерність ⁷.

Проникнення в таємницю народної ментальності загалом та селянської правосвідомості, зокрема, передбачає дослідження типології сімейного ладу посполитих, адже сімейний колектив — базовий суспільний осередок середньовіччя — був основним носієм правових знань. В його межах формувалися, зберігалися, передавалися нащадкам основні правові уявлення, а також виробилася лінія стосунків з іншими сім'ями, сьбрами, громадою, представниками різних станів суспільства. Зміна ж форми сім'ї та громадського укладу призводила і до зміни ментальних і правосвідомих установок.

В конкретно-історичному плані основними формами сімейного ладу в Україні XIV—XVII ст. були малі й великі нерозділені (регенеровані на основі малих) сім'ї, хоча в XVI ст. вже досить помітною була тенденція до зменшення тривалості існування нерозділеної сім'ї в циклі: мала сім'я — нерозділена сім'я — малі сім'ї. Вказані чинники значно вплинули і на тип сільських поселень, які з малодвірних великосімейних (дворищ, селець, селищ) протягом XVI ст. перетворюються у багатодвірні малосімейні ⁸. Кожний новий голова малої сім'ї (кількість яких значно зросла через розпад великих дворищ) ставав окремим суб'єктом правовідносин, тоді як у великій нерозділеній сім'ї, що включала малі, носієм правових знань міг бути лише один загальний голова дворогосподарства.

Зазначена вище зміна типу сільських поселень України висуває на передній план необхідність дослідження ще однієї дуже актуальної проблематики — а саме: типології форм територіальної громади та діалектики взаємоперетворень останніх.

На відміну від попередньої дана тематика є традиційною для української історіографії. Тією чи іншою мірою історики до неї зверталися протягом останніх майже півтора століть, хоча інтерес до української територіальної громади не був постійним.

Базові підвалини в дослідженні форм громади були закладені ще класичними працями вчених XIX — початку XX ст. (І. В. Лучицького, М. М. Ковалевського, В. А. М'якотіна, М. В. Довнара-Запольського, М. Ф. Владимирського-Буданова, М. Д. Іванишева, О. Я. Єфименко, М. С. Грушевського та ін.). Згодом інтерес до даної проблематики згасав, і в 20-х роках XX ст. з'явилися лише спеціальні праці, присвячені громадському судочинству. А в 30-х — 50-х роках ця тематика практично випала з поля зору дослідників ⁹.

У 60-х роках до теми територіальної громади історики зверталися лише побічно, переважно в контексті еволюції феодальних відносин. Хоча з того часу вже з'являються дослідження з історіографії проблеми ¹⁰.

У 70-х роках інтерес до історії територіальної громади відроджується, чому певною мірою сприяв і XIV симпозиум з аграрної історії Східної Європи (1972 р., Мінськ—Гродно), на якому неодноразово піднімалась дана тематика. В другій половині 70-х років в Україні з'являються регіональні дослідження з історії громадських структур у Галицькому Прикарпатті та Українських Карпатах (Ю. Г. Гошко, В. Ф. Інкін)¹¹.

У 80-х роках деякі аспекти історії громади на Лівобережній Україні (XVII—XVIII ст.) висвітлювались у монографіях В. Й. Борисенка та О. І. Гуржія, а також у статті В. М. Сироткіна¹².

У 90-х роках побачила світ праця Г. Горинь, присвячена громадському побуту сільського населення Українських Карпат у XIX — 30-х роках XX ст.; сільській громаді лемків XIX—XX ст. була присвячена кандидатська дисертація О. В. Турчака, а місцю й ролі громади в суспільному житті карпатського та прикарпатського села (XIV—XIX ст.) — розділ книги Ю. Г. Гошка¹³. Крім того, вказана тематика порушувалась і в узагальнюючих працях, а в кінці XX — на початку XXI ст. побачили світ монографічні дослідження та статті автора даної розвідки, присвячені еволюції форм української територіальної громади XIV—XVIII ст.¹⁴

Підсумовуючи історіографічний огляд, відзначимо перш за все регіональну нерівномірність дослідження історії української громади. Тоді як західноукраїнським землям (Карпати і Прикарпаття) та Лівобережній Україні присвячено чимало праць, інші регіони ще потребують спеціального вивчення. Окрім того, існує й хронологічний “крен” у бік детального вивчення форм громади в другій половині XVII — початку XX ст., й недостатнього висвітлення в спеціальній літературі періоду XIV — першої половини XVII ст., якому присвячені окремі праці. В цьому контексті важливим бачиться проведення типологізації форм територіальної громади XIV—XVI ст. на широкому фактичному матеріалі з різних регіонів України. Потребує подальшого пояснення практично синхронне співіснування різноманітних форм: громад-волостей, дворищних громад, сябринних спілок, формування дольових та подворищних громад багатодвірних сіл. Окремого вивчення заслуговує генезис волосної організації. Для розв'язання цієї наукової задачі, очевидно, слід “рухатись” як “зверху” з XIV—XVI ст., так і “знизу” через дослідження еволюції верви, громад князівських сіл і посадів давньоруських міст, а також городових волостей Київської Русі.

Грунтовного дослідження чекають територіальні громади Правобережної України XVII—XVIII ст. та Лівобережжя першої половини XVII ст. і другої половини XVIII ст.

В міру подальшого заповнення існуючих фактологічних і регіональних лакун, вирішення на їхній основі важливих теоретичних проблем (генезису волосної громади, типологізації різноманітних форм громади та вивчення діалектики взаємоперетворень останніх) стане можливим вирішення такого важливого наукового завдання, як висвітлення загальної історії української територіальної громади, магістрального напрямку її еволюції.

Актуальність появи подібних синтезних досліджень в Україні обумовлена значною мірою загальним руслом європейської історіографії. У наших сусідів даній тематиці постійно приділяється велика увага. Так, у Польщі в 70—80-х роках вийшло кілька великих монографій (не кажучи про численні статті), спеціально присвячених давньопольському ополу¹⁵. А на початку 90-х років XX ст. побачила світ монографія Яцека Матушевського “*Vicinia id est... Poszukiwania alternatywnej koncepcji staropolskiego*

opola" (Łódź, 1991. — 235 s.), яка започаткувала гостру наукову дискусію в польській історіографії щодо генези та еволюції польської громади-ополя¹⁶.

Велике місце займає общинна проблематика і в російській історіографії. Протягом 70—90-х років у Росії було опубліковано цілий ряд монографічних досліджень, присвячених різноманітним аспектам історії східнослов'янської та російської общини VI—XIX ст.¹⁷

Окрім того, в останні десятиліття з'явилися також книги, присвячені історії болгарської, литовської та молдавської общини XIV—XVIII ст.¹⁸

¹ Г у р е в и ч А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. — М., 1970. — С. 24.

² Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 7.

³ Там само.

⁴ С м о л і й В. А. Передмова // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 5.

⁵ История крестьянства СССР. — Т. 2. — М., 1990. — С. 505.

⁶ Див.: Г у р б и к А. О. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу... — С. 60.

⁷ Там само. — С. 60—70.

⁸ Див.: Г у р б и к А. О. Типологізація селянського сімейного ладу в Україні XIV—XVI ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К.; Черкаси, 1995. — С. 88—90; Типологія української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV—XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць. — Число 4. — Ч. 2. — К., 2000. — С. 415—431.

⁹ Історіографічний огляд див.: Г у р б и к А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). — К., 1998. — С. 3—10; Wspólnota wiejska na Ukrainie w XIV—XVIII w. Ewolucja podstawowych form społeczno-terytorialnych // Przegląd Historyczny, 1999. — Т. XC. — З. 1. — С. 1—18.

¹⁰ М а р к о в П. Г. А. Я. Ефименко — историк Украины. — К., 1966. — 123 с.; Л а п т и н П. Ф. І. В. Лучицький про общину на Україні // Укр. іст. журн. — 1970. — № 6. — С. 127—130; Л а п т и н П. Ф. Община в русской историографии. — К., 1971. — 297 с.; Г е р а с и м е н к о Н. О. Стан вивчення общинного землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1986. — № 7. — С. 104—111.

¹¹ Г о ш к о Ю. Г. Населення Українських Карпат XV—XVIII ст. — К., 1976. — С. 45—58; И н к и н В. Ф. Крестьянский общинный строй в Галицком Прикарпатье (Опыт сравнительного изучения поземельных союзов) // Автореф. дис. ... докт. ист. н. — Львов, 1978. — 32 с.

¹² Б о р и с е н к о В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 88—95; Г у р ж и й А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986. — С. 38—55; С и р о т к і н В. М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII—XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6.

¹³ Г о р и н ь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX — 30-ті роки XX ст.). — К., 1993. — 199 с.; Т у р ч а к О. В. Сільська громада у лемків (1866—1939) // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1996. — 24 с.; Г о ш к о Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV—XIX ст. — Львів, 1999. — С. 77—116.

¹⁴ Див. також: Г у р б и к А. О. Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С. 61—64; Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10. — С. 110—116; Аграрна реформа в Україні XVI ст. — К., 1997. — 64 с.; Сільська громада в Україні XIV—XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5; Типологія територіальної громади в Україні XIV—XVIII ст. // Україна в Центральній-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII ст. — К., 2000. — С. 75—96; Місцеве самоврядування в суспільній свідомості та практиці // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу... — С. 249—277.

¹⁵ P o d w i ś n i k a Z. Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesniejszym średniowieczu. Zreb, wies, opole. — Wrocław, 1971. — 390 s.; M o d z e l e w s k i K. Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej. — Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, Łódź, 1987. — 295 s.

¹⁶ Див.: Г у р б и к А. О. Огульний гіперкритицизм чи фаховий конструктивізм: альтернативи поступу сучасної литуаністики // Укр. іст. журн. — 2000. — № 2. — С. 69—82.

¹⁷ Т и м о щ у к Б. А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990. — 188 с.; Д а н и л о в а Л. В. Сельская община в средневековой Руси. — М., 1994. — 316 с.; А л е к с а н д р о в В. А. Сельская община в России (XVIII — начало XIX в.). — М., 1976; В д о в и н а Л. Н. Крестьянская община и монастыри в Центральной России в первой половине XVIII в. — М., 1988. — 214 с.

¹⁸ G r o z d a n o v a E. Bulgarska selska obscina prez XV—XVIII vek. — Sofija, 1979. — 207 s.; Ю р г и н и с Ю. М. Сельская община литовцев // Междунар. Конгрес антрополог. и этнограф. наук. — М., 1964; К і а н р і е н е J. Kaimas ir dwaras zemaitioje XVI—XVIII a. — Vilnius, 1988. — 188 s.; G o n t a A. Satul in Moldova medievla institutiele. — Bucuresti, 1986. — 398 s.

І. А. ГОТУН, О. П. МОЦЯ (Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ В УКРАЇНІ

В першій половині XX ст. (як і в XIX) село IX—XIII ст. вивчалось досить епізодично, в основному під час робіт на багатошарових поселеннях. У 50—70-х рр. ситуація дещо покращилася у зв'язку з розробками В. Й. Довженка в плані вивчення ним землеробства. Її лише в останні десятиліття тема середньовічного села стала однією з основних для відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, котрий став координаційним центром з розробки цієї проблеми. Її важливість пояснюється роллю селянства в епоху середньовіччя.

На сьогодні вивчення села ведеться у трьох регіонах: прикарпатському, на правобережжі та лівобережжі Дніпра. Перший з них вивчається недостатньо, а останній найкраще (тут мають на увазі розкопки на значних площах — від кількох сотень метрів до понад 1 га). Вся проведена робота дає можливість зробити цілий ряд нових висновків.

Розміри самих поселень дорівнювали 0,5 — більше 20 га. Кількість дворів варіювалася від 1—2 до кількох десятків. Вивчення їх планувальної структури має значення не лише для реконструкції зовнішнього вигляду поселень, а й для вирішення проблем соціально-економічного життя суспільства. В останні століття I тисячоліття в Східній Європі почалося господарське відособлення окремих сімейств. У слов'янських поселеннях даний процес знайшов своє вираження в переході від безсистемної забудови до рядової, а подальші зміни в суспільно-економічному житті — у появі садиб та їх майновій стратифікації. Розкопками виявлено хронологічні особливості у розташуванні об'єктів: на зміну притаманному IX — початку XI ст. поділу на житлову й господарську зони (Деснянка, Ліскове, Клонів, Козарки, Овраменків Круг на Чернігівщині) з наявністю окремих ям і будівель біля жител і винесенням решти споруд у глибину поселення з'являються не лише взаємопов'язані комплекси споруд, а й локальні групи синхронних об'єктів, оточені огорожею. О. В. Шекуну в означеному регіоні вдалося як зафіксувати наявність садиб, так і дійти висновку, що вже з першої половини XII ст. селища склалися з дворів, а в другій половині XII ст. цей тип забудови став пануючим, прикладом чого слугує садиба з селища Рів-ІІ площею 480 кв. м. Подальші розкопки дали можливість названому автору зафіксувати на поселенні Криниця ще більш ранню сади-

бу, яка датується першою половиною XI ст., а також зробити узагальнення, що садиби того часу, диференціюючись за розмірами, мали площу 400—1500 кв. м; господарські споруди там розташовувалися біля жител, по колу, залишаючи незабудованим центр, вогнебезпечні виробництва вносилися на незабудовані ділянки.

Загальноруські закономірності демонструються матеріалами Середнього Подніпров'я, відмінності якщо й існують, то вони пов'язані з регіональними особливостями, перш за все — ландшафтними. Репрезентативність регіоном загальноруських тенденцій видна при порівнянні із сільськими садибами інших територій. Зокрема, в Попрутті, на поселенні Коростовата 3, за даними М. А. Филипчука, відомі 10 садиб X—XI ст. з природними кордонами і слідами жител та наземних господарських споруд. Аналізуючи матеріали Північної Буковини, М. А. Филипчук в той же час дійшов висновку, що X ст. демонструє патріархальний уклад: групи із 3—4 жител на відстані 5—7 м одне від одного та 40 м між групами; індивідуальні садиби, що зафіксовані на семи пам'ятках, з'являються пізніше. Показово, що садиби на селищах Північної Буковини, як зазначав Б. О. Тимошук, аналогічні Шестовицьким. Дослідник простежує на сільських садибах процеси, пов'язані з приватним землеволодінням. Зокрема, щодо згаданих Шестовицьких садиб поселення Рів-II зазначалося, що будівлі і знахідки в них (срібні і бронзові прикраси, бронзовий світильник, стремена, уламки амфор) свідчать, що садиба належала заможному селянину; подібні селянські садиби могли виникнути лише в тому випадку, коли переділи землі в общинах не проводились, і більш заможні сім'ї мали можливість влаштовувати свої садиби поряд з орним полем і таким чином отримувати певну економічну вигоду. Виходячи з визначення “у зв'язку з розвитком приватної власності почав поступово складатися новий тип житла — садиба, що включала будинок власника в оточенні господарських будівель і огорожі”¹, можна стверджувати, що зафіксовано археологічні сліди саме вказаного явища. Садибна забудова, що фіксується, починаючи з XI ст., свідчить про стабілізацію приватизаційних процесів на селі на початку II тисячоліття. У випадках із садибним плануванням ми маємо справу з відокремленими в побутовому і господарському відношенні одиницями — саме так визначив (і з цим неможливо не погодитись) житлово-господарські комплекси В. Й. Довженок. Сама територіальна община — “верв” у переважній більшості випадків складалася з жителів кількох поселень, де функціонували як малі, індивідуальні, так і великі, нероздільні сім'ї.

Вдалося простежити й певну соціальну ієрархію самих поселень, починаючи від князівських і боярських сіл і кінчаючи ординарними селищами, де проживали рядові члени давньоруського суспільства. Матеріальна культура жителів першої групи поселень практично не відрізнялася від тієї, що простежується під час вивчення міст. Це стосується житлових споруд, предметів побуту, прикрас і одягу, рівня культурного розвитку (звичайно, не всіх, а лише представників феодальної адміністрації та частини слуг). Конкретні соціально-економічні функції, що стояли за різноманітними типами поселень, досить сильно різнилися між собою. Як пункти князівського домену називалися Дорогинка, Ліскове. Останнє — лише одне із значної групи подібних, вивчених на Чернігівщині. Як вказував М. С. Грушевський, “всі засоби чернігівської династії і чернігівського боярства були на півночі в Задесенні і придніпровській Сіверщині. Тут великі князі й боярські села..., пасіки і риболовлі...”². Археологічне вивчення дало можливість простежити це явище за топонімами та характерними категоріями матеріальної культури. Інші поселення (Автуничі) можна роз-

глядати як населений пункт, жителі котрого (державні смерди) влаштовували свої взаємовідносини з верхівкою суспільства виконанням різноманітних натуральних повинностей. Відомі й такі, що стояли ближче до відкритих торгово-ремісничих поселень типу Гньоздово та Бірки, але знаходились у приватних володіннях представників класу феодалів (Григорівка). Міський характер останнього з названих селищ відзначає й автор розкопок, яка підкреслює, що до таких висновків приводить характер планування і щільність забудови: одна садиба на 250—300 кв. м ³. “Міська” номенклатура археологічного матеріалу, культурно-релігійний характер багатьох знахідок, археологічні докази зв’язку населення з князівською владою дозволили вчений висловити припущення, що григорівське поселення відповідає погосту — одному з адміністративних центрів, які виникали в результаті окняжіння земель ⁴. Для цього типу поселень у складі доменіальних князівських володінь, на думку Б. О. Рибаківа, характерні риси феодального організму, впровадженого в гущу селянських “вервей” і “весей”, відірваного від доменіальних баз, поселення, де перебував гарнізон, були приміщення для данини, навколо якого споруджувались укріплення; це і відрізняє його від становища — більш простої в соціально-економічному плані бази для прийому князя в період полюддя ⁵.

Соціальна та економічна неоднорідність неукріплених поселень епохи давньої Русі мала й інші прояви. Аналіз Київської землі привів П. П. Толочка до висновків про існування різних типів селищ. Мешканці одних були зайняті виключно в сільському господарстві, причому, дані поселення не були однотипними, їх відмінності відзначалися передусім господарською спеціалізацією окремих районів; у зонах родючих ґрунтів знаходились великі землеробські села, в поліських районах і в заплавах крупних річок — невеликі поселення тваринників. Для інших характерний ремісничий і промисловий напрямок в економічній діяльності. Наводяться приклади щодо сезонних виробничих поселень (зокрема в басейні Тетерева), жителі яких займалися добуванням болотної залізної руди, а також довготривалих спеціалізованих виробничих селищ по добуванню будівельного каменю і точінню шиферних пряслиць в околицях Овруча. Вказується й на інші виробництва, наприклад гончарне тощо, виявлення й дослідження яких — справа майбутнього ⁶. Вчений підкреслював, що поява промислових селищ, населення яких тимчасово (сезонно) чи постійно займалося ремісничою діяльністю (випалкою заліза, випалюванням деревного вугілля, добуванням і обробкою шиферу), була обов’язковим наслідком подальшого розвитку продуктивних сил і поглиблення процесу поділу праці ⁷.

Подальші дослідження дозволили виявити ще більш строкату й багатогранну картину. Якщо ж аналізувати поселення не лише Київської землі, то побачимо, що навіть у межах Середнього Подніпров’я привертають увагу утворення, які значно розширюють і уточнюють наші погляди на соціально-економічний феномен давньоруського села. Особливо це стосується глибинних районів Полісся. Увагу дослідників передусім привертає специфіка виробничої діяльності населення і соціальний зміст самого селища. Господарська діяльність мешканців селищ, як підкреслював В. Й. Довженко, мала натуральний характер, поєднуючи в собі землеробство, скотарство і промисли з домашнім ремеслом ⁸. Дане поєднання добре простежується на багатьох селищах (ремісники, судячи з масштабів виробництва, обслуговували не лише свою сім’ю), дозволяючи говорити про загальне й особливе в їх розвитку, хоч кожне селище мало своє індивідуальне обличчя, що простежується практично в усіх регіонах Південної Ру-

сі. Вдалося знайти пам'ятки, що репрезентують як окремі специфічні галузі, так і їх поєднання в певних співвідношеннях, виявити певну сезонність у функціонуванні селищ чи використанні окремих об'єктів з їх складу.

Сезонний характер або певна виробнича спеціалізація — не єдині форми прояву функціональних особливостей селищ. Основною рисою багатьох з них є багатоструктурність економіки і багатогранність виробничої діяльності, розвиток різноманітних ремесел і промислів. Аналізуючи розвиток сільської кустарної промисловості, Р. Попов підкреслював, що вона зумовлювалася передусім несприятливістю умов для землеробства (що змушувало селян шукати додаткової підтримки у формі промислової праці), з одного боку, і доступністю та дешевизною матеріалу, простотою прийомів, операцій, незначними пристосуваннями, можливістю збуту, — з іншого⁹. Всі ці умови наявні в лісовій зоні, на чому наголошував В. П. Петров, характеризуючи численні й різноманітні неземлеробські заняття населення останньої¹⁰. Суттєво проявлялося це, за спостереженнями А. Г. Данилюка, і в регіональних особливостях народного будівництва, що відображали в тому числі і зміну господарських типів. Яскраво й вищерпно демонструють загальну тенденцію лісової зони до розвитку ремесел та промислів і селища Українського Полісся. За спостереженнями чернігівського дослідника В. П. Коваленка, навіть у пізньосередньовічні часи це сягало найрізноманітніших сфер діяльності аж до відлову й дресування ведмедів. Подібна картина простежується й стосовно давньоруських селищ, причому строкатість і різнобічність досліджуваних утворень викликає питання: чи були серед поліських селищ типові і середньостатистичні? Абстрагуючись, можна відповісти ствердно, але наголосити на індивідуальних особливостях кожного. Вже називалися селища тваринників, рибалок, мисливців, згадувалися пам'ятки, де розвивалися ремесла. Поліські ж селища демонструють картину ще багатоструктурнішу. Тут фіксуються й спеціалізовані виробничі села, і пам'ятки, де ремесла та промисли були допоміжними стосовно землеробства й тваринництва, і пункти, де певна галузь була домінуючою, а рільництво та скотарство другорядними. Спостерігалися й різні співвідношення та взаємозалежність окремих галузей. Крім специфіки економічної діяльності, привертає увагу і неоднорідність структурних елементів забудови селищ, що вказує на соціальні особливості населених пунктів чи їх ділянок.

Господарська багатопрофільність добре простежується за матеріалами поселення Ліськове, де виявлено сільськогосподарські споруди, житло-майстерню ювеліра, кузню, ями для добування смоли та дьогтю, будівлю з численними обробленими фрагментами шиферу, яму для випалу вапняку. Про інші галузі свідчать криця в горщиках, знахідки, що вказують на розвиток рибальства, бортництва. На думку О. В. Шекуна та О. М. Веремейчик, місцеві ремісники обслуговували всю округу. Подібна картина спостерігається й на інших селищах регіону. Багатоплановість економічної діяльності виявлена на поселеннях Овраменків Круг, Деснянка, Козарки, Криниця, Льгівка, Сибереж, Очеретяна Гора, Кам'яна Гора. Про зернове господарство, як одну з пріоритетних галузей, свідчать також матеріали з поселення Рів-ІІ в Подесенні. Тут досліджено житла, погребі, зернові ями. Займалася місцева людність і залізообробкою: вивчено майстерню відповідного профілю. Знайдено й артефакти, що вказують на розвиток рибальства.

Чим менше сприятливими були умови для сільського господарства, тим розвинутішими були ремесла й промисли. Так, на поселенні Автуничі, розташованому на малородючих піщаних і супіщаних ґрунтах в оточен-

ні лісів і боліт, простежено сліди високорозвинутого багатогалузевого господарства. Зафіксовано сліди землеробства, скотарства, мисливства, рибальства, збиральництва. Відзначено нечисленність землеробських знарядь, відсутність (за даними Г. О. Пашкевич) монокультурної злакової спеціалізації. Високого розвитку досягли гончарство, лісохімічні промисли та ін., займалися на поселенні і роботою з чорним металом.

Про селища каменотесів на Овруччині вже йшлося. Вони, на думку П. С. Пеняка, були пов'язані з сільським господарством, і їх мешканці мали загальну з селянством суспільно-правову градацію. Будівлі з численними шматками обробленого шиферу виявлено в Лісковому, Софійській Борщагівці. Розкопки вказують на розвиток гончарства на ряді пам'яток. На поселеннях Томашівка, Малополовецьке, на селищах поблизу Райковецького городища досліджено гончарні горна. Вище вже називалися поселення металургів, у тому числі й сезонні виробничі селища з легкими наземними будівлями і господарськими ямами біля с. Лапутьки, де, на думку П. П. Толочка, займалися "відхожим" промислом жителі сусідніх городищенських центрів. Аналогічна пам'ятка відома і біля с. Новосілки. Пов'язане з сільським ремеслом спеціалізоване виробниче поселення репрезентує і селище Колонщина. Жителі селища Гульськ, крім сільського господарства, мали справу з чорним металом, подібна картина спостерігається і на селищі Комарівка, де металургія співіснує з лісохімічним промислом та землеробством. Об'єкти, пов'язані з обробкою та зберіганням зернових, вивчені на Григорівському поселенні, рільництво співіснує тут з місцевим виробництвом кераміки, металообробкою. В більш віддалених регіонах прослідковані й певні особливості та місцеві традиції. Але розвиток ремісничого виробництва в цілому був досить високим, що не дає можливості приєднатися до тих дослідників (Б. О. Рибаків, Б. О. Колчин), які говорили про практично повну залежність села від міських майстрів. Просто на селі розвивалися ті виробництва, що були потрібними для забезпечення їх життєдіяльності.

Розглядаючи функціонально різні типи сільських поселень, необхідно згадати заміські оселі представників феодального класу. Із замською феодальною садибою ототожене селище Анисів, хоч дана ідентифікація базувалася лише на престижному речовому комплексі. Розкопки ряду селищ показали, що подібні знахідки для давньоруського села не виняток. Разом з тим, є приклади дослідження саме сільських феодальних садиб (селище Чауси в Могилівському Подніпров'ї).

Кілька комплексів пов'язані з відправленням культів. Показове в цьому відношенні неукріплене святилище XII—XIII ст. у Медоборах на Тернопільщині. Комплекс язичницьких споруд на селищі "Бабина Долина" датується другою половиною XII — першою половиною XIII ст. Згадуються поселення служителів язичницького культу біля городищ-святилищ і Б. О. Тимошуком. А розкопки поселення поблизу Рогачова дозволили зафіксувати житло жреця на святилищі.

Характеристика житлових, ремісничих і промислових, господарських та побутових споруд демонструє неоднорідність структурних елементів масової забудови, причому дана неоднорідність дає можливість простежувати певні аспекти соціального розвитку. В той час як на ряді селищ (Ліскове, Березанка, Макишин, Григорівка, Кучари, Рів-П, Казаровичі, Гульськ, В. Снітинка-IV та ін.) досліджено заглиблені житла, на інших (Льгов, Шумлай, Ліскове, Автуничі та ін.) — відомі наземні будинки. У деяких випадках це спричинялося топографічними умовами чи особливостями життя й господарської діяльності на конкретних селищах, інші приклади пояснюються зміною традицій у домобудівництві. В. Й. Довженко у

своєму дослідженні писав про існування великих будівель, що належали патріархальній сім'ї, і появу споруд, характерних для індивідуальних сімей.

Крім загальних тенденцій суспільно-економічного розвитку, спостереження за масовою забудовою дозволяє простежити і соціальну стратифікацію населення. Вона проявляється у спорудженні поряд з традиційними однокамерними житлами будівель, що склалися з двох або трьох розташованих поруч приміщень, а також таких, де розвиток відбувався по вертикалі — двоповерхових, збудованих на жилих та нежилих коморах. З-поміж загалу південноруських сільських жител виділяються сезонні, тимчасові, виявлені на спеціалізованих селищах; серед вивчених на селищі Деснянка — залишені іноетнічним населенням. А на поселенні неподалік Богуслава простежено будівельні традиції різних племінних союзів, що дозволяє говорити про співіснування на селищі різноетнічного населення.

Виявлено на селищах і категорії знахідок, що традиційно вважалися елементами феодального побуту чи міської культури, причому це характерно для всіх пам'яток. Особливо показова в цьому відношенні садиба заможного гончара з Автуницького поселення. Погоджуючись з точкою зору щодо пріоритету міського населення в плані оволодіння новинками культурних досягнень, варто зазначити, що в руслі наведених фактів сприйняття сіл як суцільної однорідної відсталості маси щодо освоєння здобутків матеріальної та духовної культури має бути відкинутим.

Рівень культурного розвитку, ідеологічні уявлення говорять про більше збереження традицій у сільському середовищі. Але це не свідчить про відсталість. Адже феодальне суспільство було по своїй суті суспільством аграрним, пов'язаним із збереженням багатьох норм життя, що з'явилися ще в попередню епоху (в першу чергу це стосується міфологічної свідомості). Окрім поступового поширення християнства, на селі досить чітко простежується такий цікавий ідеологічний феномен, як "двовір'я", коли старе і нове змішувалось у світосприйманні мас.

Основним висновком щодо результатів дослідження давньоруських сільських пам'яток на сучасному етапі робіт може бути такий: відносини між містом і селом в часи Київської Русі були набагато паритетнішими, ніж у більш пізні історичні періоди.

¹ Всеобщая история архитектуры в 12 томах. — Т. 1. — М.—Л., 1966. — С. 404.

² Грушевський М. С. Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень і міркувань) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Під ред. М. С. Грушевського. — Б/М, 1928. — С. 108.

³ Петрашенко В. О. Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я в давньоруський час // Історія Русі—України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 212.

⁴ Петрашенко В. О. Назв. праця. — С. 211, 213.

⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII веков. — М., 1993. — С. 364, 365.

⁶ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980. — С. 161—163.

⁷ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в XII—XIII вв. Автореферат дис. ... докт. ист. наук. — К., 1975. — С. 27.

⁸ Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. — К., 1961. — С. 213.

⁹ Попов Р. Кустарная промышленность в России. — Из Общественных записок. — 1875. — Т. ССХІХ. — № 3. — Отд. 2. — С. 15—21.

¹⁰ Петров В. П. Подсечное земледелие. — К., 1968. — С. 33.

А. А. КАЗАКОВ, О. Є. ЧЕРНЕНКО (Чернігів)

**МІСЦЕ ПОСЕЛЕНЬ “ОКРУГИ”
НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО В СИСТЕМІ
ФЕОДАЛЬНИХ ЗЕМЛЕВОЛОДІНЬ
XII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.**

**(За матеріалами досліджень археологічного
комплексу між селами Путивськ і Араповичі)**

Давньоруські поселення вже довгий час привертають увагу археологів. Це зрозуміло, бо саме вони створювали економічний фундамент феодального суспільства. Завдяки тому, що східні слов'яни належать до етносів, пануючою формою господарства яких було землеробство, така форма поселень залишалася основною протягом багатьох століть.

Середньовічна археологія накопичила значний матеріал, що дає нам можливість робити певні висновки про характер поселень цього типу, закономірності та особливості їх розвитку в різних регіонах Київської Русі.

Сьогодні добре відомо, що давньоруські поселення неоднакові і типологічно розрізняються як за геотопографічними ознаками (відкриті, укріплені, мисові та ін.), так і функціонально (промислові, землеробські). Хоча, звичайно, переважна їх більшість мала сільськогосподарський характер.

Серед регіонів, де вивчення цієї проблеми не втратило своєї актуальності і в наш час, можна виділити Новгород-Сіверщину. Це своєрідний етнокультурний район Полісся з центром у Новгороді-Сіверському, що за часів формування й розвитку Київської держави був “північними воротами” Південної Русі.

Сам Новгород-Сіверський, як і будь-який значний міський середньовічний центр, виник серед сільських поселень, з якими був міцно пов'язаний. Його оточували численні селища, лови і “перевесища” на зразок сіл Мелтекова та “Ігореве сельце”, про які згадує літопис. Не випадково тут сформувалася класична феодальна система доменіальних володінь на чолі з князем.

Одним з таких населених пунктів було поселення, розташоване на південь від Новгорода-Сіверського, приблизно за 10 км від останнього. Сьогодні воно локалізується між сучасними селами Путивськ і Араповичі. Поселення виникло на високому (близько 40 м) мисі корінного берега р. Десна. На жаль, більша частина його зруйнована кар'єром для видобутку крейди.

1983 р. тут проводила дослідження експедиція Інституту археології АН СРСР¹, яка виявила сліди нищівної пожежі XII ст.

Слід зазначити, що поселення постійно руйнується вищезгаданим кар'єром та господарською діяльністю сучасників. У 1998 р. така “діяльність” призвела до знищення близько 1500 кв. м давнього культурного шару. Це у свою чергу спонукало проведення охоронних археологічних досліджень, що були розпочаті у 2000 р. спільною експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Незважаючи на те, що дослідження проводилися на ділянці, де культурний шар був майже знищений, все ж вдалося встановити, що його потужність у деяких місцях сягала 1,5 м*.

Структурно культурний шар відбиває хронологію двох епох — Київської Русі та пізнього середньовіччя.

До Київської Русі належить кілька будівель житлового та господарського призначення. Всі вони мають каркасно-стовпову конструкцію і представлені будівлями наземного та напівземлянкового типу. Найбільш цікавою з них є напівземлянка, стан якої дає можливість спроби її реконструкції.

Будівля майже квадратної форми — 4 × 4,4 м була орієнтована стінами по сторонах світу. Основа заглиблена у землю (материк) на 0,8 м. Вся конструкція споруди спиралася на кутові стовпи, товщина яких іноді доходить до 0,4 м. Між кутовими стовпами по центру стін, безпосередньо біля них, розташовувалися вертикальні стовпи. Відсутність інших вертикальних конструкцій по периметру землянки дає можливість припустити, що стіни будівлі складені з горизонтально покладених колод, краї яких були запазовані у вертикальні стовпи. Таким чином, довжина колод, з яких збудовані стіни, не перевищувала 2 м.

Вхід до житла розташовувався з північного боку, майже по центру будівлі. Потрапивши через нього до приміщення, одразу можна було побачити піч, що стояла ліворуч від входу, поруч з ним (у північно-східному куті). Вона мала округлу форму діаметром 1,2 м. Челюстями піч спрямовано до входу. Отвір челюстей близько 0,55 м. Черинь вимазаний глиною. На його рівні, біля челюстей знайдено цілий горщик. Майже навпроти печі, на відстані 1,3 м від неї, розташоване невеличке вогнище, діаметром 0,5 м, яке своїми челюстями звернене на північ, тобто також до входу. Цікаво, що в інтер'єрі будівлі чітко відокремлюються дві частини — житлова з опалювальними пристроями, вона більша за площею, та господарська, що займає значну частину будівлі і має площу значно меншу, ніж попередня.

Власне, ця частина складається з льоху, глибиною 1,8 м, що мав грушоподібну форму. Господарська і житлова камери розділені між собою материковою перегородкою, що збереглася на висоту 0,5 м, при ширині 0,4 м. Підлога житлової частини рівна, земляна, навіть без слідів глиняної обмазки.

Судячи з деревного вугілля, що трапляється в заповненні цієї споруди, вона припинила своє існування внаслідок пожежі. Але невелика кількість інвентарю та посуду з її комори говорять про те, що пожежа не була раптовою і, напевно, мешканці цієї оселі встигли покинути її завчасно, забравши найбільш цінне майно.

Серед речей, що їх залишили господарі, — ніж, фрагмент бронзової посудини, бронзова невеличка платівка та фрагмент залізної голки, а також кілька кованих залізних цвяхів, певно від будівлі.

Глиняний посуд увесь зроблений на гончарному крузі і датується другою половиною XII ст. Це, головним чином, горщики, декоровані хвилястим чи лінійним орнаментом або взагалі не орнаментовані.

Разом з тим на поселенні виявлено посуд, у тому числі і в будівлях, котрий хронологічно наближається до середини XIII ст., тобто передую монголо-татарській навалі. Характерно, що комплекси, які містять подібну кераміку, мають сліди пожежі. Отже, близько середини XIII ст. цей населений пункт, певно, як і багато інших сусідніх поселень, припинив своє існування внаслідок монгольського погрому.

Життя тут змінюється, але вже на новій основі, в пізньосередньовічні часи. Про це свідчать фрагменти посуду XVII—XVIII ст.

Ретельне вивчення речового матеріалу, виявленого в ході археологічних досліджень, дає змогу говорити про різноманітні сторони життя мешканців цього населеного пункту — землеробство, ремесла, промисли. Всі знахідки поділяються на кілька категорій: побутові речі (ножі та точильні

бруски, замки і ключі, мідні та бронзові казани, окуття відер тощо); знаряддя сільського господарства, зокрема для збирання й переробки урожаю (фрагменти серпа, коси, туфові жорна); ремісничий інструмент (токарний різець та інші знаряддя для обробки деревини); предмети рибальства та полювання (рибальський гачок і кістяний наконечник стріли); ознаки домашніх промислів, зокрема — прядіння (шиферні пряслиця); прикраси (скляні браслети та бронзова підвіска із зображенням вершника зі списом).

Проте, визначаючи характер поселення, не слід забувати його топографію і розташування. В наш час наземні укріплення тут відсутні, але у північно-східному напрямку простежується значна западина, що нагадує колишній рів. Крім цього, за матеріалами ХІХ ст., тут існувало городище, яке сьогодні знищене крейди́ним кар'єром. Як уже зазначалося, поселення розташоване на березі Десни. Нижче за течією, в напрямку с.с. Горбове і Горки, та вгору по Десні — у напрямку сіл Араповичі — Чулатово — Комань, власне, до Новгород-Сіверського, існувала ціла мережа таких самих поселень. Вони розташовані на незначній відстані одне від одного — 1—3 км. Аналогічна ситуація спостерігається і на північний захід від Новгород-Сіверського, в напрямку сіл Домотканова та Покровщини, де також відома ціла мережа городищ із селищами-посадами.

Отже, призначення цих укріплених поселень, поруч з якими виникали неукріплені або недостатньо укріплені селища, стає цілком зрозумілим. Усі вони, розташовуючись на високих схилах Десни, не тільки контролювали саму водну артерію, а й утворювали цілісну потужну оборонну систему для захисту стольного “града”. Деякі з них, якщо не всі, судячи з назви “Ігореве сельцо”, належали самому князю або іншим великим феодалам.

Виконуючи функцію захисних форпостів, все ж таки основна маса населення цих невеликих населених пунктів була безпосередньо пов'язана з сільським господарством і складалася переважно з селян. Фактично воєнну функцію тут виконувала укріплена частина поселення — городище, де, можливо, розташовувалась певна кількість військових. Решта населення мешкала за межами укріплень та займалася землеробством і традиційними промислами.

Ці форпости та їх населення неодноразово опинялися в центрі воєнних подій, першими приймаючи на себе удар неприятеля. Але поновлення життя в них знову і знову вказує на ту значну роль, яку відігравала кожна така ланка в загальному ланцюгу феодальної системи.

¹ Г р и г о р ь е в А. В. Раскопки в окрестностях Новгорода-Северского // Археологические (открытия АО). — 1983. — М., 1985. — С. 269, 270.

* Загальна площа, досліджена у 2000 р., становить близько 1000 кв. м.

О. В. ШЕКУН (Чернігів)

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПЛАНУВАННЯ
СІЛЬСЬКИХ САДИБ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ X — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.
(За матеріалами Чернігівщини)**

За останні 25 років кількість виявлених на Чернігівщині давньоруських поселень зросла до 500. На правобережжі Десни в XII — першій половині XIII ст. всі придатні для землеробства землі були переважно заселені.

Але впевнено говорити про тип забудови жодного з поселень неможливо без широкомасштабних археологічних досліджень. Розкопки давньоруських поселень широкими площами були започатковані на Чернігівщині в кінці 70-х років. На сьогодні понад 1 тис. кв. м площі розкрита на 10 поселеннях. І тільки на двох — Автуниці і Ліскове вона перевищила відповідно 26 тис. кв. м і 13 тис. кв. м, що складає понад 50 % і 25 % від загальної площі.

Як зауважив В. В. Седов, кожна давньоруська область мала свої специфічні фізико-географічні та історичні особливості, які, безсумнівно, позначились на характері поселення¹. Від топографічного типу поселення значною мірою залежить тип його забудови. Причому в археологічній літературі розповсюджена думка, що прирічному типу розташування на місцевості відповідає порядковий тип забудови. Більшість поселень, що досліджувались широкими площами, відповідали саме цьому типу.

Матеріали розкопок поселень, що містять шари кінця IX — першої пол. X ст., засвідчили, що забудова на них має хаотичний характер, а взаєморозташування об'єктів не дає можливості говорити про певну систему. В наступні хронологічні періоди на більшості поселень до рубежа XI—XII ст., а на деяких і до другої пол. XII ст. цей тип забудови є основним. На поселеннях X—XI ст., на яких не зафіксовані сліди садибної забудови, виявлено деякі особливості. Житла-напівземлянки розміщувались переважно вздовж краю тераси. Біля них знаходились окремі ями і виробничі та господарські споруди. Проте більшість споруд і ям, які містять матеріали, синхронні житлам, концентрувались на окремих ділянках, іноді на значній відстані від них.

Необхідно також зазначити, що в житлах і об'єктах поряд з ними траплялися типи ключів, замків та їх деталі, що датуються X—XI ст. В той час як на комплексах, розташованих на значній відстані від жител, вони відсутні. Вірогідно, останні були об'єктами спільного користування, власністю селянської общини.

Розкопки поселень Ліскове-1, Криниця біля Чернігова засвідчили, що вже в другій половині X ст. вони вступають на шлях самостійного розвитку, що відрізняє їх від інших поселень. На їх розвиток, вірогідно, наклали відбиток фактор входження в першопочаткове ядро домінального володіння Чернігівських князів, розташування на торговому шляху на річці Білоус та розміщення поселення Криниця у безпосередній близькості від стольного міста.

На поселенні Ліскове-1 на мисоподібному виступі в другій половині X ст. розміщується комплекс з 10 будівель і 3 ям. Вони розташовані майже по колу на площі 400 кв. м². Головним об'єктом цього комплексу в найбільш ранній період була напівземлянка площею 13 кв. м. Серед інших споруд: ремісничка із залишками ливарницького горна, виробничого призначення з піччю за межею заглибленої частини, в якій займались обробкою шкір, і ще одна — снопосушарка. До комплексу також входили дві ями, в яких добували деревне вугілля та в одній — смолу. Всі споруди загинули в пожежі на рубежі X—XI ст. Після чого на місці комплексу, що загинув, побудований новий, з напівземлянкою площею 10 кв. м і сіннями 3,2 кв. м. Навколо неї в радіусі 5—12 м зведені 14 споруд і 23 ями. Ще 4 споруди цього періоду знаходились на значній відстані і безпосередньо з комплексом не були пов'язані. Одна з них була виробничого призначення, в іншій проводилось науглецювання заліза, одна з ям використовувалась як льодовник.

Необхідно також зазначити, що за 60—80 м від краю тераси на площі приблизно 2 тис. кв. м розташовано 25 господарських споруд і 28 ям. Ще

одне скупчення відповідно з 11 і 7 об'єктів займало площу 1 тис. кв. м за 100—120 м. Усі вони датуються другою пол. X — першою пол. XI ст., але пов'язати їх із жодною житловою будівлею неможливо.

На поселенні Криниця досліджені майже повністю дві садиби кінця X — початку XI ст. Вони розміщені поруч і розділені огорожею у вигляді канавки від плоту на ділянці 23 м. На території садиб більшість будівель і ям розміщені напівколом, залишаючи в центрі ділянку, вільну від забудови.

Садиба "А" мала площу близько 900 кв. м, а поряд з нею на площі майже 100 кв. м знаходився комплекс із 4 ям, в яких одержували смолу і дьоготь.

Конструктивною основою цієї садиби була напівземлянка площею 22 кв. м із сіньми (5 кв. м). До її двох протилежних кутів примикало 6 господарських будівель і 13 ям, розміщених по периметру садиби. Ще 2 будівлі і 5 ям знаходилися в центрі двору.

Інша садиба мала головний об'єкт — напівземлянку площею 9 кв. м з вузьким входом, через який був вихід у двір. Площа садиби і її житла більш ніж удвічі менша в порівнянні з попередньою садибою. До житла з двох боків по контуру садиби примикало по споруді. Ще три знаходились уздовж межі зі східною садибою. Останні 3 споруди і 5 ям (з них 2 зернові) — в центрі двору.

Всі виявлені на території садиб будівлі мали господарське і сільсько-господарське призначення. За матеріалами їх досліджень доволі чітко простежується майнове розшарування їх господарів.

На поселенні Ліскове-1 в глибині тераси досліджено цікавий садибно-господарський комплекс другої половини XI — початку XII ст. По обидва боки напівземлянки—п'ятистінки (площею 28 кв. м), майже по овалу на площі близько 500 кв. м розташовані 7 господарських будівель і 4 ями. На деякій відстані розміщені компактно ще 4 будівлі, в одній в яких виявлений розвал залізоплавильного горна. За межами забудови знаходився комплекс, пов'язаний з одержанням дьогтю пічним способом. В усіх цих об'єктах виявлений синхронний матеріал. Слідів огорож, як і розташованих поряд об'єктів цього періоду, не виявлено.

Садибний комплекс кінця XI — початку XII ст. виявлений на поселенні Автуничі. Досліджені групи синхронних об'єктів та внутрішньосадибна огорожа, що відокремлювала житлову частину садиби від господарської³.

На Лісковому-1 в прибережній західній частині поселення забудова XII — першої пол. XIII ст. репрезентована 2 житлами, 21 будівлею і 12 ямами. Вони розміщені на мисоподібному виступі, обмеженому з двох боків неглибокими балками, на площі приблизно 2 тис. кв. м. Від решти поселення їх відділяла огорожа, простежена на ділянці 47 м у вигляді канавки зі слідами дубових стовпів по дну.

В більш ранній період конструктивною основою цього комплексу було житло на нежитловій коморі (площею 30 кв. м із сіньми площею 11 кв. м). Після його загибелі на протилежному кінці двору, ближче до краю тераси, було зведене нове житло (площею 20 кв. м, сіни 5 кв. м) подібної конструкції, але тільки трохи заглиблене. Вихід з обох жител був у бік двору. Інші будівлі і ями між житлами розташовувались майже по овалу, залишаючи незабудованою територію в центрі. Поміж спорудами залишків огорож не зафіксовано. На території цієї садиби знаходилась вежа, кузня, ювелірні майстерні, комора, в якій зберігався дьоготь. Інші будівлі і ями мали господарське і сільськогосподарське призначення. Не всі вони існували в одній хронологічній фазі, але всі в рамках цього комплексу.

На Лісковому-1 ще два комплекси цього періоду були розміщені за 100—160 м від краю тераси. Вони досліджені частково. Їх розділяла огорожа, простежена у вигляді канавки довжиною 30 м.

В одному з комплексів на площі 600 кв. м виявлені 8 господарських будівель, серед яких одна — льох, та 8 ям, серед них одна — зернова.

Другий комплекс досліджений на площі 900 кв. м. Конструктивною основою його було житло на коморі (площею 11 кв. м). Біля його кута починалась огорожа, що розділяла садиби. На території садиби виявлено дві будівлі, пов'язані з ливарницьким виробництвом, ще одна мала виробниче призначення. Інші будівлі і ями були господарського і сільськогосподарського призначення.

На майже повністю розкопаному поселенні Ліскове-2 досліджені 3 садиби кінця XII — початку XIII ст., що були зведені на площі, майже вільній від забудови в попередній період і загинули в пожежі. Об'єкти розташовані за 20—25 м від краю берегової тераси і тягнуться смугою 60—70 м на 100 м вглиб тераси.

Одна садиба розташована за 60—100 м від краю тераси. Її площа становила понад 2 тис. кв. м, з них 2 тис. кв. м досліджено. На території садиби розміщені два дворово-господарських комплекси. Територія фіксується будівлями і ямами, що розміщені по периметру подвір'я. Від сусідньої садиби її відділяє огорожа, зафіксована у вигляді канавок від плоту.

Основою першого комплексу є трикамерна будівля (площею 34 кв. м) на житловому підкліті (площею 16 кв. м). Тут по площі близько 1 тис. кв. м розміщені 5 будівель, серед яких кузня, льох, льодовник та 4 ями: одна з них — зернова, ще одна, розташована біля кузні, використовувалась в агломераційних цілях. Другий комплекс, що, вірогідно, відокремився від попереднього, примикав до нього і займав площу приблизно 1 тис. кв. м. До його складу входили 13 будівель, серед яких одна наземна житлова (площею 14 кв. м) та 9 ям. Вони розміщені по колу, частина вздовж огорожі із садибою і тільки одна будівля і 4 ями в центрі двору.

Садиба Б розташована між садибами А і В та відділена від них огорожею. Її головним об'єктом є напівземлянка (площею 18 кв. м), що розміщена на підвищенні біля краю тераси. Тут розташовані тільки 10 ям, які мали сезонний характер і використовувались, вірогідно, під бурти, в яких зберігали в зимовий період овочі. За 15 м від житла на площі приблизно 700 кв. м по овалу розташовані 17 будівель і 24 ями, і тільки одна будівля і 3 ями — в центрі двору. З них 5 будівель розміщені ланцюжком уздовж огорожі із садибою А. В одній хронологічній фазі існувало одночасно не більше 8—10 будівель.

Садиба В, порівняно з двома попередніми, займала невелику площу — близько 300 кв. м. Вона розміщена вздовж краю тераси і підходить до балки, яка є межею поселення в цьому напрямку. Центральною тут є житлова споруда № 54 (площею 10 кв. м), біля якої майже по колу розташовані 3 будівлі і 3 ями, утворюючи подвір'я площею приблизно 100 кв. м. Ще 5 будівель і 12 ям цього комплексу розміщені вздовж огорожі із садибою Б.

Ці три садиби існували одночасно, але вони різні за розмірами, кількістю розміщених на них об'єктів, майновим та соціальним станом їх мешканців.

Ще дві типові селянські садиби кінця XII — першої пол. XIII ст. досліджені на селищі Рів-2 біля с. Шестовиця. На поселенні зафіксований дворядовий тип забудови.

Садиба А розміщена в прибережній лінії забудови на площі 480 кв. м. Від розташованої поряд садиби її відділяла огорожа стовпової конструкції,

простежена на відстані 25 м. З інших боків слідів забудови і огорожі не виявлено. Садібний комплекс із 7 будівель, серед яких два житла — напівземлянки, площею 14 кв. м, розміщені по колу. Після загибелі житла № 6 збудоване нове, № 7. Серед інших будівель: льох, снопошарка, реміснича майстерня з розвалом ковальського горна. Ще в одній із будівель зберігались їстівні припаси. В середині двору (площа 85 кв. м) знаходились ями: льодник, зернова, господарська. Садоба загинула в пожежі, в одному житлі знайдено кістяк молодої жінки.

Садоба Б досліджена в другій лінії забудови. Вона розкрита частково на площі 190 кв. м. Її межі виявлені в двох напрямках. Два житла напівземлянки розміщені поряд. Після загибелі одного житла (пл. 14 кв. м) було зведене нове. Вони однакові за конструктивною схемою і площею. Поряд з ними по колу розміщена реміснича майстерня (пл. 10 кв. м) з великою глинобитною пічкою в кутку та розвалом ковальського горна по центру. Далі по периметру двору знаходився льох.

Матеріали про забудову поселення Автуничі широко введені в науковий обіг. Необхідно зазначити, що після появи на поселенні наприкінці XI — на початку XII ст. садибної забудови розміщення об'єктів у групах стає переважно індивідуальним. Зустрічаються різні системи розміщення об'єктів: по периметру комплексу, компактно прямокутником, розташування другорядних об'єктів напівколом у безпосередній близькості від головного об'єкта. Хоча замкнута садиба простежити не вдалося, однак деякі ділянки забудови явно відокремлені від інших огорожами, виявленими у вигляді стовпових ям або канавок від плоту ⁴.

Матеріали вказаних та інших досліджень засвідчили, що окремі поселення Чернігівщини уже в другій половині X — на початку XI ст., зважаючи на ряд факторів, вступають на самостійний, відмінний від інших, шлях розвитку. На їх території з'являється новий тип забудови, що складався з дворів. Він, у першу чергу, пов'язаний із соціальним статусом і майновим розшаруванням їх господарів. Ці процеси мали певну схожість та були практично синхронні подібним у містах.

В другій половині XII ст. цей тип забудови стає домінуючим на більшості поселень, тоді як на деяких, переважно з кучовим типом забудови, його елементи не зафіксовані протягом усіх періодів. У зв'язку з вираженою майновою і соціальною диференціацією сільського населення зникає єдиний будівельний стиль жител. Поряд з типовими напівземлянками з'являються житла наземні, на житлових і не житлових підклітах, 2—3-камерні; до 2 тис. кв. м збільшуються розміри окремих комплексів. Поряд із садибами, подібними до попереднього періоду, з'являються нові, в яких один або два дворово-господарських комплекси розташовані також півколом або по овалу, але на деякій відстані від основного об'єкта. Виробництва і промисли, пов'язані з вогнем, виносяться на край поселення. У функціональному відношенні всі досліджені об'єкти на території дворово-господарського комплексу можна розділити на: ремісничого і виробничого призначення, господарські, сільськогосподарські, смітники і невизначені. В плануванні кожної садиби помітна деяка своєрідність, але є й загальна закономірність. Виділяється домінуючий об'єкт, якому підпорядковується оточуюча забудова, розміщена напівколом, по овалу поряд з ним, або в безпосередній близькості. Створюється замкнутий план з чіткою організацією простору, який садиба займає. В середині територія двору майже не забудовується. Садиби вільно розташовані на території поселень, їх з 2—3 боків оточували поля. При наявності поряд іншої садиби між ними зводилась огорожа, зафіксована у вигляді канавок, стовпових

ям, канавок з ямками по дну. Впритул до огорожі здебільшого розміщувалась частина другорядних об'єктів. В деяких випадках споруди садиб, розміщені поряд по периметру, продовжували цю огорожу. Більшість садиб існувала доволі тривалий період, і місце їх розташування залишалося незмінним. Планіграфічна ситуація усередині комплексів за весь час їх існування істотно не змінювалась. Вона поповнювалась новими об'єктами, які виникали на місці старих або поряд з ними. Садибні комплекси різні за розмірами, кількістю розміщених на них об'єктів, соціальним статусом їх власників. У розмірах садиби, її спорудах, матеріальній культурі мешканців відображена їх соціальна й майнова диференціація. Виявлена на поселеннях садибна забудова має важливе значення для реконструкції соціальної структури сільського населення.

¹ С е д о в В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.) // Материалы и исследования по Археологии АН СССР (МИА). — 1960. — Вып. 92. — С. 6.

² Ш е к у н О. В., В е р е м е й ч и к О. М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999. — С. 11—16.

³ Г о т у н І. А., М о ц я О. П. Соціальний аспект у забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуниці // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова // Матеріали іст.-арх. семінару, присвячені 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова. — Чернігів, 1993. — С. 68—71.

⁴ Південноруське село IX—XII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997. — С. 38, 65.

К. В. ІВАНГОРОДСЬКИЙ (Черкаси)

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО
В ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ
XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.
(Методологічний контекст проблеми)**

Важливе значення проблематики етносоціальних процесів полягає насамперед у полідисциплінарності її досліджень. В першу чергу це стосується історії та етнології, а також соціології (етносоціології), політології (етнополітології), культурології тощо. Разом з тим така різнопланова увага з боку декількох наук веде й до появи значної кількості проблем, особливо методологічного та теоретичного спрямування. Не є винятком і дослідження місця та значення українського селянства в етносоціальних процесах XVI — першої половини XVII ст. Даний період в історії України завжди привертав особливу увагу з боку дослідників, оскільки розглядається вченими як етап визрівання ідеї української державності. Натомість, в історії українського селянства цей період, на жаль, поки що не висвітлений більш-менш повно, отже, потребує подальших пошуків. Більше того, проблематика безпосередньо етносоціального чинника селянства на цьому етапі взагалі залишається недослідженим аспектом. Тому погляд на українське селянство пізнього середньовіччя з методологічних позицій етнологічної науки, на нашу думку, значно збагатить наукове уявлення щодо цієї верстви у цілому й історичної науки зокрема.

Таким чином, методологічний контекст даної проблеми полягає в двох вимірах: по-перше, критичний підхід до теоретично-методологічних засад етнології як загальної науки про “етнічне”, по-друге, залучення у

синтезованому (комплексному) вигляді етнологічної та історичної методологій. З огляду на це, особливу увагу варто звернути на ту обставину, що проблематика методології етнологічної науки й до сьогодні залишається однією з найсуперечливіших у сфері гуманітарних дисциплін. Перебуваючи тривалий час у затінку, дана проблема була порушена радянськими вченими останньої третини ХХ ст. Однак для останніх, як відомо, було характерним залучення лише однієї методологічної конструкції — історичного матеріалізму, котрий вписували в матрицю суспільно-економічних формацій. Не виключенням була й етнологічна методологія¹. На цій же методологічній основі було побудовано й усі етнологічні концепції відомих радянських етнологів, зокрема Ю. В. Бромля, В. І. Козлова, Л. М. Гумільова, С. Арутюнова, С. О. Токарева, М. М. Чебоксарова, Ю. І. Семенова, М. В. Крюкова, С. І. Брука, Г. Є. Маркова та ін.

Сучасна ж етнологічна наука (зокрема, вітчизняна) переживає певну методологічну кризу. Це пов'язано як з відмовою від односторонньої марксистсько-ленінської методології, так і зі зростанням кризових явищ у західній етнологічній традиції. Ще одним фактором складності побудови методологічної бази етнології є та обставина, що будь-яка наукова схема не може повністю охопити всю багатоманітність реальної дійсності, котра в свою чергу буває перехідними станами, варіаціями, нетиповими випадками тощо. Тому, на наш погляд, цілком правий С. А. Арутюнов, зазначаючи, “що одна відносно вдала схема не виключає можливості паралельного використання інших схем, не менше придатних для дослідження тих самих реалій за іншої постановки пізнавальних завдань”². Однак відхід від формаційного підходу з кінця 1980-х років примусив уже й радянських дослідників шукати комплексний метод для розв'язання проблеми.

Отже, на сучасному етапі завдання полягає не в тому, щоб, відмежовуючись від марксизму, сприйняти якусь альтернативну концепцію, а швидше за все у тому, щоб вийти на розробку нової цілісної теорії культурно-історичного процесу через синтез здобутків різних філософських і наукових шкіл. Тобто, такої теорії, котра, як зауважує Ю. В. Павленко, могла б функціонувати як теоретико-методологічна основа пізнання на рівні конкретних дисциплін культурно-історичного циклу³. Таким чином, осмислення етносоціального розвитку людства, зокрема й українського селянства пізнього середньовіччя, сьогодні вже неможливе на базі самої лише стадійної парадигми. На нашу думку, потрібний синтезований (комплексний) підхід до створення нових методологічних засад як етнологічної, так і історичної наук.

Не викликає сумнівів той факт, що методологічні аспекти дослідження етносоціальних процесів на теоретичному рівні досить тісно пов'язані із загальною теорією етносу. Не вдаючись до детального аналізу суто етнологічних аспектів, варто все ж таки інтерпретувати безпосередньо поняття “етносоціальні процеси”. На нашу думку, етносоціальні процеси — це процеси, котрі передбачають передусім зміну внутрішніх параметрів певного етносоціального організму (плем'я, народність, нація) або етносоціальної спільноти на певній стадії історичного розвитку, зміну таксономічного рівня етносоціального організму, визначаються прагненням етносоціального організму до оформлення у вигляді держави, а також передбачають зміну якісних рис безпосередньо етносу як основної етнічної спільноти людей. Крім цього, етносоціальні процеси є наслідком взаємодії етнічного та соціального, тобто своєрідним механізмом існування етносу в соціальному вимірі й відповідно соціуму — в етнічному. В цьому відношенні етносоціальні процеси є найвагомішим чинником, який забезпечує стале іс-

нування етносу в історичному часі та розвитку. Разом з тим етносоціальні процеси мають досить розгалужену структуру і можуть проявлятися в усіх сферах буття людства як на внутрішньому, так і зовнішньому рівнях.

Виходячи з таких позицій, ми й пропонуємо досліджувати українське селянство в етносоціальних процесах XVI — першої половини XVII ст. Останні ж були обумовлені специфічним гео- й етнополітичними, соціально-економічними, культурно-релігійними чинниками. Стосовно селянства, то за умов жорсткого соціального, економічного, релігійно-культурного й етнічного тиску насамперед з боку польського етносу, воно природно шукало в той час порятунку на вільних і малозаселених землях Середнього Подніпров'я⁴. На цій землі переселенці-селяни стали й одним з основних джерел українського козацтва. Більше того, напередодні могутнього “етносоціального вибуху” середини XVII ст. (мається на увазі Визвольна війна) українське селянство стало тією основою, на якій утворилася й трималася Українська козацька держава.

Виходячи з того, що українське селянство було частиною українського етносу, воно не лише зазнавало впливів етносоціальних процесів, а й брало в них найактивнішу участь. Одним з проявів етносоціальної активності селянства у XVI — першій половині XVII ст. є участь значної кількості селян у козацьких рухах, а також масове їх переселення на вільні землі⁵. Зміна ж етносоціальної парадигми селянства вела до значної трансформації всього соціуму. Якщо ж вірити О. І. Мостяєву, то “внаслідок розкладу соціуму певна соціальна структура залишається і стає менш динамічною, а в етносі нарошується хаос і зростає соціальне бродіння, а наприкінці цього відбуваються повстання і селянські війни”⁶. Таку ситуацію якраз і можна спостерігати в першій половині XVII ст.

Не менш вагомим чинником етносоціальних процесів XVI — першої половини XVII ст. було й економічне зубожіння українського селянства. Розвиваючись у той час в умовах товарно-грошових відносин, Річ Посполита перетворюється фактично на житницю Європи. В свою чергу ця обставина обумовлювала посилений попит на сільськогосподарську продукцію. Створення ж польськими землевласниками системи фільваркових господарств найбільшою мірою сприяло економічному занепаду селян. Адже, як вірно зауважив Ю. М. Гроссман, “попит на продукти сільського господарства могли задовольнити тільки селянські господарства”⁷.

Однак, незважаючи на досить вагомий етносоціальний тиск з боку польського етносу, українці все ж таки не асимілювалися. Більше того, це стало можливим, на нашу думку, насамперед завдяки українському селянству. Останнє, хоч і не було ізольованим етносоціальним елементом Речі Посполитої, залишалося найбільшою верствою тогочасного українського соціуму й до того ж найбільш “чистою” в етнічному відношенні, фактично уособлюючи весь український етнос. Таким чином, у XVI — першій половині XVII ст. українське селянство було основним оберегом української етнічності. Під останнім поняттям треба розуміти специфічний спосіб включення спільнот індивідів у процес етносоціального розвитку. З іншого боку, це “виявляється в структурі конкретної людини як специфічна форма історико-природної пам'яті й затверджує себе як ментальність”⁸, що разом із стереотипом поведінки належать до найважливіших відмінностей між конкретними етносоціальними організаціями.

Таким чином, будучи найбільш консервативною верствою, українське селянство у XVI — першій половині XVII ст. як “зберігало” українську етнічність і ментальність, так і трансформувало їх внаслідок історичної динаміки етносоціальних процесів. У той же час вагомим фактором, що мав

значний вплив і на етнічну, і на етносоціальну ситуацію в Україні, за слушним зауваженням В. А. Смолія та О. І. Гуржія, “була могутня хвиля визвольного руху народних мас, спрямована на визволення українських земель з-під влади іноземних держав, що в свою чергу підносило на значно вищий рівень етнічну свідомість”⁹ і в першу чергу — українського селянства.

Під час дослідження проблематики етносоціальних процесів потрібно також звертати увагу й на ту обставину, що будь-який етнос завжди займає певну екологічну (етногенетичну) нішу, котра безпосередньо накладає відбиток на його етнічність, самосвідомість і ментальність. Дані категорії не є сталими, хоча зрозуміло, що в них є й певні константні елементи, притаманні етносу впродовж усього його існування. Це, так би мовити, певні етноархетипи (згідно розумінню поняття “архетип” К. Г. Юнгом). Разом з тим можна стверджувати, що в XVI — першій половині XVII ст. завдяки українському селянству відбувається відчутна трансформація української етноархетипності, котра, на думку О. В. Нельги, пов’язана в українському етносі з символами хлібодара-землероба та захисника-оборонця, відповідно українського селянина і українського козака¹⁰. Хоча селянськість, на наш погляд, не зовсім правомірно розглядати як одвічну ментальну ознаку українського етносу, оскільки вона, скоріше за все, — один з його етноархетипів.

Не варто також забувати й того факту, що українське селянство було частиною досить поліетнічного етносоціального організму, котрий утворився в межах держави Річ Посполита. Станова ж організація, що домінувала в цьому етносоціальному організмі, передбачала чітко юридично оформлені, визначені та закріплені права кожної стратифікованої одиниці суспільства. Селянська ж верства в означений час залишалася найбезправнішою. Насамперед це було пов’язане з тим, що польське право надавало переважно польським магнатам і шляхті, а також католицькій церкві фактично безумовну владу над селянством (у тому числі й над українським). У той же час поруч із соціально-економічним гнобленням мав місце й чинник етнофобії та етноцентризму. Адже “пан (польський землевласник. — К. І.) готовий був поступати безжальніше з селянином, який був чужий йому і за мовою, і за вірою”¹¹. З кінця XVI ст. до цього додався (внаслідок Берестейської унії 1596 р.) ще й етнорелігійний конфлікт. З того часу православна віра стає для українського селянства фактично прапором особистої волі й засобом захисту від польського етноциду, що призвів українських селян на середину XVII ст. до найсумнішого буття, котре поляками називалося “добою золотого спокою”.

Окрім етносоціальної конфронтації з польським етносом, українське селянство зазнавало помітних втрат і внаслідок постійних у XVI — першій половині XVII ст. “етнотерористичних акцій” (залучаючи сучасну термінологію) з боку “ісламських” етносів, тобто турків і кримських татар. Оскільки татари уникали облоги міст, то основний удар їх загонів припадав саме на сільське населення. Саме тому й переважна більшість турецько-татарських бранців були з українських селян¹². Разом з тим українське селянство змушене було терпіти й етносоціальний тиск з боку “жидів”. Євреям, як відомо, польські землевласники досить часто здавали в оренди свої маєтки разом з українськими селянами, а іноді й православні церкви. Тому й не дивно, що під час етносоціальних конфліктів кінця XVI — першої половини XVII ст. українське селянство вчиняло найжорстокішу розправу саме серед єврейського етнічного масиву.

Отже, дослідження українського селянства пізнього середньовіччя з позицій етнологічної, етноісторичної та етносоціологічної методологій

дозволяє нам більш об'ємніше розглядати дане питання. Зрозуміло, що пошуки в даному напрямку мають бути продовжені й насамперед у напрямі синтезованого застосування етнологічної, соціологічної та історичної методологій. Створення ж належної теоретично-методологічної основи даної сфери дозволить досліджувати не лише селянство як структурний об'єкт соціуму, а й інші соціальні та етносоціальні елементи на різних етапах їхньої історії.

¹ И т с Р. Ф. Введение в этнографию. — Л., 1974. — С. 8.

² А р у т ю н о в С. А. Классификационное пространство этнической типологии // Советская этнография. — 1986. — № 4. — С. 58.

³ П а в л е н к о Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. — К., 1996. — С. 12.

⁴ Див.: Ч а б а н А. Ю. Середнє Подніпров'я (в 2 кн.) — Черкаси, 1999. — Кн. 2.

⁵ Див.: Селянський рух на Україні. 1569—1647 рр. // Збірник документів і матеріалів. — К., 1993.

⁶ М о с т я є в О. І. Історичне буття етносу (філософсько-методологічний аналіз). — Автореф. ... дис. ... канд. філос. наук. — К., 1998. — С. 6.

⁷ Г р о с с м а н Ю. М. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій // Українське слов'янство. — 1971. — Вип. 4. — С. 75.

⁸ Феномен нації: основи життєдіяльності / за ред. В. Б. Попова та ін. — К., 1998. — С. 147.

⁹ С м о л і й В. А., Г у р ж і й О. І. Як і коли почала формуватись українська нація. — К., 1991. — С. 74.

¹⁰ Н е л ь г а О. В. Теорія етносу. — К., 1997. — С. 142.

¹¹ К о с т о м а р о в Н. И. Богдан Хмельницкий. — М., 1995. — С. 17.

¹² Ч а б а н А. Ю. Витоки (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.). — Черкаси, 1994. — С. 118—119.

В. О. ПЕТРАШЕНКО (Київ)

**ТИПОЛОГІЯ ПОСЕЛЕНЬ
СІЛЬСЬКОГО ТИПУ ЗА ІСТОРИЧНИМИ
ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ**

Археологічні дослідження давньоруських поселень на території Південної Русі, проведені останнім часом, підтвердили неоднорідність цих пам'яток, як за селітебною площею, плануванням, так і за матеріальною культурою. Археологічна типологія поселень сільського типу вже назріла, вона дозволяє виділити різні типи поселень, які відображають назви, відомі за писемними джерелами.

Одним із дискусійних термінів, що пов'язується з давньоруським селищем, є “погост”, уперше засвідчений у давньоруських літописах ще за часів княгині Ольги у відомому уривку про “оброки”, “дані”, “знаменія”, де він незаперечно пов'язаний з поборами з населення. Ще дві згадки цього терміна датуються 1116 і 1137 роками, всі пізніші свідчення писемних джерел про погости відносяться до XIV—XVI ст. і стосуються, як і наведені вище свідчення, виключно північної Русі. Саме враховуючи цю обставину, Б. О. Рибаків розглядав цей тип поселень як характерний лише для Півночі. Для південно-руських земель (IX—X ст.) слово погост невідоме, тут у той час подібні структури називалися *становищами*¹.

Неоднорідність тлумачення цього терміна в середньовічних джерелах призвела до різної оцінки поселень такого типу. З одного боку, “погости” —

це певна система суспільних відносин, пов'язаних із сільською общиною, з іншого, — це різновид податків. Зрозуміло, що значення цього терміна не було однозначним упродовж 500-літнього періоду його існування. Погости Х ст., як це добре демонструють “устава” Ольги, виступають адміністративно-господарським центром певної територіальної одиниці, де представники князівської верхівки здійснювали фіскально-судові функції.

Для Південної Русі найчастіше вживаною назвою поселенських структур з перших літописних повідомлень було “село”, вперше згадуване разом з “погостом” у наведеному вище уривку. Історія поширення цього терміна та його розвитку найбільш повно пов'язана з південноруськими територіями. В Х ст. термін “село” з'являється на сторінках літописів у значенні князівський двір з челяддю. Такими були села матері Володимира Малуші — Будятино, відоме село Ольжичі, Берестово, Предславино, де проживала з дітьми Рогнеда². Цікаво, що всі ранні села Х ст. пов'язані з південною Руссю і є виключно князівськими, приватними селами, хоч ця теза неодноразово коментувалась істориками з різних позицій і залишається досить дискусійною. Наприклад, І. Я. Фроянов схиляється до тлумачення цих сіл як пунктів збору данини і називає їх “перевесищами”. “Хто проживав у князівських селах? і чи були вони укомплектовані постійними мешканцями, ми не знаємо, джерела мовчать про це”³. Такий погляд не знайшов підтримки у більшості дослідників, зокрема С. В. Юшков, Б. Д. Греков, Л. В. Черепнін розглядають ці свідчення в контексті існування земельної князівської власності як приватновласницькі села.

В ХІ ст. давньоруські літописи містять дві згадки про села. У 1093 р. під час нападу половців на південну Київщину, коли “города все и села опустели”, “сжигали села и столоты и гумна”. Під час князівських міжусобиць у Суздалі (1096 р.) згадуються села, віддані київським митрополитом Єфремову монастирю. Цей текст часто наводився дослідниками як аргумент існування приватновласницьких сіл, якими можна було вільно розпоряджатись.

У ХІІ—ХІІІ ст. село на сторінках Іпатіївського літопису зустрічається часто: у ХІІ ст. — 31 раз, у ХІІІ ст. — 11⁴. Більшість сюжетів, де йдеться про село, пов'язані з воєнними сутичками між князями і боротьбою проти половців, коли села гинули в полум'ї, люди й худоба забиралися в полон. Цікавими є кілька сюжетів, що містять інформацію про господарську структуру села і про людей, які їх населяли. Ці сюжети й стають предметом дискусій істориків. Складність проблеми полягає у невизначеності соціально-економічного статусу села. Чи воно було самостійною територіальною одиницею, чи підпорядковувалося міській окрузі, волості. Залишаються нерозв'язаними питання співвідношення з верв'ю, форм землеволодіння, соціальної структури й форм власності.

Найбільше дискусійним залишається питання про боярське землеволодіння, існування якого має незаперечні свідчення лише для ХІІ ст. Літописні свідчення цього періоду містять часті згадки про приватновласницькі села: Янчино сільце під Переяславом, Мирославське в Київській землі, Мажове й Кудново в Переяславській землі. Бояри до ХІІІ ст. включно отримують у “кормлення” не лише міста, а й села, що ставали предметом роздачі з боку князя за службу навіть частіше, ніж міста, особливо це стосувалося князівської дружини.

Не менше дискусійним залишається питання про церковне землеволодіння, воно широко обговорювалося ще дореволюційними істориками. П. П. Толочко зазначає, що Печерський монастир уже в початковий період свого існування був великим землевласником, а у ХІІ—ХІІІ ст. фео-

дальнє землеволодіння стає основним джерелом існування церкви⁵, хоча І. Я. Фроянов вважає, що навіть у XII ст. земля не стала ще основним багатством церкви⁶.

Єдина теза, що не викликала різних тлумачень істориків, це твердження про переважання вільного, общинного землеволодіння над іншими його формами. Саме ця, відносно незалежна, частина сільського населення стає основою формування державної власності через систему податків.

Археологічні дослідження поселень у різних регіонах Північної й Південної Русі спроможні вирішити деякі дискусійні питання. Аналіз просторово-ландшафтної структури території, планування та забудови поселення, характеру культурного шару та залишків матеріальної культури дозволяють реконструювати основні напрямки господарської діяльності та дослідити демографію давньоруського села. Найбільш складними для археології залишаються питання соціальної стратифікації мешканців поселень, питання власності на землю, ідентифікація розкопаних поселень з літописними свідченнями. Хоча і в цьому напрямку робилися спроби інтерпретації археологічних пам'яток.

Вперше у вітчизняній історичній та археологічній літературі проблему селянського господарства та продуктивності землеробства дослідив В. Й. Довженок. Учений був переконаний, що дослідження сільської округи потрібно здійснювати в комплексі з городищами-замками, з якими вони становили один соціально-економічний організм⁷. До феодальних замків він відносив більшість із розкопаних на той час давньоруських городищ: Половецьке, Княжа гора, Дівич-гора, Райковецьке городище, Колодяжін.

Близьку позицію займав В. В. Седов, який узагальнив великий археологічний матеріал про сільські поселення Смоленської землі і розробив питання про феодальну садибу. До сільських пам'яток ним віднесено селища, що були розташовані поряд з феодальними садибами і складали з ними одне ціле. Виділені характерні ознаки цих поселень: укріплення, знахідки предметів озброєння (списи, стріли, булави, кольчуги); скляні браслети, знахідки яких зустрічаються лише на феодальних садибах і поселеннях — погостах, значне соціальне розшарування. Відмінність цих городищ від давньоруських міст полягала в їх сільськогосподарській основі, в слабкому й однорідному розвитку ремісничого виробництва, їх невеликі розміри.

Такі аграрно-феодальні міста виділено П. П. Толочком. Дослідник вважає, що вони були відомі в усіх давньоруських землях, хоча найбільш характерні для лісостепової зони з її родючими землями⁸.

А. В. Куза підкреслював, що саме в Середньому Подніпров'ї розміщується найбільша кількість (100) городищ площею від 0,3 до 1 га, частина яких була сільськими садибами-замками феодалів землевласників, центрами феодальних вотчин⁹.

Проте, як підкреслював М. П. Кучера, виділення феодальних замків лише за їх невеликою площею ускладнюється тим, що вони розмірами і конструкцією оборонних споруд не відрізняються від воєнних фортець, і лише за зовнішніми ознаками укріплені двори важко відрізнити не лише від фортець, але й від поселень міського типу¹⁰.

Складність у визначенні приналежності конкретної археологічної пам'ятки до міста чи села полягає в абсолютизації протиставлення міста, як центра ремесла і торгівлі, селу, що спеціалізувалося на сільськогосподарському виробництві. Це питання розглянуте в спеціальній статті П. П. Толочка, який наголошує, що при всій непорушності тези про місто, як осе-

редок концентрації ремесла й торгівлі, у XII—XIII ст. ці галузі економіки перебували на початковій стадії відокремлення від сільського господарства і не могли створити достатній додатковий продукт, який у необхідних обсягах накопичувався у сфері сільськогосподарського виробництва. Саме тому давньоруські міста мали яскраво виражений сільськогосподарський характер. Здавалося, дослідження широкої площі сільських неукріплених поселень допоможе вирішити цю проблему, проте вона лише загострилась. Після масштабних розкопок на Чернігівщині (Автуничі, Ліскове) та у Середньому Подніпров'ї (Григорівка, Ревутово) з'ясувалося, що на цих поселеннях, крім традиційних землеробства й скотарства займалися різними ремеслами, причому в таких обсягах, які могли забезпечити товарне виробництво.

Дослідження гнізда поселень навколо Григорівки, витягнутих вздовж узбережжя Дніпра, розташованих в оточенні давньоруських городищ, підтвердили тезу В. Й. Довженка про необхідність комплексного дослідження сільської округи разом з городищами-замками. Лише при такому підході можна реконструювати реальну картину соціально-економічної структури давньоруського села.

На площі, витягнутій уздовж Дніпровського узбережжя на 20 км, досліджено 28 пунктів давньоруського часу. Вони складаються з 4 городищ, трьох могильників, одного печерного монастиря із залишками кам'яних храмів та 19 поселень. Вони групуються в 4 агломерації, в середині яких пам'ятки розміщені всього на відстані 1—4 км одна від одної.

Заселення цієї території після загибелі слов'янських пам'яток внаслідок експансії печенігів розпочинається на рубежі X—XI ст. з освоєння нижніх дніпровських терас. Тільки у XII ст. виникають невеликі за площею (0,3—0,6 га) городища, які знаходяться у щільному оточенні поселень. Саме такі городища найчастіше ототожнюються з феодальними замками, що владарюють над усією територією. Проте, виходячи з археологічного матеріалу, можна говорити про те, що ці городища, напевне, мали різний соціальний статус, і їх ставлення до сільської округи не було однозначним. Слабкий культурний шар, відсутність серед знахідок помітної кількості престижних речей, характерних для боярського чи князівського оточення, не дозволяють інтерпретувати їх як замки феодальної знаті. Особливо звертає на себе увагу та обставина, що забудова городищ, де вона була досліджена, не відрізняється від забудови сільських поселень.

Найбільше вражає та обставина, що на центральних поселеннях мікрорегіону вона відрізняється більшою різноманітністю, тут відомі двір'я неві будівлі на холодних і опалюваних коморах, яких, наприклад, немає на городищі Монастирок (літописний Заруб). А різноманітність і багатство інвентаря на такому поселенні, як Григорівка (урочище Чернече), не поступається знахідкам з давньоруських міст. Ці факти вступають у протиріччя з уявленнями про великі феодальні маєтки, що експлуатують сільську округу. Навпаки, складається враження, що принаймні в економічних стосунках городища не займали керівного місця стосовно поселень, в оточенні яких вони знаходилися.

Аналогічну картину можна спостерігати в Бургундії X—XII ст., де великі маєтки не займали по відношенню до сільської території панівного місця, вони були "вкраплені в загальну масу володінь іншого типу"¹¹.

У XII ст. канівський мікрорегіон мав такий само строкатий і неоднорідний вигляд. Адже городища з'явилися тут у щільно заселеній території, де вже визначилися центральні поселення, з адміністративно-господарськими, релігійними та військовими функціями. Причому з появою городищ

ця сторона їх діяльності не тільки не слабшає, а, навпаки, стає ще більше помітною. Таким було поселення Григорівка в урочищі Чернече. Поблизу від нього не будується городище, хоча всі умови для цього були (поселення знаходиться біля підніжжя слов'янського городища із залишками укріплень). Замість будівництва городища на окремому місці центральна частина поселення обноситься оборонною стіною з ровами, яка його замикала з боку ріки. Захищене з усіх боків високими пагорбами поселення перетворюється в добре захищену фортецю, що нагадувала київський Поділ. Будувати воєнну фортецю в цьому місці не було потреби, адже поселення і так належало київському домену і виконувало ті ж функції, що й городища-фортеці.

Аналіз забудови поселення на різних етапах його існування та речові знахідки вказують на садибний тип забудови, комплексне розвинуте господарство з добре помітною спеціалізацією окремих домогосподарств.

З самого початку свого існування це поселення відрізнялося від оточуючих селищ потужним культурним шаром, значною кількістю знахідок, завезених з усіх регіонів Київської Русі. Переважання серед знахідок з кольорових металів культових речей (хрестики-тільники, енкаліпіони, книжні застібки) вказує на існування тут церкви. За всіма археологічними ознаками на ранньому етапі свого існування це поселення відповідало терміну “погост” давньоруських літописів і було підпорядковане київському домену. Такі поселення не могли називатися “становищами”, оскільки цей термін за етимологічним значенням вказує на тимчасовість перебування тут князівської дружини — лише для “кормлення” та збирання податків. Натомість усі археологічні дані свідчать на користь розвинутої поселенської структури з постійним населенням. Хоча, зважаючи на відсутність в історичних джерелах цієї назви, прив'язаної до території південної Русі, цілком можливо, що поселення з функціями “погосту” з самого початку зародження державності називалися селами, як протиставлення “градам”, що будувалися зовсім в інших топографічних умовах, як правило, на окремих мисах, терасових підвищеннях і пагорбах.

Ми наполягаємо на приналежності поселень такого типу саме київському домену, а не розглядаємо їх як приватновласницькі села. Таке твердження ґрунтується більшою мірою на дослідженнях істориків, ніж на археологічних дефініціях. Зокрема, посилаємось на розробку цього питання в історичній літературі з приводу бенефіціального (умовного) характеру землеволодіння в Київській Русі. Волості надавалися князям і боярам на час виконання ними обов'язків перед державою. Київський князь, як верховний сюзерен, розпоряджався ними не як власник, а як представник держави¹². За археологічними ознаками навряд чи можливо виділити приватновласницькі села, хіба що вдасться віднайти писемні свідоцтва, які хоча б дотично вказували на такий факт.

Натомість південна Київщина, як буферна зона між кочівницьким світом і південноруськими землями, завжди перебувала під контролем з боку київських князів. Отже, її заселення в основному відбувалося за їх активною участю. Села, що тут виникали з самого початку, несли на собі і тягар воєнних повинностей, про що є незаперечні археологічні докази. Городища, як масове явище, будувалися у XII ст., коли остаточно сформувалася Дніпровська оборонна лінія. Деякі з них, як, наприклад, городище Монастирок (літописний Заруб), стали державними воєнними фортецями, що оберігали важливий стратегічний пункт — Зарубський брід. Інші, можливо, перетворювалися у феодалні замки, хоча вирішення цього питання на матеріалах Канівського Подніпров'я поки що залишається відкритим.

- ¹ Рыбаков Б. А. Смерды // История СССР. — М., 1979. — № 1. — С. 36—37.
- ² ПВЛ, 1950. — С. 56, 89, 105, 121.
- ³ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. — Л., 1974. — С. 45.
- ⁴ Див.: Археологічно-етнографічний показчик Літопису Руського (переклад Л. Є. Махновця). — К., 1989. — С. 529—577.
- ⁵ Толочко П. П. Город и сельскохозяйственная округа на Руси в IX—XIII вв. // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 122.
- ⁶ Там же. — С. 122.
- ⁷ Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі. — К., 1961. — С. 217.
- ⁸ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 164.
- ⁹ Куза А. В. Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников. — М., 1996. — С. 40, 42.
- ¹⁰ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К.: Ін-т археології НАНУ. — 1999. — С. 185.
- ¹¹ Грцианский Н. П. Бургундская деревня в X—XII столетиях. — М. — Л., 1935. — С. 74.
- ¹² Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 156.

І. О. ВОЗНИЙ (Чернівці)

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАБУДОВУ
ВІДКРИТИХ ПОСЕЛЕНЬ XII—XIV ст.
У МЕЖИРІЧЧІ ВЕРХНЬОГО ПРУТУ
ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА**

Археологічні матеріали дають можливість висвітлити історію забудови давньоруських поселень поки що в загальних рисах. Питання про планування поселень ще остаточно не розроблене через недостатню дослідженість як давньоукраїнських поселень на теренах Буковини, так і Давньоруської держави в цілому. Однак методика визначення типу забудови, розроблена на матеріалах інших територій¹, дозволяє зробити деякі приблизні розрахунки по планувальній структурі поселень Північної Буковини.

Планування або забудова поселень тісно пов'язана з їхнім розміщенням на місцевості. Оскільки більшість давньоукраїнських поселень Буковини, як і на інших давньоруських територіях, витягнуті вздовж берегів річок, про що свідчить поширення культурного шару і підйомного матеріалу, природно припустити, що основним типом забудови відкритих поселень був прибережно-рядовий². Він чітко простежується на орному полі, де проступають темні плями розораних садиб. У більшості випадків садиби розміщуються вздовж берегів річки чи потоку в один-два, рідше три ряди. На думку В. В. Седова і М. П. Мілонова, при ширині поселень у 30—40 м двори могли розташуватися тільки в один ряд, у 80—100 м — у два ряди, а в 100 і більше — у три ряди³. Подібні розрахунки наводить С. А. Беляєва стосовно Озаріцького поселення XIII—XIV ст.⁴

На Буковині більшість поселень за формою поширення культурного шару витягнута в середньому вздовж річок на 100, 400 і більше метрів при ширині 30—50 м. Причому вони характерні для всіх хронологічних періодів. Як видно з таблиць 1 та 2, серед поселень Пруто-Дністровського межиріччя, на яких визначалася площа поширення культурного шару, у XII — першій половині XIII ст. більша частина поселень мають прибережно-однорядну або дворядну систему забудови, що складає 57 поселень, або 32,2 %. У наступному хронологічному періоді В (друга половина XIII—XIV ст.) відповідно — 29 поселень, що складало 16,4 % від загальної

Т а б л и ц я 1

Розподіл поселень (кількість) з різними типами забудови за хронологічними періодами

Тип забудови	Хронологічний період					
	АБ	Б	БВ	В	АБВ	Усього
Прибережно-рядовий однорядний	3	18	5	7	—	33
Дворядний	4	39	14	22	1	80
Невизначений	—	36	11	8	2	57
Купчастий	1	4	—	1	1	7
У с ь о г о	8	97	30	38	4	17

Т а б л и ц я 2

Поширення (%) різних типів забудови

Тип забудови	Хронологічний період					
	АБ	Б	БВ	В	АБВ	Усього
Прибережно-рядовий однорядний	1,7	10,2	2,8	4	—	18,6
Дворядний	2,2	22	7,9	12,4	0,6	45,2
Невизначений	—	20,3	6,2	4,5	1,2	32,2
Купчастий	0,6	2,2	—	0,6	0,6	4
У с ь о г о	4,5	54,7	16,9	21,5	2,4	100

кількості. Наприклад, до однорядних поселень можна віднести поселення XII—XIII ст. Банилів (100 30 м), Замостя (100 30 м), Кіцмань (150 40 м), Верхні Станівці (180 20—40 м), Кліводин (250 40—50 м) та поселення XIV—XV ст. Їспас (140 40 м), Котелеве (100 50 м) тощо (рис. А, Б). Мабуть, при такій ширині для них була характерна однорядна система забудови.

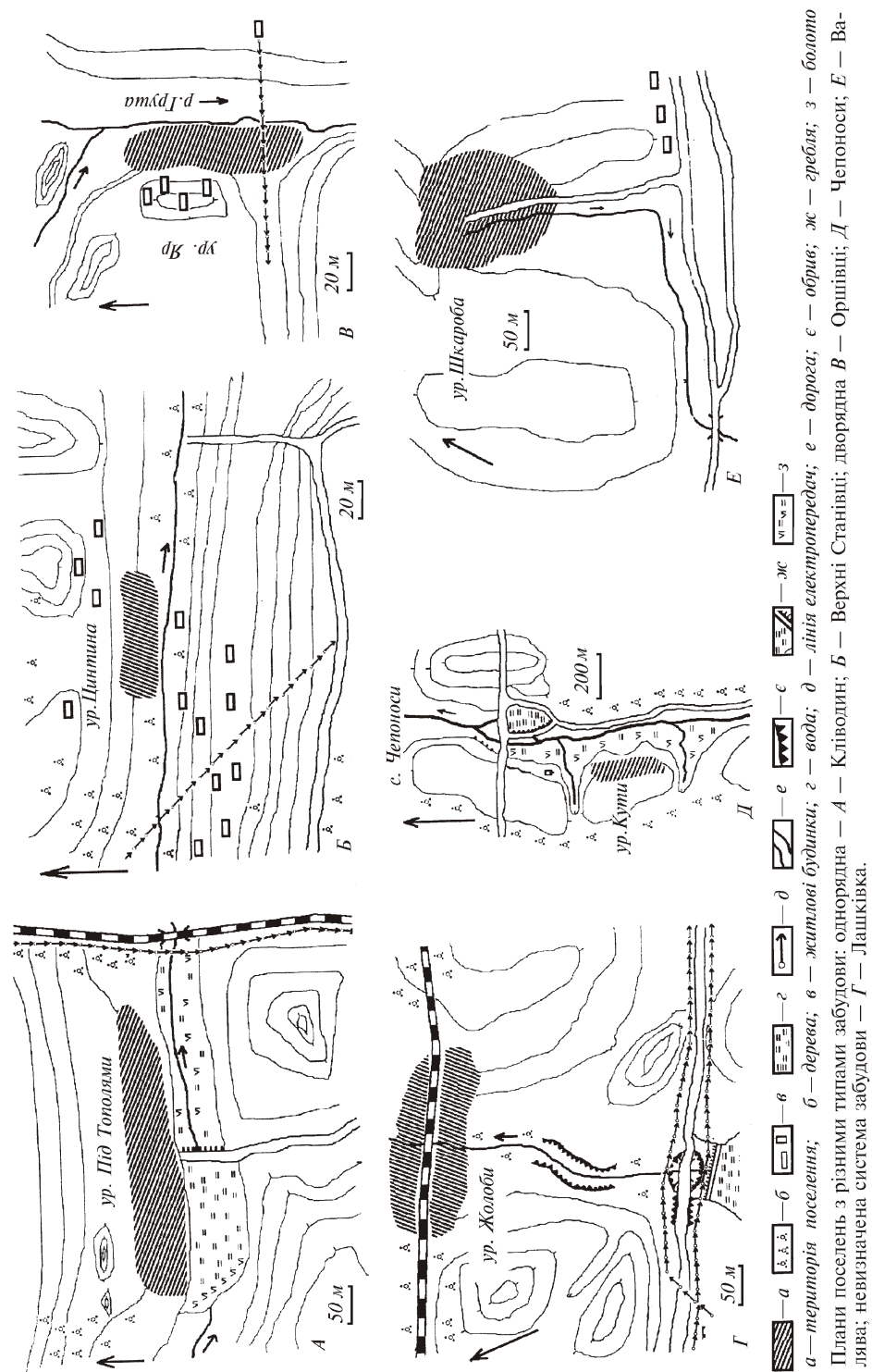
У центральних районах Смоленщини, за підрахунками В. В. Седова, таке планування було властиве для 79 % поселень⁵, а в районах Північно-Західної й Північно-Східної Русі 80 % поселень були витягнуті вздовж ріки при ширині 20—40 м⁶. Подібні поселення відомі і в Середньому Подніпров'ї⁷.

Виходячи з тверджень В. В. Седова, що до поселень з двохрядною забудовою можна віднести ті, які мають ширину від 50 до 80 м, то на теренах Буковини це, наприклад, поселення XII—XIII ст. Боянчук (120 70 м), Заставна (450 60 м), Оршівці (490 60—90 м) та поселення хронологічного періоду В — Грозинці (12 70 м), Лашківка (400 80 м), Чепоноси (100 80 м), Валява (140 60—80) (рис. В, Д, Е).

Дворядна система забудови відома на багатьох поселеннях Давньоруської держави, а саме: на території Верхньої Волги, Верхнього Подніпров'я (Білоручинське, Мале Княже Село, Кімирське), землі в'ятичів (Сомово, Степаньково), теренах Південної Русі (Бортничі, Вишеньки) та ін.⁸

Якщо брати загалом, то прибережно-рядова система забудови поселень регіону протягом усіх хронологічних періодів була визначальною і становила 113 поселень (63,8 %). Це в основному збігається з аналогічними системами забудови на інших теренах Давньоруської держави.

Важко встановити, який тип забудови був на поселеннях, ширина культурного шару яких становить понад 100 м. Свого часу В. В. Седов вказував, що поселення, які мають значну ширину, навіть при певній витяг-

нутості їх уздовж річки скоріше за все потрібно віднести до розряду невизначених за типом забудови, хоча на окремих поселеннях він констатував трирядну забудову⁹. Виходячи з цього, можна припустити, що на Буковині були також поширені поселення з невизначеною системою забудови або, ймовірно, з трирядною. З таблиць 1 та 2 видно, що ці поселення складають досить значну частину у різні хронологічні періоди. Так, у XII—XIII ст. мають невизначену систему забудови 36 поселень, що становить 20,3 %. У другій половині XIII—XV ст. їх стає менше — 8 (4,5 %). Це, очевидно, пов'язано з тим, що у даний хронологічний період загальна площа поселень зменшувалась. Загалом поселення з невизначеним типом забудови в усі хронологічні періоди складали 32,2 %, тобто половину від прибережно-рядової. До таких поселень можна віднести, наприклад, поселення хронологічного періоду Б — Бабин (170—120 м), Гордівці (500—150 м), Дарабани (200—150 м), Лашківка (400—170 м) та поселення XIV—XV ст. Данківці (450—100 м), Круглик (150—100 м) та інші (рис. 1). Можливо, подальші дослідження відкритих поселень регіону дадуть більш конкретну картину їхньої забудови, а відповідно до цього можуть конкретизувати наші знання в даній галузі.

Аналогічна картина простежується на Комарівському поселенні XIII—XIV ст., де виявлено трирядну забудову¹⁰. Тут групи жител розмішувалися на відстані 20—25 м одна від одної. До трирядної забудови відносяться і Гнідинське поселення у південному Подніпров'ї¹¹. На поселенні Кічкас дослідники встановили чотирирядну забудову¹².

До поселень з купчастою забудовою, як вказує В. В. Седов, можна віднести пам'ятки, майданчики яких мають овальні, а інколи невизначені рвані обриси і не є витягнутими вздовж річок¹³, тобто їхня ширина й довжина є приблизно однакові¹⁴.

Виходячи з цього, можна припускати, що на теренах Буковини була, можливо, відома й купчаста система забудови, яка, очевидно, характерна для масових поселень. Це зумовлено в першу чергу природно-географічними особливостями, коли майданчик поселення обмежений з двох боків ярами або струмками. Тому поселення не могли розростатися по довжині, а збільшувалися в ширину. Така ж забудова могла бути і на великих поселеннях.

Так, під час розкопок поселення Чорнівка I в урочищі Пуста Чорнівка, що простягається вздовж ріки майже на 1 км, а в ширину займає близько 300 м, було досліджено рештки трьох наземних дерев'яних будинків з глинобитними печами, які датуються XII — першою половиною XIII ст. Слід зазначити, що розкопана площа недостатня для того, щоб визначити більш-менш повно їхню забудову й планування. Під час розкопок не простежено окремих дворів та розташування на них будівель. Вдалося лише констатувати ступінь забудови поселення та виявити залишки окремих приміщень, які дають змогу визначити їхні конструктивні риси. Відстань між житлами становила 2,4—7,2 м¹⁵. При прибережно-рядовій забудові, як відомо, відстань між житлами може становити 20—40 м¹⁶. Тому в даному випадку ми можемо припускати, що на цьому поселенні існувала купчаста забудова.

До таких поселень можна, очевидно, також віднести поселення Чорнівка (VIII ст.) в урочищі Лелеківець розмірами 300—100 м. З південної й північної сторін воно обмежене струмками, що впадають у річку Мошків, тому розширитися в довжину поселення не могло. Тут зафіксовано 6 темних плям від селянських господарств, які розмішувалися одна від одної на відстані 10—15 м¹⁷.

Можливо, купчаста забудова характерна і для поселення Чепоноси, яке також при своїх відносно невеликих розмірах (100–80 м) розташовувалося на першій надлуговій терасі лівого берега Потоку і з двох боків (північного й південного) обмежувалося струмками, що, очевидно, ускладнювало розширення поселення в довжину.

Купчаста забудова могла бути поширеною і у давньоруських містах Пруто-Дністровського межиріччя, в першу чергу літописних Василеві, Кучелміні та ін.

Як видно з таблиць 1 та 2, до купчастої системи забудови, ймовірно, можна віднести лише 7 поселень, що становить 4 % від загальної кількості. Причому, більше поселень відомо для хронологічного періоду Б — 4 (2,2 %), а у другій половині XIII—XIV ст. — лише 1 (0,6 %), що пов'язано зі зменшенням загальної площі.

Аналогічна купчаста забудова відома й на інших теренах Давньоруської держави. Наприклад, на поселенні Лебідка в землі в'ятичів, зустрічається вона і на Смоленщині¹⁸.

Незначна кількість розкопаних поселень не дозволяє встановити закономірність у забудові поселень у кожний окремих хронологічний період. Можливо, праві дослідники, які дійшли висновку, що купчаста забудова більш характерна для раннього періоду, а саме VIII—X ст.¹⁹, але у даному випадку цей хронологічний період не є предметом нашого дослідження.

¹ С е д о в В. В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли // МИА. — 1960. — № 92. — С. 26; М и л о н о в Н. П. Древнерусские курганы и селища в бассейне верхней Волги // МИА. — 1950. — № 13. — С. 152–154.

² В и т о в М. В. О классификации поселений // Советская этнография (СЭ). — 1953. — № 3. — С. 27–37.

³ С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 26; М и л о н о в Н. П. Указ. соч. — С. 152–154.

⁴ Б е л я е в а С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — К., 1982. — С. 44.

⁵ С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 28.

⁶ Ф е х н е р М. В. Деревня Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X—XIII вв. по археологическим данным // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — Труды Государственного исторического музея (Тр. ГИМ). — 1967. — Вып. 43. — С. 278.

⁷ В е р е м е й ч и к Е. М. Охранные исследования поселения X—XIII вв. в с. Петрушки // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 76–83; С м і л е н к о А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї. — К., 1975. — С. 163–165 (209 с.).

⁸ М и л о н о в Н. П. Указ. соч. — С. 152–154; С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 26; Т о л о ч к о П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 194; Б е л я е в а С. А. Указ. соч. — С. 45.

⁹ С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 26.

¹⁰ К у б и ш е в А. І. Робота Комарівського загону Давньоруської експедиції // УІЖ. — 1969. — № 8. — С. 158.

¹¹ Б е л я е в а С. А. Указ. соч. — С. 45.

¹² Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984. — С. 101–103.

¹³ С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 26.

¹⁴ К у з а А. В. Древнерусские поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 100.

¹⁵ В о з н и й І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці: Рута, 1998. — С. 56–60.

¹⁶ Ф е х н е р М. В. Указ. соч. — С. 278.

¹⁷ В о з н и й І. П. Назв. праця. — С. 56–60.

¹⁸ Н и к о л ь с к а я Т. Н. Древнерусское селище Лебедка // СА. — 1957. — № 3. — С. 179. — Рис. 2, 1; С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 28.

¹⁹ Там само. — С. 28.

А. Г. МОРОЗОВ, Ю. М. МИХАЙЛЮК (Черкаси)

СІЛЬСЬКА ГРОМАДА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я* XIV—XVI ст.: ТРАДИЦІЇ І СПЕЦИФІКА

Сільська громада в усі часи свого існування була важливою ланкою суспільного життя. В процесі складного шляху еволюції вона набувала видозміни форм, різного соціального й правового змісту і займала неоднаковий статус у суспільному середовищі в різні історичні часи. Зберігаючи у своїй основі риси попередніх періодів, вона генерувала нові традиції господарського, правового та культурного характеру.

Громадська організація населення середньої течії Дніпра литовського періоду має давні витoki, значною мірою ґрунтуючись на традиціях давньоруської доби та часів монгольської зверхності¹.

Сільські громади мали характерні ознаки, серед яких найпоказовішими були наявність визначеної території, виборного старости та інших членів громадського правління, суду, спільного нерухомого майна, деяких доходів та витрат. У громадській спільноті надзвичайно важливе місце посідали моральні засади, насамперед кругова порука, колективна відповідальність за кожного члена, за порядок, а також правопорушення, що могли скоїтись на території громади².

Як і в попередні часи, територіальна громада, зазвичай, включала в себе одне велике чи кілька незначних за розміром сусідніх поселень³. Останні становили окрему одиницю судово-адміністративної управи — волость⁴.

Осередки обох типів були характерними для Середнього Подніпров'я, особливо в добу колонізації литовським князем Вітовтом, а також київськими князями Олельком Володимировичем та Семеном Олельковичем наддніпрянських просторів лісостепової та степової зони, коли кількість осад на теренах краю значно зросла⁵.

Так, цілком ймовірно, що окрему волость складали села Мліїв, Орловці та Лінчинці, котрі фігурують у джерелах середини XV—XVI ст. як окремий комплекс, що перебував у володінні спочатку боярина Федька Васьковича, потім черкаського землянина Гринька, а пізніше, зокрема в XVI ст., належав родині Жубриків⁶. Волосну громаду становило також населення так званих Радивоновських маєтностей, куди разом з Радивоновим (пізніше Жаботином) входили села Старосілля та Балаклея в басейнах річок Ольшанки, Тясмина та Серебрянки. Відомості про них сягають кінця V—XVI ст. Спочатку вони належали князям Глинським, а з часом перейшли до Жубриків⁷.

Прикладом громад у межах одного села може служити Бузуків, що у першій половині XVI ст. перебував у володінні Київського Печерського монастиря⁸.

Згодом, у зв'язку з посиленням агресії Кримського ханства в останній чверті XV — першій половині XVI ст., чисельність населених пунктів різко зменшується. До запустіння доходять як згадані вище села, так і ряд інших. Так, за ревізією 1552 р., у Черкаському повіті на момент перепису взагалі не було сіл, а лише спустілі селища⁹. На території Канівського по-

* Середнє Подніпров'я розглядається у вузькій локалізації в межах сучасних південної Київщини з Переяславщиною, Черкащини і західної Полтавщини. У XIV—XVI ст. у територіально-адміністративному відношенні цей край репрезентується головним чином Черкаським і Канівським повітами.

віту в той час населення зафіксовано лише в шести селах з двадцяти шести відомих, і кількість його в них зовсім мізерна: в с. Вороново — 15 сімей, с. Телехтимирів — 9, с. Совин — 8, у селах Подсичі, Тулібле, Колтягаєво* — по 6 сімей¹⁰.

Є підстави вважати, що більшість з названих сіл, незважаючи на невелику кількість мешканців, становили окрему громаду. Про це свідчить наявність там власних отаманів. Джерело повідомляє, що такими, зокрема, були у Телехтимирів — Яким, у Тулібле — Ходір, у Подсичах — Антон¹¹. Виділення сільських громад у тих чи інших поодиноких селах, на наш погляд, було зумовлене головним чином двома факторами: степовою агресією та переходом населених пунктів у феодалну власність.

Так, внаслідок систематичних татарських набігів чимала кількість сільських поселень спустіли, що вело до розпаду громадської організації, котра утворювалася мешканцями кількох сіл. Значна віддаленість між уцілілими селами не давала змоги об'єднатися в єдину громаду.

Велику роль відіграв і факт поширення великокнязівських пожалувань у вигляді передачі окремих дворогосподарств, сіл та цілих волостей в умовне чи спадкове володіння магнатам, шляхті та церковним установам. З цього приводу досить слушно висловився А. О. Гурбик, наголошуючи, що “виділення зі складу волості сіл та угідь призводило до деформації структури волосної громади, а зменшення волосної альменди порушувало усталені економічні й соціальні відносини в ній”¹². Зауважимо, що практично всі шість згаданих населених пунктів мали різних власників: село Подсичі належало пану Служці, села Тулібле і Вороново — відповідно княгині Путивльській та князю Капусті, а решта — Києво-Пустинському Микільському монастирю¹³. Така ситуація зумовлювала виділення мешканців названих сіл в окремі громади.

Цілком можливо, що волосну громаду могли утворювати села Телехтимирів, Совин та Колтягаєво. Адже вони, як відомо, входили до монастирських володінь. Крім цього, отаман у числі мешканців названих сіл згадується у джерелах лише один — у Телехтимирів¹⁴. Однак така спілка мала, на наш погляд, тимчасовий або ситуативний характер. Адже, хоч ці села і можна вважати сусідніми, вони були дещо віддалені одне від одного. Більше того, як засвідчує опис Канівського замку, жителі Совина і Колтягаєво на відміну від Телехтимирова перебралися на проживання до Канева — “в мисте при замьку зимують и литують”¹⁵. А це свідчить про розрив можливих до цього часу внутрішніх зв'язків у межах громади.

Таким чином, у контексті типологізації громад можемо констатувати, що на Середньому Подніпров'ї на середину XVI ст. переважали у вигляді одного невеликого за кількістю мешканців села.

Основною структурною одиницею громадської організації був “дим”, що являв собою дворогосподарство малої селянської сім'ї. Такий устрій був характерним як для Черкаського і Канівського повітів, так і суміжних земель¹⁶.

На чолі сільських громад стояли, як уже зазначалося, виборні сільські старости — “отамани”, відомості про яких сягають ще часів монгольського завоювання¹⁷. Традиційно на цю посаду обирали “человека доброго, а годного, кого волость похочеть й котрый бы за людьми стоялъ”¹⁸. Поряд з

* Найменування населених пунктів подаються у повній відповідності з назвами їх у описі Канівського замку (Архив Юго-Западной России в 35-ти томах. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 98—100).

чим, цілком можливо, що отамана міг призначати чи затверджувати власник села. На українських землях такі приклади відомі у XVI ст.¹⁹

Отамани наділялися цілим рядом функцій і повноважень. Вони представляли громаду перед повітовою адміністрацією або феодалом, опікувалися збором данини та розподілом податків між “димами”, розслідуванням злочину тощо.

Як свідчать джерела, важливим органом громадського правління були збори голів родин — “копа”, або “копний суд”, що являв собою давній елемент звичаєвого права. Копні суди займалися різними цивільними й кримінальними справами — різного роду крадіжками, розбійними нападами, знищенням чужого майна, тілесними ушкодженнями, вбивствами тощо²⁰. Чи не єдиним свідченням про судову компетенцію копи на Середньому Подніпров’ї є документально зафіксована скарга київського землянина А. Солтановича королеві Сигізмунду I у 1536 р. на “кривди” й “утиски”, спричинені черкаським і канівським старостою Василем Тишкевичем його майну та людям. У своїй скарзі покривджений заявив: “...а што дей людемъ его прысудила копа 3 копы грошей на людехъ его Гошовських, и онъ дей людемъ своимъ того платити не кажетъ”²¹. Навіть цей єдиний документ свідчить, що шляхта і магнати в залежності від ситуації намагалися впливати на дієвість копних судів у напрямку обмеження їх юрисдикції або ж взагалі позбавитися від їх функціонування.

Поряд з цим слід зазначити, що копні суди діяли паралельно із судом повітової адміністрації. Окремі дослідники вважають, що такий “паралелізм” не викликав проблем, оскільки вирішення питання стосовно вибору судової інстанції залежало від бажання потерпілого²². Однак в умовах активної діяльності черкаських і канівських старост у напрямку поширення власної судової управи на не тільки приписаних до замку, а й на монастирських та панських підданих²³, тобто на жителів різних сільських громад, безперечно, мали місце спроби згорнути повноваження копних судів. Проте, незважаючи на різного роду чинники, що впливали на діяльність копних судів, останні здобули офіційне визнання на вищому владному рівні і проіснували ще тривалий час уже після оформленої у Великому князівстві Литовському нової судової системи²⁴.

Незважаючи на глибокі витoki і досить міцні традиції, сільські громади зазнавали руйнівних впливів. До таких необхідно віднести переважно зовнішні фактори. Серед них згадувані вже татарська агресія, перехід сільських населених пунктів у володіння феодалів. Сюди слід додати політику місцевої адміністрації. Старости черкаського і канівського замків у своїх намірах жорстко підпорядкувати своїй владі населення повітів поширювали, часто неправомірно, свою юрисдикцію на мешканців окремих сіл, що не підлягали їх адміністративно-господарському підпорядкуванню. Давалося взнаки також самовільне привласнення ними громадських земель та угодів²⁵. Мешканців сіл, які переселялися під захист замків, обмежували в доступі до використання власних громадських земель, а часто взагалі їх забирали. Натомість на таких селян покладався обов’язок виконувати всі ті повинності, що їх здійснювали міщани²⁶.

Таким чином, поряд з існуванням усталених традицій та звичаїв у середовищі громадських спілок відбуваються значні зміни, що зумовили їх трансформацію та початок їх руйнації. Однак у цих умовах громади продовжували залишатися важливою складовою суспільної еволюції, а багато найкращих надбань знайшли своє місце в нових умовах, зокрема в процесі формування та розвитку козацьких громад.

- ¹ Михайлюк Ю. М. Сільська община Середнього Подніпров'я в контексті державотворчих процесів на Русі у IX — першій половині XIV століття // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. — Черкаси, 2001. — Вип. 3. — С. 92—97; Його ж. Державотворчі процеси на Середньому Подніпров'ї в період монгольського завоювання // Історія України. — 1999. — № 31—32. — С. 4—5; Його ж. Середнє Подніпров'я в монгольські часи та Литовську добу української історії // Вісник Черкаського університету. — Черкаси, 1999. — Вип. 12. — С. 34—39.
- ² Історія української культури: В 5-ти т. — К., 2001. — Т. 2. — С. 152.
- ³ Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV—XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм // УІЖ. — 1997. — № 5. — С. 52—66.
- ⁴ Иванышев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. — К., 1863. — С. 17.
- ⁵ Грушевський М. С. Історія України—Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 10—46; Клепатський П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. — Одесса, 1912. — С. 151.
- ⁶ Юркевич В. Звенигородщина в XV—XVI вв. // Історико-географічний збірник. — К., 1927. — С. 1—10.
- ⁷ Там само. — С. 3.
- ⁸ Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. — К., 1894. — Приложения.
- ⁹ Архив Юго-Западной России: В 35-ти т. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 89—90.
- ¹⁰ Там само. — С. 98—100.
- ¹¹ Там само. — С. 105.
- ¹² Гурбик А. О. Назв. праця. — С. 55.
- ¹³ Архив Юго-Западной России... — С. 105.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. — С. 99, 100.
- ¹⁶ Гурбик А. О. Назв. праця. — С. 57.
- ¹⁷ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 135.
- ¹⁸ Довнар-Запольский М. Западнорусская сельская община в XVI в. — СПб., 1897. — С. 21.
- ¹⁹ Історія української культури. — Т. 2. — С. 153.
- ²⁰ Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст. // УІЖ. — 1990. — № 10. — С. 110—116.
- ²¹ Клепатський П. Г. Указ. соч. — С. 492—493.
- ²² Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст. // УІЖ. — 1990. — № 10. — С. 113; Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні — Русі XVI—XVIII ст. // Праці комісії вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1928. — Вип. 4. — С. 85.
- ²³ Акты, относящиеся к истории Западной России: В 5-ти т. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 19.
- ²⁴ Історія української культури... — Т. 2. — С. 154.
- ²⁵ Архив Юго-Западной России... — Т. 1. — С. 84—85.
- ²⁶ Там само. — С. 98—99.

А. В. ПЕТРАУСКАС (Київ)

**БОРТНИЦТВО СІЛЬСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ
НА СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І**

Бортництво — одна з найважливіших галузей промислів сільського населення. Воно являло собою збирання меду бджіл з природних чи штучно виготовлених дупел дерев або пересувних бортей. Величезні масиви лісів у ряді районів Південно-Західної Русі, особливо її Поліської зони з широкими річковими заплавами (у Житомирському та Київському Поліссі з вересковими полями) створювали сприятливі умови для розвитку бортного бджільництва. Топоніми Бортничі, Варовичі і подібні відображають

місця розповсюдження стародавнього бортництва (бортники — населення, яке обслуговувало княжі борті, вари — місця виготовлення медового напою). Перші згадки про цей промисел за письмовими джерелами відносять до X ст. Цілком очевидно, що початок збирання меду диких бджіл, а також джмелів відноситься до більш раннього періоду і, вірогідно, пов'язаний з освоєнням людиною даного природного регіону. Зауважимо, що збирання джмелиного меду та воску іноді навіть у значних кількостях зафіксовано до початку XX ст. Проте його не накопичували, а з'їдали на місці. Часто цим займалися діти. Віск використовувався лише в магічних цілях.

Мед та віск дуже цінувалися і часто фігурують як предмети данини та зовнішньої торгівлі Київської Русі. Вони накопичувалися княжою владою у величезній кількості в “медушах” та “медв'ницах” (комора для меду чи погріб для медів та вин) — “В погребах было 500 берковцев меда” (5000 пудів, або 90 000 кг).

Найпростіша форма бортництва, що проіснувала до XX ст., полягала в збиранні дикого меду. В лісі спочатку відшукували ушкоджені трутовиками дупласті дерева з бджолами. Навесні, коли ще не зійшов сніг, їх було легко помітити також за характерним сміттям, що вони викидали з дупла. На дереві при цьому залишали відповідний знак власності, який охоронявся законом: “Аще кто борть раззнаменае, то 12 гривне продажи”¹. Подібні знаки власності щодо знайдених нових бортей використовувалися білорусами ще на початку XX ст.

Бджіл після цього не турбували до тих пір, поки вони не зберуть достатнього запасу стільників. В кінці літа, найчастіше в серпні, відправлялися за медом. Щоб вилізти до дупла, яке знаходилося високо над землею в старому товстому дереві, могли використовувати спеціальне пристосування, що складалося з довгих шнурів, плетених з ременю — “пліть” із прикріпленою до неї дощечкою (“крілом”) та закріпленням на одному кінці пліті гаком (у білорусів таке знаряддя називалося лезиво чи астрога). Користувалися також розташованим поруч молодим, гнучким деревом потрібної висоти, з якого перелазили до бортного і кріпили там пліть. Його могли також підрубати і завалити в потрібному напрямку, щоб використати як драбину. В крайніх випадках дерево з роєм валили на землю. Щоб дістатися дупла, могли застосовувати й інші пристосування, подібні до зафіксованого О. В. Серовим у матеріалах з Віти Поштової “залізного шипа на розкованій пластині”, який міг використовуватися для “дрезування”.

Наступним кроком було затулення літок, потім за допомогою сокири, стамески, сверла, пилки робили продовгуватий отвір, через який витягували стільники, не зачіпаючи самого бджолиного гнізда, що знаходився зверху. Мед виймали з бортей за допомогою спеціальних лопаточок-ножів трапецевидної форми — медорізок з колінчатим руків'ям. Могли користуватися для цього і звичайними ножами.

Процес вилучення меду з природної борті міг відбуватися і більш грубим способом, внаслідок чого бджоли гинули. Подібний “роебойний” промисел був розповсюджений ще до початку XX ст. в Чернігівському Поліссі, у глухих кутках Білорусії та Литви².

Отвір у борті затуляли щільно підігнаною дерев'яшкою, що має назву “довж” (должея), яку зверху додатково закривали берестою або закріплюваною дощечкою — сніттю, щоб уберегти від зимового холоду. Зазначимо, що всі вказані деталі борті мають спільну назву в усіх трьох східнослов'янських народів, що підтверджує висловлене припущення про значну архайчність даного промислу.

Це збігається з висловлюваною раніше дослідниками думкою про можливість багаторазового використання бортей, що підтверджувалося позначенням останніх у давньоруський час знаками власності та розрізненням у письмових джерелах бджіл, з яких уже збирали мед чи ще ні³. На користь цього свідчить також значно суворіше покарання (3 гривні проти 10 кун) за знищення чи, можливо, навіть крадіжку борті, ніж за мед з неї. Зазначимо, що високий попит на продукти бортництва навіть став причиною встановлення в давньоруський час покарання за знищення дерева, придатного для виготовлення борті: “Аже борть подотнет, то 3 гривны продаже, а за дерево пол гривны”. Подібне трактування повністю збігається із заборонаю рубки “бортного дерева и холосцов (порожнистих деревьев), которые впредь и в бортне пригодятся”, відзначеною серед чувашів, у яких бортництво становило чи не головний вид господарства. Практично ідентичний за змістом документ середини XIV ст. наведено М. Арістовим: “...А хто бортное дерево зрубит без пчел, то полугривны заплатит”⁴.

Штучні борті для бджіл почали виготовляти тому, що готових придатних дупел дерев у лісі було небагато. На вибраному дереві розширювалася природня чи вирубувалася штучна борть, у ній вирізали льоток та довж. Процес трудомісткої підготовки тривав близько двох тижнів. Оформлені таким чином борті вже мало відрізнялися від звичайних вуликів-колод з домашніми бджолами. Використовувалися також інші способи: наприклад, з придатного дерева зрубали верхівку (це водночас слугувало своєрідним знаком власності на борть) і вибирали зверху в стовбурі заглиблення, щоб у ньому збиралася вода і вигнивала середина. Через кілька років середина вичищалася, видовбувався льоток та довж, верхній отвір закладався берестою та товстими дошками. Дикі рої оселялися в штучних бортях та починали будувати стільники, не витрачаючи часу на підготовку та очищення дупла. Прямих свідчень виготовлення в давньоруський час штучних бортей немає. Проте величезна кількість продуктів бортництва, що зафіксовано в літописах, розроблена система покарань правопорушень у даній галузі, можливо, розмежування бортних угідь, використання меду і воску як засобу сплати данини, вивезення їх на зовнішній ринок — вказують на значний рівень розвитку бортництва та на наявність у суспільстві значного попиту на дані продукти, що мало сприяти інтенсифікації їх отримання.

Переносні борті або вулики-колоди мають точно таку ж конструкцію, як і ті, що виготовлені в самому дереві, а інколи (наприклад, коли дерево з бортю звалювали) виготовлялися простим відокремленням від стовбура дерева. У таких випадках, що, можливо, відображають перехідну форму до виготовлення переносних вуликів, борть часто при падінні важкого трухлявого дерева на землю розколювалась, і рій гинув. Більш ефективним було відшукування в лісі дерева з напіввигнилою серединою, розрізання його на окремі колоди, з яких і виготовляли борті. Відомо, що бджоли не люблять жити низько над землею і часто можуть навіть покинути готові стільники, якщо поруч є пуста колода, високо піднята над землею. На цій особливості бджіл і ґрунтується звичай підвішувати пусту борть високо на дереві, тоді в ній обов’язково розміщується домашній чи дикий рій. Даний принцип відлову “нічийних” роїв у лісі широко розповсюджений і використовується деякими пасічниками навіть зараз. Для більш ефективного приманювання бджіл всередину готової борті чи пастки для рою кладуть траву меліси, шматочки старих стільників та інші бджолині принади.

Виготовлені та встановлені таким чином колоди краще можна захищати від нападу ведмедів, розмістити значно більшу кількість на меншій площі, розташувати ближче до оселі. Безпосередніх свідчень розповсю-

дження даного способу не зафіксовано. Проте згадка в Руській Правді “межі бортної” та високого штрафу за її порушення (12 гривень) відображає формування бортних угідь. Беручи до уваги загальну власність на більшість лісових угідь для давньоруського часу, вважаємо, що в даному випадку, вірогідно, йдеться про територію з великою кількістю бортей та сприятливими умовами для бджільництва, інакше достатньо було б обмежитися знаменуванням окремих бортей і не треба було їх відмежовувати. На початку XX ст. вулики-колоди становили основну масу вуликів у бджільництві, що, вірогідно, пояснюється простотою виготовлення та майже повною відповідністю природнім умовам, необхідним для життєдіяльності бджолиного рою⁵. Аналогічні колоди, підвішені високо над землею, широко застосовуються і сьогодні населенням Житомирського та Київського Полісся (власні спостереження автора).

У поліській зоні бортнева система бджільництва проіснувала в архаїчних видах майже до сьогодення. А на територіях з малою від природи чи штучно знищеною кількістю лісів (Лісостеп та частково Полісся) для більш пізнього часу властиве цілковите чи переважне панування пасічного бджільництва⁶. Подібна ситуація зафіксована й щодо білоруських лісових районів, де поширення більш інтенсивних способів бджільництва на зміну архаїчним пов’язане із зведенням лісових масивів. Напевно, саме в цій зоні, перш за все, міг відбуватися процес наближення розташування бортей до оселі та зародження примітивного пасічного бджільництва, припущення стосовно існування якого в давньоруський час висловлювалося деякими дослідниками на підставі знахідки на Райковецькому городищі дерев’яних дощечок із стільниками. Останні за описом не мають чітких ознак для визначення їх як частини вулика і можуть бути інтерпретовані також як залишки дерев’яного пристосування для зберігання стільників.

Вирізані стільники з медом зберігалися за аналогіями в керамічному чи дерев’яному посуді (діжці чи видовбаній посудині). Відціджений через сито мед зберігали в дерев’яній, часто видовбаній чи керамічній посудині в коморах. Віск очищали шляхом перетоплювання та відфільтровування через полотняну торбинку.

Мед у чистому вигляді і в сотах був найулюбленішими ласощами, використовувався, за етнографічними даними, для приготування культових страв (кутя, коливо, сочиво, узвар та ін.), які вживалися в усіх найважливіших подіях життя людини, для багатьох інших страв та напоїв, як ліки — окремо чи як їх складова частина; значна частина сплачувалася сільським населенням у вигляді податків. З поширенням християнства віск у великій кількості використовувався для виготовлення свічок, у медичних цілях, для ворожіння і т. д. Зафіксовані випадки, коли розвинене бортневе бджільництво було головним заняттям населення лісової смуги: на мед та віск вимінювалися всі необхідні товари та продукти харчування.

Значення бортництва підтверджується також суворим покаранням за завдану шкоду: штраф за роззнаменування борті та перетинання бортної межі дорівнював 12 гривням — штрафу за вбитого холопа, тобто прирівнювалося до життя людини⁷. Етнографічно зафіксовані випадки в деяких місцевостях залишення пасік напризволяще без догляду, адже злодії не наважувалися їх зачіпати — настільки страшним гріхом вважалося видирання бджіл. Можливо, це пояснюється й значно суворішим (часто на смерть) покаранням за подібні злочини порівняно з покараннями за інші крадіжки⁸.

Про значимість бджільництва свідчить також згадка в “Правді Руській” не тільки бортей, що належали смердам, а й княжих (штраф за

ушкодження останніх значно перевищував ціну за бортъ смерда — 12 проти 3 гривень). Цілком ймовірно, що княжі борті обслуговувалися окремою категорією населення — бортниками, що, за визначенням дослідників, становило для XIV ст. вже широко розповсюджене явище. Серед них розрізнялися вільні та залежні особи, але в будь-якому випадку представники цієї професії належали до сільського населення (чого не можна впевнено стверджувати стосовно “медовара”, який, вірогідно, лише епізодично виїжджав до певного місця для виготовлення медового напою чи збору сировини)⁹.

¹ Правда Русская. — Т. II. — М.—Л., 1947. — С. 434.

² Сер ж п у т о в с к и й А. Бортничество в Белоруссии // Из второго тома “Материалов по этнографии России”. — СПб., 1914. — С. 4; З а г л а д а Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). — К., 1930. — С. 43.

³ Ч е р н е ц о в А. В., К у з а А. В., К и р ь я н о в а Н. А. Земледелие и промыслы. — В кн.: Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 233.

⁴ А р и с т о в М. Промышленность Древней Руси. — СПб., 1866. — С. 37; Н и к о л ь с к и й Н. В. Краткий курс по этнографии чуваш. — Чебоксары, 1929. — С. 62.

⁵ А л е к с а н д р о в и ч Г. С. Опыт истории древодельных промыслов Подольской губернии. — Окремий відбиток без м. в. — С. 26.

⁶ Ш а ф о н с к и й А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 20, 228, 239.

⁷ Правда Русская. — Т. I. — М.—Л., 1940. — С. 71—72.

⁸ Бутурлиновка Воронежской губернии // Окремий відбиток. — С. 59; З е л е н и н Д. К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.

⁹ А р и с т о в М. Указ. соч. — С. 32, 33.

Проблеми української медієвістики

Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1654 р.
У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО УТВЕРДЖЕННЯ
РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ:
ПРИЧИНИ, УКЛАДЕННЯ, НАСЛІДКИ *

ЧАСТИНА II

*Переяславсько-Московська угода 1654 р. у світлі
зовнішньої політики Українського гетьманату*

1648 рік став для військово-політичної корпорації “Військо Запорозьке” тим справжнім Рубіконом, перейшовши який, вона силою зброї здобула собі не лише внутрішньополітичне визнання та станові привілеї, але й започаткувала якісно новий етап свого міжнародного утвердження. “*Bohdan Chmielnicki Exercitus Zaporovien Pr. Electus Belli Servilis autor Rebeliuntio Cosaccorum et Plebis Ukrainen dux*” (виділення тут і нижче. — *Авт.*)¹ — такий напис латинською мовою залишив 1651 р. під найбільш достовірним портретом гетьмана Війська Запорозького Б. Хмельницького голландський художник В. Гондіус. “*Bohdan Chmielnicki, dux Cohor. Zaporow*”, — саме так Б. Хмельницький почав підписувати свої латиномовні листи до шведського короля Карла X Густава з 1656 р. (листи від 14 і 16 листопада 1656 р., 18 січня і 21 червня 1657 р.)² та брандербурзького курфюрста Фрідріха Великого (21 червня 1657 р.)³. “*Theodatus Chmielnicki, dux una cum Exercitu Zaporoviensi Moscorum*”⁴ — цю титулатуру зустрічаємо під охоронним універсалом 1657 р. українського гетьмана австрійським послам. “*Bohdan Chmielnicki, dux cum universa Cohorte Zaporoviana*”⁵ — читаємо підпис гетьмана у листі від 18 квітня 1657 р. до імператора Священної Римської імперії німецької нації Фердинанда III. Чи мав право Б. Хмельницький на йменування “*dux*”? І чому він вживав його як відповідник усталеному в Україні протягом першої половини — середини XVII ст. титулу “гетьман”? Адже це латинське слово в європейських країнах означало “володар”, “князь”, “герцог”. Спробуємо дати відповіді на ці питання, висвітливши їх у контексті дослідження проблеми міжнародно-правового становлення Українського гетьманату під час правління Б. Хмельницького.

Дослідниками вже було відзначено, що легітимація гетьманської влади під час урядування Б. Хмельницького відбувалася через посилення останнього на *jus occupationis* (С. Величенко)⁶ та формування ним концеп-

* П р о д о в ж е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2003. — № 1.

ції *jus divinum* (С. Плохій) ⁷. Але і “право захоплення” й “божественне право” головним чином застосовувалися заради узаконення внутрішньополітичних владних претензій гетьмана Війська Запорозького щодо України й не були переконливим аргументом для володарів сусідніх країн. Саме тому Б. Хмельницький намагається добитися зовнішньополітичного визнання через оформлення династичного шлюбу свого старшого сина з донькою молдавського господаря В. Лупула Розандою ⁸. Але у цьому випадку, зважаючи на тогочасні політико-культурні традиції, лише б сини Тимоша й Розанди Хмельницьких—Лупулів вважалися “принцями крові” й могли здійснювати свої владні повноваження щодо тієї чи іншої території. Окрім того, формуванню князівської династії Хмельницьких могли завадити і суб’єктивні фактори (як-то — вбивство когось з подружжя або потенційних нащадків), що невдовзі і сталося, коли у 1653 р. було смертельно поранено гетьманича.

Саме тому головним завданням Б. Хмельницького, починаючи з другої половини 1648 р., на нашу думку, було утвердження Українського гетьманату як залежної держави під протекторатом якогось з монархічних дворів Заходу (Трансільванія), Сходу (Росія), Півдня (Туреччина) чи Півночі (Швеція). Це було б запорукою здобуття незалежності (“удільності”) гетьманської влади у майбутньому. Як заявляв у серпні 1649 р. з цього приводу сам Б. Хмельницький: “...Я буду триматися того пана (монарха. — Т. Ч.), який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці” ⁹. Зважаючи на те, що політика на утвердження міжнародної легітиматії через прийняття протекторату когось з іноземних монархів відбувалася майже одночасно в усіх вищезазначених геополітичних напрямках й зумовлювалася специфікою *status quo* Війська Запорозького (а воно як до, так і після 1648 р. перебувало у підданстві королів Речі Посполитої), ці зовнішньополітичні заходи поступово трансформуються у концепцію полівасалітетної підлеглості новоствореного під час революційних подій державного організму.

Безумовно, що творцем цієї концепції був ніхто інший як гетьман Б. Хмельницький. Опираючись на довголітні традиції міжнародної діяльності українського козацтва, він зумів, не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, забезпечити входження козацької держави до міжнародної спільноти на умовах прийняття номінального васалітету від інших європейських та азійських володарів. Тим самим у міждержавних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка до того сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої.

Опираючись на наративні джерела — міжнародні договори Українського гетьманату, дипломатичне листування Б. Хмельницького із східними та західними монархами, інструкції гетьмана численним українським посольствам, переписку генеральної старшини з урядовцями інших країн тощо, й використовуючи наукові досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії, спробуємо обґрунтувати висловлену гіпотезу щодо започаткування Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості Українського гетьманату як держави, що виникла у результаті збройного повстання “рицарського люду” східних воеводств Польсько-Литовської держави протягом 1648—1649 рр.

Але насамперед коротко охарактеризуємо взаємовідносини між майбутнім гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницьким та королем Речі Посполитої Владиславом IV перед початком відомих подій, у 1646—1647 рр., коли більшого (ніж у попередні десятиліття) визначення набуло правове становище козацької корпорації. У той час, після довгих років “заборонних”

постанов польсько-литовських владних органів, Військо Запорозьке, нарешті, отримує довгоочікуваний королівський привілей, в якому певною мірою окреслювався не лише його соціально-політичний статус, а й дозволялося проведення контрольованої польським монархом зовнішньої політики.

Свого часу окремі аспекти козацько-шляхетських стосунків у перед-революційний період були ґрунтовно досліджені В. Чермаком, М. Грушевським, В. Голобуцьким та Б.Флорею¹⁰. Польський історик В. Чермак ще наприкінці ХІХ ст. зробив висновок про те, що у квітні 1646 р. представники козацької старшини (серед яких був і Б. Хмельницький) перебували у Варшаві, де отримали з рук Владислава ІV два привілейних листи. Перший з них дозволяв виступити козацькому війську в морський похід проти Османської імперії, другий — збільшував реєстр Війська Запорозького до 12 тисяч¹¹. Єдине застереження стосувалося того, що ці два документи повинні бути секретними до часу оголошення Річчю Посполитою війни Туреччині. Ці “глейтовні” листи були скріплені особистою печаткою польського короля¹².

Надані “вольності” спричинили справжній “психологічний переворот” у свідомості не лише козацтва, а й усього українського населення Речі Посполитої. Адже, як відзначив російський учений Б. Флоря, протягом десятиріч у середовищі українців зберігалось стійке уявлення щодо свого нерівноправного становища у державі “двох народів”¹³. А тепер вони, опираючись на королівську протекцію, могли “мати при боці шаблю і переслідувати своїх кривдників”¹⁴ — представників магнатства та шляхти.

Згідно із свідченнями сучасників, під час другої зустрічі з Б. Хмельницьким, що відбулась у 1647 р., Владислав ІV подарував йому свою шаблю. Вже згодом, у 1648 р., опосередковано підтверджуючи це, Хмельницький казав одному з польських послів М. Собеському: “Навіщо казав (Владислав ІV. — *Т. Ч.*) нам вольності шаблею діставати”¹⁵. Поряд з іншими причинами надання королем Війську Запорозькому вищеназваних привілеїв спричинило до посилення сепаратистських тенденцій серед його провідників та більшої частини різних верств українського суспільства й було вміло використано козацькою верхівкою як доказ “законності” збройного виступу в 1648 р.

Відзначимо, що з початком Української революції (до укладення Зборівського трактату 1649 р.) характер стосунків між Військом Запорозьким і Польською короною майже не змінився. З точки зору сюзеренно-васальних відносин, вони на той час відбувалися ще між суб'єктами одного державно-політичного тіла (Речі Посполитої), з одного боку — королем, який був для козацтва “дідичним” сюзереном, з іншого — “гетьманом з усім Військом Запорозьким”. Саме так в усвідомленні української сторони вони розвивалися від часу правління короля Стефана Баторія.

Вже в одному з перших листів до короля Владислава ІV, написаному на початку червня 1648 р., після гучних перемог над коронною армією під Жовтими Водами й Корсунем, гетьман Б. Хмельницький окреслив своє становище як “найнижчий підніжок і вірнопідданий” польського монарха і висловив “вірність підданства нашого (Війська Запорозького. — *Т. Ч.*) з вірною рицарською службою...”¹⁶. Разом з тим він нагадав сюзеренові про надані їм перед тим “права, привілеї, військові вольності” та про їхнє порушення від “українних старост і державців”, які протягом довгого часу “кривдять і ображають” козацький загаль. Це і стало причиною збройного виступу Війська Запорозького. Але не проти короля, а проти річпосполитських урядовців, які, на думку гетьмана, не “могли бути добрими приятелями В.К.М.-ті, П.н.м. (вашої королівської милості пана нашого мило-

стивого. — **Т. Ч.)**”, але тим не менш були королівськими підданими. Тому Б. Хмельницький просив Владислава IV пробачити йому цей “гріх” порушення сюзеренно-васальних стосунків (він полягав у самовільному збройному виступі проти інших королівських васалів) та залишити Військо Запорозьке при “давніх правах і вольностях” (*“dawnych prawach i wolnosciach”*)¹⁷.

Частково про зміст цих “прав і вольностей” можемо дізнатися, реконструювавши за допомогою методу “від противного” текст “Інструкції послів від Війська Запорозького” до польського короля, який був доданий до згадуваного вище листа¹⁸. Тут насамперед йшлося про економічні (“майнові”) права козацтва на “хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини”, “бджолині десятини і поволівщину” та іншу власність (“все, що тільки комусь з панів урядників сподобається”). На другому місці стояло право забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків (щоб за них “чини і всяку повинність” не відбувати) та козацьких вдів. Очевидно, тут йшлося саме про права українських (реєстрових чи городових) козаків, адже, як зазначається на початку “Інструкції...”, їх ущемляли “українні” урядовці. У наступних пунктах йшлося про забезпечення військових привілеїв (вольностей) козаків на Запорожжі (*“na Zaporozhe”*). Це — можливість здобуття “козацького хліба” у морських та сухопутних походах; заняття уходництвом (полювання на звіра та рибальство) й несплата з цього чиншу; звільнення від різних видів робіт на користь полковників, призначених варшавським урядом для керування реєстровими полками на Січі.

Окрім цього, король мав забезпечити платню (“яку ми (Військо Запорозьке. — **Т. Ч.)** вже п’ять років не отримуємо”) для шеститисячного реєстру (згідно з “Інструкцією...”, послали мали просити у Владислава IV збільшити реєстр на шість тисяч осіб й “залишитися у числі 12000”) та охороняти, згідно з “давніми вольностями”, православне духовенство¹⁹. Владислав IV також повинен був підтвердити надані “попередніми св. пам’яті польськими королями” *privilegia et libertates*. Лише за виконання названих умов Військо Запорозьке погоджувалося вірно служити своєму сюзеренові.

Про це, зокрема, йшлося й у листах Б. Хмельницького до найвищих достойників Речі Посполитої — великого коронного маршалка А. Казановського (2 червня 1648 р.), князя В.-Д. Заславського (2 і 4 червня), брацлавського воєводи А. Киселя (3 і 7 червня)²⁰. Необхідно зазначити, що у першому і другому з них відзначалося, що українське козацтво вже отримало підтвердження власних “прав і привілеїв”, наданих попередніми польськими королями “після перших походів” (тут, очевидно, йшлося про чорноморські походи запорожців 1646 — першої половини 1647 рр.). Однак у листі до Владислава IV та інструкції послам Б. Хмельницький вимагав повторного підтвердження від короля статусу козацтва у соціально-політичній структурі Польсько-Литовської держави. А в посланні гетьмана до воєводи Киселя від 3 червня вперше у письмовому вигляді зустрічаємо думку про можливість звернення Війська Запорозького “за порадою до іншого пана”²¹. Хоча, як можна зрозуміти з уточнення — “...бо знаємо, що не з волі Й.К.М. (його королівської милості. — **Т. Ч.)** над нами таке королівське беззаконня чинилося” — Хмельницький поки що не збирався цього робити, а лише дипломатично натякав польському воєводі про зміну “пана”-протектора у разі невиконання королем вимог козацтва.

Однак усі ці звернення творця Українського гетьманату з проханням про підтвердження “давніх прав і привілеїв” так і не знайшли відгуку у цього козацького зверхника — 3 червня Б. Хмельницький отримав відомість про смерть короля Владислава IV. Зважаючи на це, гетьман відкли-

кає посольство з Польщі та у “цидулі”-додатку до листа Киселю висловлює скорботу щодо “осиротіння” Війська Запорозького²². А вже 8 червня Б. Хмельницький вперше висловлює офіційне бажання бачити на опустілому троні Речі Посполитої московського царя Олексія Михайловича: “Зичили бихмо собі саможержца господаря такого в своїй землі, яко ваша царська вельможність, православний християнський цар...”²³. Якби цей монарх пристав би на таку пропозицію, то все козацтво в особі Б. Хмельницького погоджувалося на вірні “услуги” новому сюзерену. “...Щоб він (Олексій Михайлович. — **Т. Ч.**) ляхам і нам паном і царем був...”²⁴, — конкретизувалося у листі гетьмана від 11 липня до російського воеводи Н. Плещеева.

Саме у червні 1648 р. Б. Хмельницький у листах до відомих урядовців Речі Посполитої відмовляється від згадки у своїй титулатурі про підпорядкування Війська Запорозького польському королю. Якщо перед тим він підписувався як “гетьман” або “старший” і додавав слова “із Військом його Королівської милості Запорозьким”, то тепер просто — “старший з Військом Запорозьким”²⁵. На нашу думку, це є ще одним підтвердженням існування моделі “колективного васалітету” українського козацтва перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Якщо сюзерен вмирав, то необхідно було переукласти домовленості щодо підданства з його наступником на королівському троні, а до часу обрання останнього Військо Запорозьке (як “рицарський люд”) залишалося вільним у виборі протектора.

Зрозумівши, що цар Олексій Михайлович в силу багатьох обставин не буде висувати свою кандидатуру на королівський трон Речі Посполитої, український гетьман у листопаді 1648 р. звертається з аналогічним проханням до правителя Трансільванського князівства Юрія Ракоці: “...Ми одностайно бажаємо мати твою найсвітлішу високість опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини” (“*patronum et regem Poloniae patriae nostrae, supimus*”)²⁶. Як і у випадку із запрошенням царя, одним з головних чинників, які рухали Б. Хмельницьким у справі протегування кандидатури Ракоці на польський трон, було велике бажання якнайшвидше отримати військову допомогу для продовження боротьби з коронною армією. Про важливість цього кроку гетьмана свідчило й те, що для укладення договору до Трансільванії відправилося досить представницьке українське посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським²⁷.

У період безкоролів'я в Речі Посполитій Б. Хмельницький також відправив посольство до Стамбула, де, згідно з дослідженнями відомого сходознавця О. Пріцака, влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом укладається угода сюзеренно-васального типу²⁸. Однак ряд учених, серед яких і російський історик Б. Флоря, заперечили факт її існування. Разом з тим на основі даних листа польського шляхтича Л. М'яковського вчений зробив висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством Ф. Джалалія (восени того ж року) в напрямку отримання турецької протекції²⁹. Як свідчать джерела, в обмін на заступництво султана Б. Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського і Волоського князівств, надавати у разі потреби посильну військову допомогу Порті, давати “рабів” на галери (?), а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський³⁰.

Отже, якщо висунення можливих кандидатур московського царя і трансільванського князя на польський трон засвідчували намагання Українського гетьманату вплинути на зміну короля-сюзерена в межах однієї держави, то укладення договору з турецьким султаном (за іншою вер-

сією — ведення переговорів у напрямку прийняття османської протекції) поклало початок формуванню полівасалітетної зовнішньої політики гетьманського уряду Б. Хмельницького. Не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Військо Запорозьке набувало собі ще й другого династичного зверхника — монарха в особі султана Османської імперії Мегмеда IV.

Про те, що Хмельницький не відмовлявся від “внутрішньополітичної” протекції Корони Польської свідчать осінній похід української армії під Замостя та гетьманський лист до одного з головних претендентів на польський трон королеви Яна Казимира від 15 листопада 1648 р. “Бачачи, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорозьким (у похід. — *Т. Ч.*)... Просимо господа Бога, щоб ваша королівська м-ть, наш милостивий пан зволив бути самодержцем...”³¹, — писав до майбутнього короля український гетьман. І відразу ж потенційному козацькому сюзерену висувалися вимоги щодо забезпечення тепер вже не лише козацько-станових, але й загальноукраїнських прав на вільне віросповідання: “...І щоб наша грецька віра залишилася недоторканою, як раніше, без унії й уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було”³².

Того ж дня до Варшави вирушило посольство на чолі з родичем гетьмана Захарієм Хмельницьким та католицьким священиком, колишнім учителем Б. Хмельницького Андрієм Мокрським. Вони мали запропонувати Яну Казимиру умови-“кондиції”, на яких Український гетьманат визнає його зверхність над собою у разі обрання: безпосереднє підпорядкування королеві; відсутність в Україні кварцяного війська; обрання гетьмана з козацького стану; набір й оплата 12-тисячного реєстру; скасування унії; “щоб пани не карали своїх підданих...”; власний суд на зразок суду литовських татар — “які судяться таким правом, як шляхта”³³. Окрім того, Ян Казимир мав би підтвердити привілеї, що перед тим були надані козацтву Владиславом IV.

Якщо порівняти ці умови підданства з *privilegia et libertates* Війська Запорозького, окресленими Б. Хмельницьким у листі Владиславу IV на початку червня 1648 р., то треба відзначити, що повторювалися лише два пункти, а саме: про набір 12-тисячного реєстру та підтвердження правового статусу козацтва, наданого попередниками короля. Таким чином, усі останні пункти висували нові вимоги (“*inovatio*”) козацтва до верховної влади щодо розширення власних “прав і привілеїв”. Зрозуміло, що це було спричинено військовими перемогами армії Б. Хмельницького протягом весни-літа 1648 р.

Вже у статусі короля Ян II Казимир видає універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх “рицарських прав”. Він погоджувався бути його протектором, а також визначити комісію для обговорення і прийняття рішення щодо інших вимог козацтва. Окрім того, король затвердив на гетьманстві Б. Хмельницького та вислав йому свої інсигнії — булаву й корогву з написом “*Ioannes Casimirus rex*”³⁴. У лютому 1649 р. королівські послы на чолі з А. Киселем вручили їх гетьманові. Однак переговори, що відбулися у той час між українцями і поляками, з різних причин зайшли в глухий кут. Керівництво Українського гетьманату вже не погоджувалося йти ні на які уступки Польщі, мало того — воно висувало ще ряд нових вимог до представників Речі Посполитої. Серед них була і така, яка найкраще засвідчувала розуміння гетьманом і старшиною свого васальнопідданого становища: “Король королем нехай буде, таким, щоб карав і стинав шляхту і дуків і князів — аби мав волю: згрішить князь — урізатъ йому шию, згрішить козак — те саме вчинити. А не схоче король вільним королем бути — як ся йому видить”³⁵.

Очевидно, універсал Яна II Казимира не задовольнив Б. Хмельницького як фактичного правителя України. А тому він, мабуть, не хоче визнавати себе залежним від польського короля, про що свідчила й гетьманська титулатура, яку зустрічаємо в його універсалах і листах вже після обрання нового монарха Речі Посполитої й підтвердження останнім “рицарських прав” козацтва. Хмельницький продовжував йменуватися як “гетьман Війська Запорозького” без згадки про підданство “Його Королівській Милості”. А тому цілком обґрунтованим було повторне звернення гетьмана до царя Московської держави від 8 лютого 1649 р. про бажання “...Вашу Царську Величність нам найнижчим слугам і підданим своїм государем і царем, яко православне світило і самодержцем за благословенням Божим учинився”³⁶, а також настійливе прохання прислати військовій підрозділи для допомоги проти “ляхів”.

Одночасно у середині лютого український гетьман приймає послів з Трансільванії й заявляє їм, що не відмовляється від ідеї бачити князя цієї держави у ролі свого протектора. Разом з тим Б. Хмельницький погоджується скласти присягу трансільванському князю про підданство лише на основі чотирьох із шести присланих пунктів проекту трансільвано-української угоди. “...Ясновельможний гетьман приймає, не порушуючи християнства, чотири перші умови, начебто цілком скріплені присягою, і обіцяє зберігати їх честю, вірою і сумлінням, сам з усіма своїми військами, а не тільки із старшинами (як вимагається в пунктах)”³⁷.

У час прийняття трансільванського посольства українське керівництво також проводило переговори про перемир’я з представниками короля на чолі з А. Киселем, які були завершені підписанням (вже після від’їзду угорців) мирної угоди в Переяславі. Перед тим Яну II Казимиру була вручена “Супліка Війська Запорозького”, в якій викладалися умови, з прийняттям яких українці б погоджувалися визнати свій васалітет щодо короля. На початку цього документа так і було заявлено — “...залишимося вірнопідданими, якщо наведені нижче пункти будуть здійснені”³⁸. У першому ж пункті відверто говорилося про те, що з огляду на “криваві образи”, Військо Запорозьке шукало собі “допомоги у чужих панів”. Тут, як уже відзначалося, йшлося про московського царя, турецького султана і трансільванського князя. “Супліка...” яскраво відрізнялася від попередніх вимог козацтва до польського уряду й у правовому відношенні засвідчувала трансформацію козацтва як невизнаного стану в межах Речі Посполитої у провідний стан новоутвореної козаками держави у вигляді Гетьманату.

Відтепер, з точки зору уряду Б. Хмельницького, йшлося вже не про відновлення “дідичних” річпосполитських сюзеренно-васальних стосунків, а про встановлення відносин у рамках “протектор” (Річ Посполита: шляхетський стан на чолі з королем) — “підданий” (Український гетьманат в особі гетьмана, “усього Війська Запорозького” та “руських” станів). Зрозуміло, що король і “стани Речі Посполитої” не могли погодитися з такою позицією Б. Хмельницького, адже у разі невиконання сюзереном-протектором умов українців, васальнозалежна козацька держава могла цілком законно відмовитися від захисту польського короля й Речі Посполитої на користь більш вигідного для себе монарха-заступника. Саме тому, на нашу думку (поряд з іншими причинами), в укладеному 24 лютого 1649 р. Переяславському перемир’ї не було відображено жодної з вимог гетьмана, а лише домовлено про встановлення тимчасового кордону між Польщею та Україною й продовження проведення двосторонніх переговорів. Хоча з цього часу Б. Хмельницький, очевидно з тактичних міркувань, на офіційному рівні вже визнає себе “вірнопідданим” Яна II Казимира, про що свідчили прийняті від короля булава та корогва³⁹.

Але разом з тим протягом усього 1649 р. гетьман продовжував міжнародну політику щодо зміни протекції, про що свідчили його листи до московського царя (22 квітня, 13 травня, 26 жовтня 1649 р.), продовження переговорів з послами Османської імперії (лютий), переписка з трансільванським князем (14 травня, 25 вересня) та урядовцями Кримського ханату (10, 11 та 20 квітня). Однак жодна з цих “високих” сторін (окрім, хіба що Криму) не могла у той час забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утворенню влади Б. Хмельницького. Вона ж у той час перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку.

В зв’язку з цим український гетьман головну увагу зосереджує на завершенні переговорного процесу з Короною Польською. 17 серпня 1649 р. він висилає свої чергові вимоги до Яна II Казимира, які склалися з 18-ти пунктів і торкалися майже всіх сфер українсько-польських взаємовідносин. Зокрема польський король не лише мав підтвердити всі попередні “права та вольності” Війська Запорозького, а й присягнути, що буде дотримуватися всіх пунктів “на сеймі з шістьма сенаторами різних вір (католицької і православної. — *Т. Ч.*)”. Ці пункти разом з текстом королівської присяги пропонувалося внести до постанов-конституцій вального сейму Речі Посполитої. В кінці цього важливого документа містилося таке застереження: *“А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність Й. Кор. М.* (його королівської милості. — *Т. Ч.*) *до нас, як до своїх підданих”*⁴⁰.

Наприкінці літа король видає “Декларацію”, що завершувала переговори центральної польської влади з Українським гетьманатом і була відповіддю на вимоги поданої перед тим козаками “Супліки”. Вже у першому пункті цього документа зазначалося: “Військо своє Запорозьке захоче Король Його Милість при всіх давніх вольностях, згідно з давніми привілеями, і на те привілей свій видає разом із сим”⁴¹. Таким чином, за Військом Запорозьким вперше на офіційному рівні у формі “акта милості” сюзерена закріплювався автономний статус державного “колективного васала”. Про це свідчили останні десять пунктів королівської декларації, що ввійшли до історіографії під назвою “Зборівського трактату” і всебічно опрацьовані науковцями різних історичних шкіл⁴². Хотілося б звернути увагу лише на один аспект тогочасних українсько-польських стосунків. Відразу ж після оголошення декларації під Зборовом король видає окремий привілей для Війська Запорозького, де підтверджувалися його “давні права і вольності”. Отже, з того часу можна говорити про розмежування терміна “Військо Запорозьке”. Воно, на нашу думку, по-перше, означало “Військо Запорозьке” як державне утворення (Український гетьманат, що, окрім козацтва, репрезентувався й іншими станами) і, по-друге — “Військо Запорозьке” як замкнуту соціальну корпорацію, що включала до себе лише козаків.

Незважаючи на укладення Зборівського трактату й визнання Яна II Казимира своїм патроном, Б. Хмельницький у вересні 1649 р. у листі до трансільванського князя декларує його номінальне протекторство над Українським гетьманатом: “...І себе з усіма Військами Запорозькими найохотніше віддаю до всіх послуг вашої найяснішої високоності і цілую руку вашої найяснішої високоності, щоб вона зволила, як і раніше, зберігати і захищати нас, своїх підданих, у прихильності, ласці, опіці”⁴³. Про те що наведене висловлювання було лише дипломатичною декларацією, засвідчив подальший розвиток українсько-трансільванських відносин: обмін черговими посольствами й ненадання Трансільванією необхідної допомоги.

Останнє дуже дратувало Б. Хмельницького, який писав до князя Сигізмунда Ракоці 25 вересня: “Нарешті ж, благаючи бога, ми готові до крайності, більше заради поваги до Вашої найсвітлішої високості, менше заради нашої безпеки. Прохаємо тільки того, щоб Ваша найсвітліша високість не позбавила нас своєї ласки, під захистом якої ми будемо вважати себе до самого кінця нашого життя найвірнішими підданими Вашої найсвітлішої високості”⁴⁴. Але і ці запевнення українського гетьмана не знайшли відгуку в угорському князівстві, а отже, реального підкріплення сюзеренно-васальних домовленостей з династією Ракоці у той час Хмельницький так і не отримав. Визнаючи зверхність польського короля, Б. Хмельницький продовжував шукати можливості більш широкої легітимації своєї влади на міжнародній арені. Однак це було важко зробити, не узгодивши до кінця стосунки з королівським урядом Польсько-Литовської держави. Зважаючи на недотримання Яном II Казимиром положень Зборівського трактату, наприкінці листопада 1649 р. гетьман звертається до депутатів варшавського сейму з проханням вплинути на короля у справі повторного підтвердження привілею, наданого українцям під Зборовом — “...на нинішньому сеймі вдруге підтвердити і видати нам з привілейною печаткою...”⁴⁵. Окрім того, мали бути підтверджені всі пункти українсько-польського договору 1649 р. Лише після цього Військо Запорозьке погоджувалося “стояти стіною проти нашого ворога і щедро проливати кров за гідність В. Кор. М. (вашої королівської милості. — *Т. Ч.*) і цілість Речі Посполитої”⁴⁶.

І хоча Зборівський трактат було ратифіковано на сеймі, король, у силу різних обставин, усе одно не міг (та й, очевидно, не хотів!) виконувати взяті на себе зобов'язання. У березні 1650 р. Хмельницький вже вкотре відсилає до нього своїх послів, які мали відстоювати перед монархом збереження “прав і привілеїв”, наданих варшавським сеймом, й оголосити Яну II Казимиру десять пунктів своїх вимог. “Зволь, В. К. М. (ваша королівська милість. — *Т. Ч.*), виконуючи декларацію (Зборівську. — *Т. Ч.*), здійснити своє королівське слово...”⁴⁷ — згідно з наданою гетьманом інструкцією, повинні були заявити українські дипломати королю Речі Посполитої. Але і звернення про дотримання однієї з найголовніших чеснот монарха — дотримання даного своєму підданому слова — також не допомогло. Натомість, коронні війська готувалися до рішучого наступу на Український гетьманат, адже, згідно з тогочасними повідомленнями польських урядовців, “Хмельницький робив себе володарем чи князем”.

Не відкидаючи перспективу набуття російського протекторату (про що свідчать листи Б. Хмельницького до Олексія Михайловича від 1 липня, 20 жовтня та 11 листопада 1650 р.), українське керівництво з огляду на ненадання Московською державою військової підтримки, влітку 1650 р. активізує свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника у Стамбулі Бекташ-аги й очаківського бея Мурад-паші з проханням допомоги у відновленні стосунків із султаном Мегмедом IV. У відповідь османський володар направив до Чигирини посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р.⁴⁸ Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б. Хмельницького до турецького султана. У ньому обумовлювалися попередні умови, згідно з якими Український гетьманат погоджувався на турецький протекторат. Чигирин зобов'язувався: 1) “проти кожного неприятеля (султана. — *Т. Ч.*) стояти”; 2) “у держави Вашої цесарської милості не вторгатися”; 3) “у згоді перебувати з татарами..., на віки в приятельстві ходити”; 4) з відома султана і кримського хана свої “військові справи чинити”⁴⁹.

Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник А. Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. Очевидно, що протягом 7—20 вересня послами Хмельницького у результаті переговорів з великим візирем були обумовлені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманату султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV взяти козацьку державу під свій захист було вручення Ждановичу перед від'їздом до України “булави дорогоцінної” для передачі її Б. Хмельницькому⁵⁰. Разом з ним до Чигирина повернувся й Осман-ага, який повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Турецький посол був на прийомі у Б. Хмельницького на початку грудня 1650 р.⁵¹

Згідно з дослідженнями М. Грушевського, українсько-турецькі переговори завершилися у березні наступного року “формальним признанням України васальною державою Оттоманської імперії”⁵². Такий висновок учений зробив на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де відзначалося про згоду турецького монарха протегувати Україні⁵³. Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І. Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. до Відня про те, що козаки були позбавлені від данини султану й мали одне зобов'язання — нести військову службу на користь нового сюзерена⁵⁴. Мегмед IV також надіслав Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого. Однак як тільки дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі.

Весною 1651 р. Б. Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янця-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, всупереч своїм попереднім зобов'язанням, не підтримав українську армію у битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV “кримським людям учинити ... допомогу” українцям⁵⁵. В обмін на наказ султана до хана про підтримку Хмельницького, Порти змусила останнього погодитися на зміну попередніх домовленостей. Тепер Український гетьманат (так само як Молдавія та Волощина) мав платити данину султану. Окрім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією⁵⁶.

Розуміючи, що Кримський ханат, незважаючи на вказівки із Стамбула, знову може зрадити, а грошей у військовому скарбі було не так багато (та і кожен бойовий полк перебував на особливому рахунку, з огляду на війну з Польщею), Б. Хмельницький вирішив укласти черговий договір щодо підданства Українського гетьманату Речі Посполитій. Тим більше, що до цього спонукала тимчасова військова поразка під Берестечком. Реакція Порти на укладення у вересні 1651 р. Білоцерківського перемир'я між гетьманом і королем була досить різкою, адже тепер плани реального повновлення турецького протекторату над Україною знову відкладалися на невизначений термін.

Впроваджуючи свою концепцію полівасалітетної підлеглості, Б. Хмельницький ще у листопаді 1650 р. заявляв, начебто “виправдовуючись” перед Яном II Казимиром за стосунки із “сторонніми панами” — московським царем, турецьким султаном, трансільванським князем і кримським ханом — “...рятуючи наші голови і запобігаючи нашому лиху, мусимо шукати собі приятелів (іноземних володарів. — Т. Ч.)”⁵⁷. Під тягарем військових невдач української армії у 1651 р. гетьман Б. Хмельницький та генеральна

старшина у вересні того ж року складають присягу на вірність “королеві і Речі Посполитій”⁵⁸, яка скріплювала укладену між ними Білоцерківську угоду. Тим не менш, одразу ж після акту присяги український гетьман висилає своє посольство до Москви з листом до царя, в якому, зокрема, зазначалося: “...Приняли перемир’я з гетьманами коронними і Річчю Посполитою..., і сподіваємось на ласку Господа Бога і на ласку Його Царської Величності”⁵⁹.

Після замирення Хмельницького з королем під Білою Церквою йому знову потрібно було вже “виправдовуватися” перед іншим династичним володарем — султаном Османської імперії. Основною причиною українсько-польського перемир’я, за словами гетьмана у листі до Мегмеда IV від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд на сполучення з козацькою армією перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Український гетьманат залишився у “братерському” союзі з Кримським ханатом. Окрім того, Б. Хмельницький наголосив щодо свого бажання й надалі визнавати зверхність турецької влади — “...як також хочемо бути вірнопідданими і Вашої царської милості (султана. — *Т. Ч.*)”⁶⁰. Більше того, гетьман знову звернувся до султана з проханням дати наказ хану йти йому на підтримку, адже “...ляхи, гарантовані укладеним миром, перейшли на відпочинок за Дніпро; побивши їх, легко примусимо решту піддатися під владу В. ц. м. (Вашої царської милості. — *Т. Ч.*) [султана]”⁶¹. Ці прохання повторювалися у черговому листі Б. Хмельницького до Мегмеда IV від 27 листопада того ж року⁶².

Наступного, 1652 р., коли Ян II Казимир за допомогою не дуже складної політичної комбінації змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією (у березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Туреччини), Б. Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А. Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на землі Українського гетьманату, то він “змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати”⁶³. Теж саме Б. Хмельницький повторив і в листі до брацлавського воєводи С. Лянцкоронського — “...втративши все, змушені будемо шукати собі іншого стороннього пана”⁶⁴.

Невдовзі ці погрози втілились у відновленні гетьманом більш тісних дипломатичних стосунків з Османською імперією. На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке козацьке посольство. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків надіслати йому “стяг” і барабан⁶⁵. Б. Флоря, слідом за М. Грушевським, відзначав, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке повинне було розглядатись як частина Османської імперії, а військовий напад на нього мав розцінюватись як напад на саму імперію⁶⁶. Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України “велике” посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало у Чигирині із середини травня до кінця червня. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, “щоб був гетьман у підданих султана”⁶⁷. Окрім того, він вручив Хмельницькому “коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан”. Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді десяти тисяч вояків силістрійського паші й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов’язання монарха Османської імперії як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена відносно гетьмана Б. Хмельницького.

Обов'язки Українського гетьманату як васальнозалежної держави перед султанською владою, за пропозицією турецького посольства, були такими: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності⁶⁸. Також Б. Хмельницький разом з усією старшиною мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалося зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про залежність гетьманату від Османської імперії, а саме — скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередні українсько-турецькі домовленості.

Така рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653 р. На ній, після довгих суперечок, було відхилено умови турецької сторони щодо підданства. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула, український правитель при відсиланні турецьких послів говорив їм: "...Города (Кам'янця-Подільського. — *Т. Ч.*) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатой... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу"⁶⁹.

Причина відмови Стамбула полягала не лише у надмірних вимогах Туреччини, але й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був, на нашу думку, всього-на-всього певним відволікаючим маневром української дипломатії. Він мав відволікти урядові кола Речі Посполитої від головного напрямку зовнішньої політики Українського гетьманату, який, починаючи з 1651 р., намагався отримати протекцію "православного володаря" — царя Московської держави. З іншого боку, декларація бажання прийняти зверхність Османської імперії використовувалася Б. Хмельницьким як своєрідний засіб тиску на Росію з метою змусити її монарха прийняти рішення "вступитися" за "одновірців" перед Польською короною.

Ще від початку 1649 р. гетьман Хмельницький періодично приймав від царя Олексія Михайловича "милостиве жалування" на потреби Війська Запорозького. За це російському монархові обіцялося "послуги наші (Війська Запорозького. — *Т. Ч.*) рицарські... і голови наші покладати за твою царську величність проти всякого неприятели християнського"⁷⁰. Активізація українсько-російських стосунків припадає на 1651 р., коли, як припускаємо, Б. Хмельницький остаточно зрозумів безперспективність укладення взаємовигідного договору з королем Яном II Казимиром та усвідомив декларативність пропонованої у відповідь на прохання української сторони турецької і трансільванської протекцій. Протягом цього року гетьман тричі особисто звертався до московського царя (9 і 19 березня, 18 липня); двічі направляв посольства до Москви (січень—березень; серпень—листопад); зустрічав царського посла (березень—липень); неодноразово приймав посланців від путивльського воєводи, який був посередником між царем і гетьманом (липень, вересень, листопад, грудень); писав листи до білгородського воєводи С. Прозоровського (1 і 8 січня, 20 вересня, 24 листопада, 18 грудня), боярина Б. Морозова (11 березня, 18 липня), ярославського намісника І. Милославського (18 липня). Квінтесенцією усіх цих заходів української сторони були слова Б. Хмельницького у листі до Олексія Михайловича від 19 березня 1651 р.: "...Як ми перед тим бажали, так і зараз твоїй царській величності бажемо, щоб нам государем і царем був, на всі землі царствував"⁷¹. Тенденція прийняття "царствування", яке означало не що інше, як здобуття собі надійного протектора, зберігалася і в наступному році.

Протягом 1652 р. Б. Хмельницький знову тричі безпосередньо апелює до московського царя (9 січня, 24 вересня, 12 листопада), відсилає до нього два посольства (січень—квітень; липень) та посланців від путивльського воєводи (лютий—травень), листується з воєводою Ф. Хілковим (21 лютого, 1 і 20 березня, 12 квітня, 17, 24 і 28 травня, 13 і 31 липня, 24 вересня, 18 жовтня). Все це стало причиною того, що від початку 1653 р. відбуваються значні зміни у відносинах Війська Запорозького як з Московською державою, так і з Річчю Посполитою. Окрім того, новий виток дипломатичного протистояння був викликаний надто вже шокуючою пропозицією Б. Хмельницького, який запропонував кандидатуру російського царя у ролі посередника під час перманентних українсько-польських переговорів.

Таким чином, виникала зовсім інша конфігурація у сюзеренно-васальних стосунках між королем Яном II Казимиром та Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, який заявив, що задля “тривалого миру” з Польщею “упросили Й. М. (його милості. — *Т. Ч.*) московського царя, п. н. м. (пана нашого милостивого. — *Т. Ч.*), щоб він, використавши свою повагу, ласкаво й милостиво підтримав наші прохання, які торкаються віри, церков і вольностей Вашої Королівської милості Війська Запорозького”⁷². Це було висловлено у листі до польського короля в березні 1653 р.

З іншого боку, така рішуча заява гетьмана певним чином розв’язувала проблему українсько-російських переговорів. Якщо до цього часу вони велися в основному таємно, то відтепер Б. Хмельницький (хоча і в односторонньому порядку) міг офіційно зноситися з царським урядом. Вже від цього часу, зважаючи на обмін посольствами між Чигирином і Москвою, почали окреслюватися умови, на яких Україна буде приймати протекцію московського царя. Спочатку вони полягали у наступному: російський монарх, зі свого боку, мав забезпечити військову допомогу проти “ляхів” й не “попускав віри нашої православної і церков східних в поругання це”⁷³, а у відповідь український гетьман буде вірно “служити” цареві. Коли у листопаді 1653 р. Л. Капуста привіз з Москви царську грамоту з рішенням Земського собору прийняти Український гетьманат під “міцну руку” Олексія Михайловича, Б. Хмельницький зі старшиною її “радісно прочитав”. По тому, у листі до російських представників В. Бутурліна, І. Алфер’єва та Л. Лопухіна подякував цареві за згоду надати протекцію, але знову ж наголосив на проханні щодо військової допомоги проти поляків⁷⁴.

Елементом тиску на московський уряд, як уже відзначалося вище, була політика переконання царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, що тривали з початку 1653 р. і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. У квітні 1653 р. про це заявили у Москві гетьманські послы С. Мужилівський і К. Бурляй⁷⁵. Саме від того часу з гетьманської канцелярії почали “витікати” тексти турецьких грамот, які з відомих причин відразу ж попадали у руки російським дипломатам⁷⁶. Промовистою були і висловлювання самого Б. Хмельницького у розмові з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: “Не відійти мені бусурманських невірних рук... приводить мені Бог обладану бути і слугою невірному царю (султану. — *Т. Ч.*)”⁷⁷. Чи не тому однією з головних аргументацій учасників російського Земського собору була теза про те, що необхідно якомога швидше прийняти українців “під високу руку” царя, а то вони піддадуться “бусурманам”. Безпосереднім поштовхом до скликання гетьманом Генеральної ради у Переяславі, як дослідили сучасні історики, стало укладення мирного договору в грудні 1653 р. між Кримським ханом та Річчю Посполитою⁷⁸.

Хід і рішення січневої Генеральної ради в Переяславі 1654 р. за участю представників не лише козацького, а й інших станів України, неодноразово висвітлювались у вітчизняній та зарубіжній історіографії⁷⁹. Загальновідомим став факт невдоволеності Б. Хмельницького та генеральної старшини складанням лише односторонньої присяги на вірність новому сюзерену. Адже, згідно з усталеними у Західній і Центрально-Східній Європі принципами, він також мав присягнути в тому, що буде захищати *privilegia et libertates* свого добровільного васала. Чи не це, поряд з іншими, стало причиною того, що з часом Хмельницький так і не дотримувався укладених протягом лютого-березня 1654 р. українсько-російських домовленостей?

З огляду на розробленість питання про політико-правовий зміст Переяславсько-Московського договору⁸⁰, зупинимося лише на його характеристиці з точки зору сюзеренно-васальних стосунків між Московською державою в особі її царя та суб'єктами Українського гетьманату — Військом Запорозьким і гетьманом.

“Служити прямо і вірно у всіх справах і повеліннях царських” згоджувалася українська сторона, але на умовах зобов'язань московського монарха “в тому всьому пожалування і милость свою царську указати”⁸¹. Під “тим всім” розумілися 23 пункти прохання уряду козацької держави від 17 лютого 1654 р. до представника династії Романових щодо їхнього васального підданства. Олексій Михайлович, так само як і польські королі Владислав IV та Ян II Казимир, насамперед мав підтвердити “права і вольності наші військові, які з віків були у Війську Запорозькому (пп. 1, 2, 7—12, 21, 23), а вже потім “вольності” українських станів — шляхетства, міщанства і духовенства, “надані з віків від княжат і королів” (пп. 3, 4, 13, 17, 18). Це мало бути затверджено грамотами з “печатами вислими”. Всі останні “люди всякі” (нижчі стани) мали жити згідно з усталеними нормами (п. 17). Обумовлювалися також повноваження гетьмана (п. 5, 6), питання військової співпраці (п. 19, 20), зовнішньополітичні (п. 14, 22) та зовнішньоекономічні (п. 15, 16) проблеми функціонування Української держави⁸². Ці побажання Б. Хмельницького і “всього Війська Запорозького” мали донести цареві послы С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря, які з кінця лютого перебували у Москві. Затримка з відповіддю російської сторони (цар мав погодити привезені пункти й висунути свої вимоги, згідно з якими, він збирався протегувати Україні) змусила Хмельницького 21 березня звернутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому наказувалося, що під час ведення переговорів необхідно пригадати росіянам, що незадовго до ради у Переяславі турецький султан “...на всі статті наші і права і віри і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими”⁸³.

Отже, тут знову застосовувалася відома з першої половини XVII ст. козацька тактика тиску на потенційного протектора — “лякати” одного монарха іншим. Окрім того, українським послам наказувалося нагадати цареві, що польський “король нині універсал свій присилає до всього посполства (українського. — Т. Ч.), щоб до нього прихилилися”⁸⁴. Саме таким чином, перед загрозою повернення українців до польської чи набуття турецької протекції, Олексій Михайлович мав прискорити з оформленням залежності Українського гетьманату.

Наприкінці березня 1654 р. московський цар погодив (з певними виправленнями і доповненнями) 11 статей, які разом із “жалуваними грамотами” козацькому, шляхетському, міщанському станам, а також духовництву, були привезені до Чигирини українськими послами. Більш детально зупинимося на розгляді “прав”, які надавав московський цар Українській

державі у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності. У пункті 14-му “статей”, направлених Б. Хмельницьким до Москви, вони були окреслені так: “Посли, які від віку з чужих земель приходять до Війська Запорозького, щоб пану гетьману і Війську Запорозькому, які б були до добра, вільно прийняти, щоб те його царській величності у гнів не було; а щоб мало проти його царської величності бути повинні ми його царській величності сповіщати”⁸⁵. Отже, йшлося про правове визнання фактично незалежної української дипломатії, яка вже утвердилася задовго перед тим. Єдине невелике “самообмеження”, згідно з проханням гетьмана, повинно було стосуватися можливих “антимосковських” починань послів іноземних держав, які прибували в Україну. В даному випадку Хмельницький заявляв, що буде повідомляти про це своєму протекторові.

Олексій Михайлович, очевидно, після довгих роздумів і вагань, затвердив цей пункт у такій редакції: “Послів з добрими справами приймати (гетьману. — **Т. Ч.**) і відпускати, а в яких справах приходили і з чим відпустили, про те писати до Государя; а які послы прислані від кого будуть з противною справою Государю, і тих затримувати і писати про них Государю; а без Государевого указу їх не відпускати; а з Турським султаном і з Польським Королем без указу Государя не зсилатися”⁸⁶. Отже, Б. Хмельницький мав повідомляти про всі свої зовнішньополітичні кроки під час прийняття іноземних посольств в Україні. Крім того, він мав затримувати у себе тих послів, які б намовляли гетьмана до виступу проти царя. Певне обмеження стосувалося і відносин козацької держави з Річчю Посполитою й Османською імперією — зноситися лише за “указом Государя”. Таким чином, з усіма іншими державами, з якими у період з 1648 до 1654 рр. були встановлені двосторонні зв’язки — Австрією, Бранденбургом, Волощиною, Венецією, Кримом, Молдавією, Трансильванією, Швецією, — Україна могла проводити самостійну дипломатію, не орієнтуючись на вказівки з Москви.

Керівництво Війська Запорозького висловило бажання платити данину фіксованою грошовою сумою московському цареві згідно з ustalеними у східноєвропейському регіоні традиціями і яке концентрувалося у принципі “як збирав турецький султан із Угорської, Мультянської та Волоської землі”⁸⁷. Саме так заявляли українські послы під час березневих переговорів у Москві. “Как по иных землях дан вдруг отдаецца, воили бы есьми и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат”⁸⁸, — говорилося у п. 15-му відправлених до Москви “лютневих” статей Б. Хмельницького. Однак цей пункт був затверджений в іншій редакції — з українського населення мав збиратися спеціальний податок з подальшою його передачею російському представникові в Україні.

З огляду на те, що зобов’язання новообраного протектора перед “гетьманом з усім Військом Запорозьким” були направлені на обмеження пропонованих цим колективним підданам “прав і привілеїв” (що переконливо засвідчило не лише “редагування” московською стороною пп. 14, 15, але й ігнорування деяких інших пропозицій української сторони), Б. Хмельницький робить все можливе для того, щоб не скликати Генеральну раду й, таким чином, відтягнути затвердження січнево-березневих домовленостей з Росією. Від часу приїзду українських послів з Москви з погодженими царем “статтями”, протягом квітня—грудня 1654 р. та й пізніше питання щодо скликання Генеральної ради задля ратифікації досягнутих рішень навіть не ініціювалось українським правителем. Гетьман Хмельницький до своєї смерті в серпні 1657 р. так і не оголосив

конкретного змісту домовленостей з Москвою ні козацькій старшині, ні всім жителям України. Отже, сюзеренно-васальні домовленості з царем (як перед тим із султаном) так і не були затверджені найвищим законодавчим органом Української держави й не легітимізовані з точки зору правових норм, які склалися на середину XVII ст. у Центрально-Східній Європі. А тому можемо говорити лише про їхній номінальний характер.

Доказом цьому є продовження дипломатичних стосунків Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханатом * і, що найголовніше, ряд цілеспрямованих кроків Б. Хмельницького у напрямку прийняття протекторату Шведської корони. Вони розпочалися ще у 1652—1653 рр. і відновилися в червні 1654 р., коли гетьман надіслав листа до І. Радзейовського з пропозицією укладення військового союзу проти Речі Посполитої⁸⁹. У лютому (менше ніж через два місяці після Переяслава!) Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії й продовжує обмінюватися посольствами з його васалом — Кримським ханатом⁹⁰. Весною в Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків з Кримом⁹¹. Саме тому 16 квітня Б. Хмельницький писав до Іслам-Гірея, що гетьманат “на вічні часи” не порушить взаємної присяги про “братерський союз” і “приятель”⁹². Показовим також є оцінка Б. Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції — “Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана. — Т. Ч.). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б і ми не мали цього (домовленостей з Московською державою. — Т. Ч.) робити? Бо краще мати більше друзів...”⁹³. У відповідь на це послання та посольство полковника С. Савича кримський хан у травні надіслав гетьману свою грамоту⁹⁴. Про те як український гетьман усвідомлював визнання васальної залежності від російського царя якнайкраще промовляють його слова на адресу Олексія Михайловича, які він висловив його послу Бутурліну незадовго до смерті, влітку 1657 р.: “Я піддався [цареві] не для того щоб робити те, що скажеш... Я з польським королем перед тим бився, щоб вернути свободу собі і козакам...”⁹⁵.

Проблеми генезису й еволюції українсько-шведських стосунків за доби Б. Хмельницького певним чином вже були висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографії⁹⁶. Зупинимось лише на основних моментах міждержавних відносин між українським гетьманом та шведським королем, характеризуючи їх через призму полівасалітетної моделі зовнішньої політики гетьманату. Отже, наприкінці серпня 1655 р., перебуваючи поблизу Кам’янця, Хмельницький, у відповідь на прибуття до нього шведського посла Ю. Торквата, повідомляє у листі до короля Карла X Густава про свою радість, “що згідно з нашими (Війська Запорозького. — Т. Ч.) давніми проханнями, обіцяє (Карл X. — Т. Ч.) нам довір’я, захист і дружбу”⁹⁷. Якщо під обіцяною “дружби” між гетьманом і королем, згідно з уявленнями володаря України, розумівся процес укладення двостороннього договору, то згадка про “довір’я і захист” засвідчувала не що інше, як бажання Б. Хмельницького визнати протекцію (“*protectionem*”) Карла X Густава. Але коли у жовтні під Львовом розпочалися безпосередні переговори, український гетьман трохи змінив тональність своїх звернень і листів. “...Його Милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Украї-

* Проблеми українсько-турецьких та українсько-татарських відносин протягом 1654 р. (а також їхню історіографію) ґрунтовно досліджено у книзі: Федорук Я. Ф. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654—1657. — Ч. 1. — Львів, 1996.

ну свою руську, при цьому я стою”⁹⁸, — ці слова Хмельницького до львівських міщан засвідчили ту велику напругу під час українсько-шведських переговорів, яка виникла через суперечку щодо приналежності західноукраїнських територій.

Ця проблема не була вирішена й протягом наступного року, а тому гетьман використовує випробуваний дипломатичний хід. 12 червня він звернувся до царя Олексія Михайловича зі скаргою на Карла X Густава, що той відбирає “рубіж князівства Російського по Віслу ріку”⁹⁹. Таким чином, не погоджуючись з гетьманом, як васалом царя, король, на переконання Хмельницького, вступив у конфлікт з Московською державою. А тому володар Українського гетьманату висловив бажання воювати проти Шведського королівства, якщо той буде “противитися Вашій Царській Величності”¹⁰⁰.

Вже на початку липня така позиція Хмельницького “дивним чином” стає відомою королю Швеції. Очевидно, що це було інспіроване гетьманською канцелярією з метою певного залякування і прихилення шведського короля до вигідного для України рішення територіального питання (ця тактика була дивовижно подібною на дії української еліти весною 1653 р., коли Чигирин таким же чином “зіштовхував” московського царя і турецького султана). В цьому випадку гетьман був начебто “змушений” виправдовуватися перед потенційним сюзереном: “...Для підтвердження нашої приязні до Вашої Королівської Величності ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги — хоч би до цього нас часто закликали — ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони. Хоч би й поширювалася якась несприятлива чутка, ніби ми піднімаємо зброю проти Вашої Королівської Величності, то нехай Ваша Королівська величність дасть якнайменше віри цій безглуздій чутці, бо ми (як свідчать про нас минулі події) ніколи без причини не трубимо сигналу”¹⁰¹, — писав 13 липня Б. Хмельницький до Карла X Густава.

Наприкінці жовтня до Варшави, якою вже оволоділи шведи, прибуває український посол Данило Грек у супроводі трьохтисячного козацького загону. За дорученням Хмельницького він мав домовитись із шведським королем щодо підданства України на таких умовах: дотримання тим миру з Московською державою, термінове укладення шведсько-українсько-російського оборонно-наступального союзу, спрямованого проти Османської імперії¹⁰². Однак у Карла X Густава були зовсім протилежні плани — Швеція, розвиваючи свої військові успіхи в Центрально-Східній Європі, не хотіла миритися з Москвою. Цілковито підтримуємо думку З. Вуйцика, що “Хмельницький, метою якого була незалежна Україна, бачив у Швеції ворога як проти Росії, так і проти Польщі, гідного партнера, який буде взмозі допомогти йому в здобутті тієї незалежності”¹⁰³.

Одночасно з московськими та шведськими зовнішньополітичними напрямками Український гетьманат, як вже зазначалося вище, продовжував дипломатичні стосунки зі Стамбулом. У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порти відправилися українські дипломати, які в травні—червні вели переговори у столиці Османської імперії¹⁰⁴. Головною їхньою темою знову було питання щодо прийняття Україною номінальної васальної залежності від султана¹⁰⁵. У відповідь на лист Мегмеда IV, де засвідчувалася сюзеренна присяга Хмельницькому¹⁰⁶, той наприкінці листопада 1655 р. писав, що “ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV. — *Т. Ч.*)”¹⁰⁷.

Поряд з трьома головними напрямками поліваріантної зовнішньої політики гетьманату в той час — Росія, Швеція, Туреччина (включно з Кримом) — залишалося ще два — Польща і Трансільванія. Незважаючи на відмову від польської протекції, Б. Хмельницький все ж таки остаточно не пориває з Яном II Казимиром. У Чигирині гетьман приймає польські посольства, а у відповідь на прохання-наказ монарха Речі Посполитої надати військову допомогу (лист від 7 березня 1656 р.), хоча й відмовляє у її наданні, але й “обнадіює” колишнього зверхника щодо можливого повернення до “дідичного пана” — “...в глибині воєнних подій виявляться, нарешті, наша вірність і покора”¹⁰⁸. Майже так само протягом 1655—1656 рр. український гетьман діяв у напрямку налагодження мирних стосунків з Трансільванією. Коли посольство цього князівства у жовтні 1656 р. прибуло до України для остаточного укладення договору і зажадало від Хмельницького скласти присягу на вірність Юрію II Ракоці, то оточення гетьмана заявило: “Ми не хочемо брати ярма на шию. Князь нас не завоював шаблею, як Молдаван і Мультян (волохів. — *Т. Ч.*), ми з доброї волі і по дружбі хочемо мати з ним союз”¹⁰⁹.

Можемо стверджувати, що переяславсько-московські домовленості 1654 р. не були схвалені на Генеральній раді, а отже, згідно з тогочасними вітчизняними політико-культурними традиціями, не відбулася їхня ратифікація найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави. На нашу думку, потрібно говорити лише про визнання гетьманом Б. Хмельницьким номінальної васальної підлеглості московському цареві Олексію Михайловичу. Але навіть і це не стримувало українського володаря від проведення самостійної зовнішньої політики, яка досить часто розходила з планами Москви. Вагомим доказом цьому є зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду після 1654 р., що була спрямована на збереження союзницьких відносин з кримським ханом та визнання протекції шведського короля і турецького султана. Протягом 1648—1657 рр. Український гетьманат завдяки впровадженій Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості остаточно утвердився у геополітичній структурі Центрально-Східної Європи як держава, що фактично була непідлеглою, але номінально залежною від монарших дворів даного регіону.

¹ Величко С. Літопис. Т. 1. — К., 1991. — С. 158; Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2002. — С. 509.

² Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657. — К., 1961. — С. 595.

³ Там же. — С. 596.

⁴ Там же. — С. 575.

⁵ Там же. — С. 578.

⁶ Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII—XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — Т. I. — К., 1993. — С. 117—121.

⁷ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Там же. — Т. III. — К., 1994. — С. 86—110.

⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 317—319.

⁹ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. 1. — Отд. III. — К., 1898. — С. 464.

¹⁰ *Czermak W.* Planu wojny tureckiej Władysława IV. — Kraków, 1895; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. 2. — К., 1995. — С. 463—464; *Голобуцький В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. — К., 1962. — С. 77; *Флоря Б.* Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Зб. наук. праць. — К., 1992. — С. 79—104.

¹¹ *Czermak W.* Planu wojny... — S. 305.

¹² *Ibid*; *Флоря Б.* Назв. праця. — С. 84.

- ¹³ Там же. — С. 100—101.
- ¹⁴ Соловьев В. История России. — Т. X. — М., 1879. — С. 193.
- ¹⁵ Michalowski J. Księga pamięnicza. — Kraków, 1864. — S. 120—121.
- ¹⁶ Памятники, изданные Киевскою комиссиею. — Т. 1. — Отд. III. — С. 118—125; Документи Б. Хмельницького. — С. 33—36.
- ¹⁷ Документи Б. Хмельницького. — С. 33—36.
- ¹⁸ Там же. — С. 36—39.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. — С. 39, 47, 51—53.
- ²¹ Там же. — С. 44, 46.
- ²² Там же.
- ²³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. III. — СПб., 1861. — С. 207—208.
- ²⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы (далі — ВУсР). — Т. 2. — М., 1953. — С. 55—56.
- ²⁵ Документи Б. Хмельницького. — С. 52, 53.
- ²⁶ Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — Вип. 1. — К., 1964. — С. 93—94; Документи Б. Хмельницького. — С. 84, 85.
- ²⁷ Бутин І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648—1656) // Архіви України. — 1966. — № 3. — С. 62—66; Кордуба М. Між Замостям і Зборовом (Сторінка зносин Семигорода з Україною і Польщею) // ЗНТШ. — Львів, 1922. — Т. 133. — С. 39—56.
- ²⁸ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 177—192.
- ²⁹ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 92.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Дополнения к актам историческим. — Санкт-Петербург, 1848. — С. 184—185; Документи Б. Хмельницького. — С. 82—83.
- ³² Там же.
- ³³ Архів Інституту історії України НАН України (далі — Архів ІІУ) — Записки М. Голінського, № 4184, с. 185.
- ³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 119—120.
- ³⁵ Там же. — С. 145.
- ³⁶ ВУсР. — Т. 2. — С. 132—133.
- ³⁷ Документи Б. Хмельницького. — С. 101, 102.
- ³⁸ Архів ІІУ. — Записки М. Голінського, № 4184, с. 216—217, 234—235.
- ³⁹ Там же. — С. 217—219.
- ⁴⁰ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — К., 1941. — С. 184—185.
- ⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 415.
- ⁴² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 210—217; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.) — Львів, 1993. — С. 58—61; Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648—1651. — Львів, 1996. — С. 95—97; Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1970. — Ч. 1—3. — С. 120—121; Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648—1657). Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 132—135.
- ⁴³ Документи Б. Хмельницького. — С. 136, 137.
- ⁴⁴ Там же. — С. 137, 138.
- ⁴⁵ Архів ІІУ. — Записки М. Голінського, № 4184, С. 332—334.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Michalowski J. Księga pamięnicza. — S. 554—555; Флоря Б. Назв. праця. — С. 93.
- ⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 354.
- ⁵⁰ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911. — С. 139; Флоря Б. Вказ. праця. — С. 94.
- ⁵¹ ВУсР. — Т. 2. — С. 185.
- ⁵² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — К., 1931. — С. 54.
- ⁵³ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672 / Opr. Z. Abrachamowicz. — Warszawa, 1959. — S. 331.
- ⁵⁴ Жерела... — Т. XII. — С. 164.
- ⁵⁵ Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K. Wójcicki. — Т. II. — Warszawa, 1846. — S. 199.

- ⁵⁶ ВУсР. — Т. III. — С. 143.
- ⁵⁷ Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. — К., 1998. — С. 63.
- ⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 365—367.
- ⁵⁹ Цит. за: Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — С. 296.
- ⁶⁰ Архів Головних актів давніх у Варшаві. — Ф. “Архів Скарбу Коронного”, від. “Козацькі справи”, папка 42, спр. 27, № 6; Документи Б. Хмельницького. — С. 226.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² Документи Б. Хмельницького. — С. 233—234.
- ⁶³ Музей Національний ім. Кн. Чарторийських у Варшаві. Відділ рукописів. — Теки Нарушевича (далі — ТН.), № 146, арк. 211—216; Документи Б. Хмельницького. — С. 266—267.
- ⁶⁴ Крип’якевич І. Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650—1657 рр. // ЗНТШ. — Т. 149. — С. 176—177.
- ⁶⁵ Sękowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących. — Т. 1. — Warszawa, 1824. — S. 204—205.
- ⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси — Т. 9. — Ч. 2. — К., 1931. — С. 784, 1545.
- ⁶⁷ Флоря Б. Назв. праця. — С. 98—99.
- ⁶⁸ ВУсР. — Т. III. — М., 1954. — С. 289, 302.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ Флоря Б. Назв. праця. — С. 101.
- ⁷¹ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 158—159.
- ⁷² Документи Б. Хмельницького. — С. 216.
- ⁷³ Памятники, изданные Киевской комиссией. — Т. III. — Отд. III. — С. 31—34.
- ⁷⁴ Акты ЮЗР. — Т. VIII (прибавление). — СПб., 1875. — С. 362—363.
- ⁷⁵ ВУсР. — Т. III. — С. 497—498.
- ⁷⁶ Там же. — С. 263; Флоря Б. Назв. праця. — С. 101.
- ⁷⁷ Флоря Б. Назв. праця. — С. 102.
- ⁷⁸ ВУсР. — Т. III. — С. 320.
- ⁷⁹ Степанков В. С. Кам’янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 13; Федорук Я. Ф. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654—1657. — Ч. 1. — Львів, 1996. — С. 15.
- ⁸⁰ Новітня історіографія проблеми “Переяслава 1654 р.” викладена в наступних працях: Плохий С. Н. Освободительная война украинского народа в латиноязычной историографии середины XVII века. — Днепропетровск, 1983; Смолій В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу середини XVII ст. — К., 1992; Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945—1990). — Рівне, 1993; Горобець В. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки історіографічної традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 14—27; Мицик Ю. Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 7. — К., 2000. — С. 263—268, Basarab J. Perejaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982 та ін.
- ⁸¹ Див., наприклад: Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793). Историко-юридический очерк. — Петроград, 1915; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934; Він же. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. — Нью-Йорк, 1954; Іваницький С. Переяславський договір з 1654 р.: Правна якість заложеного цим договором відношення сторін. — Нью-Йорк, 1954; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 року. — Нью-Йорк, 1954; Попов С. Юридична природа злучення України з Москвою // Літературно-Науковий вісник. — К., 1914 та ін.
- ⁸² Акты ЮЗР. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 445—452.
- ⁸³ Документи Б. Хмельницького. — С. 323—325.
- ⁸⁴ ВУсР. — Т. III. — С. 559—560.
- ⁸⁵ Там же.
- ⁸⁶ Документи Б. Хмельницького. — С. 324.
- ⁸⁷ Бантиш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 65.
- ⁸⁸ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 441.
- ⁸⁹ Документи Б. Хмельницького. — С. 324.
- ⁹⁰ Там же. — С. 364—365.
- ⁹¹ Державний архів Львівської області, ф. 26, оп. 4, спр. 629, арк. 82—83 (Czerewko W. — S. Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654—1655. — Lwów, 1932).
- ⁹² Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 47.

- ⁹² Памятники, изданные Киевскою комиссиею... — Т. III. — С. 193—196.
- ⁹³ Там же.
- ⁹⁴ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 588—597.
- ⁹⁵ Цит. за: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 212.
- ⁹⁶ Див., наприклад: Каманин И. Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — Вып. 2. — К., 1916. — С. 93—108; Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані — дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 235—242; Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655—1657 гг. // Там же. — С. 253—264; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 рр. // ЗНТШ. — Т. 154. — 1937. — С. 41—69; Кордуба М. Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911; Матях В. “Шведська карта” у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (з приводу неопублікованих праць І. П. Крип'якевича та М. Ф. Владимирського-Буданова) // Доба Богдана Хмельницького. — С. 235—242; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654—1655. — Kraków, 1910; Kubala L. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. — Lwów, 1913.
- ⁹⁷ Документи Б. Хмельницького. — С. 438 — 439.
- ⁹⁸ Там же. — С. 456—457.
- ⁹⁹ Там же. — С. 502.
- ¹⁰⁰ Там же.
- ¹⁰¹ Там же. — С. 513—514.
- ¹⁰² Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 86—88, 94—95; Горобець В. Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації між Москвою і Варшавою. — К., 2001. — С. 98.
- ¹⁰³ Historia dyplomacji Polskiej. — Т. II. — S. 176.
- ¹⁰⁴ Заборовский Л. В. Указ. соч. — С. 137.
- ¹⁰⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1098—1099; Заборовский Л. В. Указ. соч. — С. 138.
- ¹⁰⁶ Мицик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С. 115—116.
- ¹⁰⁷ Документи Б. Хмельницького. — С. 461—463.
- ¹⁰⁸ Там же. — С. 475—476.
- ¹⁰⁹ Цит. за: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. — С. 192.

З історії української революції

В. Ф. ВЕРСТЮК (Київ)

**УКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ
(березень—листопад 1917 р.)**

За даними першого загальноросійського перепису населення 1897 р., росіяни (русские) становили лише 43 % населення Російської імперії, решта, фактично абсолютна більшість, належала до неросійських народів, національних та етнічних груп. Усі вони тим чи іншим чином були обмежені в своїх національних правах.

Ця обставина ще з другої половини XIX ст. поєднала національні рухи із загальноросійським революційним рухом, а з початку XX ст. зробила національну проблему вибухонебезпечною. Перша світова війна, а в її ході падіння російського самодержавства стали, з одного боку, потужними каталізаторами розвитку національно-визвольних рухів поневолених народів Російської держави, а з іншого — ці рухи помітно вплинули на май-

бутній хід революції. Видатний представник російської революційної демократії, один з керівників Петроградської ради робітничих депутатів, міністр Тимчасового уряду І. Церетелі в своїх спогадах відзначив, що національне питання визначало долю російської революції¹. В усякому разі в Україні революція досить швидко набрала ознак національно-визвольного руху. В історичній літературі домінує думка про те, що в Україні у березні 1917 р. український рух поступався за масштабами загальноросійському революційному руху. Проте численні документи свідчать, що українські організації й ініціативні групи з перших днів березня оголосили про свої наміри і розгорнули масову організаційну діяльність. Місцем їх дії виявилися не далекі глухі села, в яких не відчувалося конкуренції загальноросійських сил, а найбільші промислові центри. Вже 2 березня відозвою “До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів” заявив про себе Тимчасовий Український революційний комітет м. Петрограда². Через десять днів комітет підготував масову 20-тисячну маніфестацію у центрі Петрограда, яка своїм розмахом вразила російську революційну демократію. 17 березня делегація представників українських організацій Петрограда відвідала голову Тимчасового уряду, якому вручила пам’ятну записку з розгорнутим планом вимог у національній сфері³. Через два дні згадані петроградські організації об’єдналися навколо створеної ними Української національної ради, яка згодом тісно співпрацювала з Українською Центральною Радою⁴.

Подібним чином діяли й українські угруповання Москви, спочатку (7 березня) вони підготували відозву “Наші вимоги (від українських організацій)”⁵, а у квітні розгорнули велику роботу по об’єднанню діяльності “українських організацій і партій у Москві”⁶.

Буквально в перші ж дні чи тижні після падіння самодержавства легалізувалася діяльність українських угруповань Одеси, Харкова, Полтави, Чернігова. Українці Одеси на початку березня створили Керівничий комітет, який одразу ж направив свого представника до щойно утвореної Центральної Ради⁷. У Харкові українці 3 березня відзначили падіння самодержавства маніфестацією під жовтоблакитними прапорами, а вечором того ж дня обрали тимчасовий організаційний комітет для керівництва українським рухом⁸. 8 березня цей комітет був реорганізований у постійний. Одним з найпомітніших успіхів у його діяльності стало налагодження видання тижневика “Рідне слово”⁹. У Полтаві 8 березня на урочистих зборах українців було обрано спеціальну інформаційну комісію — Український комітет, який мав інформувати громадськість про розвиток революційних подій. Окрім цього, організації українських партій створили спільну Раду поступових українських партій м. Полтави¹⁰.

З невеликим запізненням, лише 18 березня, відбулася перша публічна українська акція в Чернігові. Це були збори, скликані міським відділенням Товариства українських поступовців, але вже на цих зборах була продемонстрована готовність розгорнути широку і різнопланову діяльність, особливо в культурно-освітньому напрямку¹¹. Недалеко від губернських центрів відстали повітові. Сили української інтелігенції у повітах були невеликими, але було достатньо й активності кількох осіб, щоб національний рух виявив себе. Наприклад, у Конотопі українські збори 11 березня ініціювали створення Українського товариства на чолі із спеціальною Радою. За тиждень було розроблено і затверджено його статус, надіслано вітальну телеграму Тимчасовому урядові, проведено панахиду по Т. Шевченку¹².

Джерела містять чимало різної інформації, яка свідчить про широку географію українського руху. Наприклад, на з’їзд Товариства українських

поступовців (ТУП), що відбувся 25—26 березня у Києві, поряд з делегатами від громад Катеринослава, Москви, Одеси, Петрограда, Полтави, Харкова, Чернігова, прибули делегати з Вінниці, Житомира, Кам'янця-Подільського, Єлисаветграда, Сум, Сосниці, Кременчука, Переяслава, Костянтинограда, Умані, Катеринодара, Гадяча, Лубен, Золотоноші та інших міст і містечок України.

З моменту легалізації українського національно-визвольного руху географія його поширення стрімко вийшла за межі етнічних українських земель. Рух активно розгортався серед східної української діаспори, про що вже свідчили події, що відбувалися у Петрограді і Москві, він швидко сягнув Сибіру і Далекого Сходу, не кажучи вже про Кубань, густо населені українцями південні повіти Курської, Воронежської губерній та земель Області війська Донського.

Аналізуючи територіальні особливості українського руху, насамперед варто відзначити його києвоцентричність. Київ одразу ж заявив себе безальтернативним центром руху, його координатором і організатором. З усією очевидністю ця обставина виявилася у створенні та діяльності Української Центральної Ради. Проте перші тижні революції говорять швидше про стихійний вибухоподібний характер українського руху, ніж про його монолітність та організованість*. Інваріантність форм руху на місцях, його багатопартійність свідчать про стихійність процесу, який треба було консолідувати спільними завданнями й організаційно об'єднати. Вироблення загальнонаціональної програми та створення різноманітних за формою осередків у єдиний консолідований рух становила його характерну особливість у перший місяць революції. На думку активного учасника подій української революції М. Ковалевського, першим кроком до значного поширення української національної ідеї було гасло “Вільної України”. Воно мало багато варіантів і дуже часто зустрічалось у текстах вітальних телеграм від українських організацій Тимчасовому уряду чи Центральній Раді, на прапорах і транспарантах під час мітингів та демонстрацій. Своєю узагальнюючою формою гасло “Вільної України” й об'єднувало різні в соціальному плані українські сили, а “що більше, в ньому містились також сподівання сірої людини, тієї середньої людини, яка під тиском царського режиму не дійшла ще до рівня високої політичної свідомості, але відчувала інстинктом, що вільна Україна поставить його нарівні з іншими народами і дасть йому сповнення його мрій і надій. Це було гасло тієї середньої людини — “чоловіка вулиці” (як це часто говорять тепер), яка становила переважаючу масу українського народу”¹³.

Перші документи, які засвідчили появу українських організацій, по-різному конкретизували національні домагання. У більшості з них висувалися вимоги запровадження навчання рідною мовою, розширення сфер її вжитку, заклики “до праці на українській ниві”. Саме такою була перша декларація ТУП від 8 березня 1917 р. Вона закликала українців організовуватися, створювати український національний фонд, закладати українські школи, відновлювати “Просвіти”, підтримувати українську пресу, готуватися до Установчих Зборів, на яких треба буде твердо й однодушно відстоювати “автономію рідного краю й вільний федеративний лад у державі”¹⁴. Відозва українських організацій Москви від 7 березня теж передбачала вирішення питання автономії України в межах Російської Федерації майбутніми Установчими Зборами, а запровадження національних мов у школах, адміністративних та судових установах рішеннями уряду¹⁵.

Значно радикальнішою виглядала відозва Петроградського Тимчасового українського революційного комітету від 2 березня. Комітет закликав

українські культурні та політичні сили Петрограда “дати гасло боротьби за національну волю українського народу, а також зорганізувати під тим гаслом і повести до боротьби ще незорганізовані й розкидані українські демократичні маси”. Комітет вважав, що “найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити якнайширший культурний розвиток українського народу”. Таким є ідеал, до якого слід прагнути, а от практичне завдання, на думку комітету, описувалося гаслом перебудови Російської держави у федеративну, демократичну республіку з “якнайширшою національно-територіальною автономією України”¹⁶.

Отже, Тимчасовий український революційний комітет, який складався переважно зі студентської молоді, першим закликав не до чекання рішень російського уряду та Установчих Зборів, а до рішучих дій, спрямованих на реорганізацію Росії та здобуття нового автономного політично-державного статусу України. Саме так визначив завдання УЦР і М. Грушевський після повернення із заслання до Києва. Формуванню широких українських “постулатів і домагань” Грушевський присвятив серію статей у “Новій раді”. Згодом ці статті, дещо відредаговані та доповнені, він видав у вигляді брошури “Вільна Україна. Статті з останніх днів”. М. Грушевський неодноразово повертався до згаданої теми у своїх публіцистичних працях “Якої ми хочемо автономії і федерації”, “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”. В статтях “Велика хвиля” і “Повороту немає” М. Грушевський висловлюється за надання українському рухові широкого політичного поступу, пише, що програма культурного самовизначення України вже нікого в Україні не задовольнить: “Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв’язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад”¹⁷.

Отже, гасло “Вільної України” досить швидко й адекватно трансформувалося у гасло “Національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії”. Одночасно виявилось, що саме воно якнайкраще об’єднує всі українські політичні сили від найлівіших до найбільш правих. Українські есдеки, есери, радикал-демократи і навіть народна партія в своїх резолюціях декларували необхідність боротьби за здійснення національно-територіальної автономії, тоді як досить далеко розходились у вирішенні інших проблем. В українській історіографії досі побутує думка про протистояння весною 1917 р. автономістів та самостійників. З цього факту робиться ряд висновків про ймовірність альтернативного тому, що запропонувала і направляла УЦР, розвитку національно-визвольного руху. Автор прагнув виявити якомога більше автентичних самостійницьких документів, щоб на їх підставі можна було відтворити реальний образ самостійницької течії, конкретизувати її програму. Досягти помітних успіхів у цьому напрямі практично не вдалося. Це схиляє до думки про спонтанність дій та неорганізованість самостійників, відсутність у них будь-якої конкретної ідеологічно виваженої програми, як і відсутність реальних організацій та широкої соціальної бази^{**}. Навіть ЦК Української народної партії, оголосивши у березні 1917 р. про відновлення діяльності партії, зазначив, що однією з її практичних програмних засад є перетворення Російської держави у вільну, дружню спілку вільних народів, побудовану на федеративній основі¹⁸.

Наведемо ще один цікавий епізод, який стався під час з’їзду українських правників у червні 1917 р. Першу доповідь на ньому про державний

лад в Україні зробив М. Грушевський. Він почав з того, що український народ з давніх-давен жив власним державним життям. У зв'язок з Московією 1654 р. він увійшов “яко самостійний державний народ”. Переяславська угода зв'язала дві самостійні держави. Тому, вважав М. Грушевський, у даний момент Україні повинен бути наданий державний характер, а зв'язки України і Росії мають творитися виключно на федеративних підставах. Промова була схвалена оплесками, а представник Союзу української державності професор Герасимович оголосив, що його організація “стоїть на тій самій платформі, яку зазначив у своєму докладі проф. Грушевський”¹⁹.

Не витримує перевірки документами думка про якусь особливу роль, зіграну самостійниками в українізації частин російської армії, як і твердження про те, що федералістична концепція автономістів цілком заперечувала доцільність національної армії і зумовила їх нехтування проблемою армії. Варто визнати, що документи, які засвідчили початок українського руху в армії, в ідеологічному плані надзвичайно суперечливі. Так, в оголошенні про створення 9 березня 1917 р. у Києві Установчої української військової ради, з одного боку, зазначалося, що кожен військовий-українець повинен вважати себе членом української національної армії, а з іншого — що ця армія знаходиться під проводом Верховного головнокомандуючого, призначеного Тимчасовим урядом, і є складовою частиною російської армії, що ця армія “служить і служитиме спільній нашій отчизні, оновленій Державі Російській, обороняючи її свободу і незалежність до останньої краплі крови”²⁰.

Про загрозу ворога “нашій спільній Вітчизні-Росії”²¹ йшлося у постанові про створення українського охочекомонного (добровольчого) полку ім. гетьмана Б. Хмельницького, яку ухвалило Українське військове віче у Києві 11 березня 1917 р. У статуті Товариства ім. гетьмана П. Полуботка, створення якого в літературі традиційно приписується групі М. Міхновського, записано, що воно “має на меті згуртування й стоваришування в одній сім'ї усіх вояків, лікарів і військових урядовців української народності під прапором Федеральної Росії — Автономної України”²². Зовсім не знаходимо в документах критичних виступів самостійників проти ідей автономії, а їх членство у Центральній Раді (М. Міхновський, В. Отамановський) переконує у неспростовуванні висловленої вище думки.

З іншого боку, гасло національно-територіальної автономії зовсім не означало ідейну й апіорну відмову від державності та суверенності України. Швидше це був цілком необхідний і послідовний крок до них. Проте крок, який було зовсім не просто зробити, тому що ідейно-теоретична підготовка його була досить слабкою, а ще гірше стояла справа освідомлення мас. Тому з кінця березня в українській пресі з'явилося чимало теоретичних і пропагандистських статей, автори яких намагалися на різні боки тлумачити ідею автономії. Легітимність автономного устрою України багатьма авторами виводилася з факту Переяславської угоди 1654 р., яка передбачала збереження власного державно-політичного устрою України. Історичне минуле використовувалося для дискредитації царського централізму, його повної негачії. Централізм мав бути цілком зруйнованим і заміненим федералізмом — таким державним устроєм, який давав, на думку українських політиків, змогу гармонізувати державні інтереси окремих народів. “Федералізм — єсть дальший розвиток принципу незалежності народів, а не його приниженням”, — писав П. Феденко²³.

Майже одночасно із статтею Феденка у київській пресі з'явилася стаття М. Ткаченка, який звернув увагу на таку обставину. Майбутня автоно-

мія України має творитися не стільки рішенням Тимчасового уряду, скільки **волею та правом українського народу** (ця думка дала назву статті): “...Український народ утворює сам свою автономну країну на власних Установчих Зборах (Учредительном Собрании), зваженої з власного права, входячи по своїй охоті, а не з примусу в спілку з іншими націями Росії й утворюючи Російську Федеративну демократичну республіку”. Якщо це вдасться, міркує автор, то “не будемо зараз створювати власної незалежної від Росії держави, тільки сполучимося з нею в федеративну спілку”. На цій підставі Ткаченко робить важливе узагальнення: “Отже, федеративна республіка — се значить республіка складена зі сполучених окремих держав, які віддають спільні справи у ведення спільному урядови”²⁴.

Обговорення питання про характер майбутньої автономії та принципи її розбудови стало в центрі уваги з’їздів ТУП, УРДП, УСДРП та УПСР. Приділяючи особливу увагу питанню автономії, з’їзд Товариства українських поступовців перейменував себе у Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ). З’їзд рішуче відхилив тактику пасивного очікування проголошення автономії Тимчасовим урядом, і висловився за негайне всіма силами і засобами утворення автономії, щоправда, зберігаючи остаточну санкцію її за Всеросійськими Установчими Зборами. З’їзд доручив вищому керівному органу союзу — Раді — утворити спеціальну комісію для розробки конституційного проекту автономії України²⁵. На початку квітня відновила свою діяльність надзвичайно близька до СУАФ — ТУП Українська радикально-демократична партія. До вимог автономно-федералістичного ладу своєї старої програми партія додала лише тезу про майбутній республікансько-демократичний і одночасно федеративний устрій Росії²⁶.

У березні 1917 р. легалізувала своє існування Українська соціал-демократична робітничка партія. Вибух українського руху підштовхнув партію до глибокої переоцінки окремих програмних положень. Квітнева конференція УСДРП дійшла висновку, що федеративна перебудова Росії як союзу національно-територіальних чи територіальних одиниць зовсім не шкодить пролетаріатові і навіть корисна йому. Конференція взяла на себе право (останнє слово у зміні програми залишалося за майбутнім з’їздом УСДРП): “Позволити товаришам по партії підтримувати принцип федеративного устрою Російської Демократичної Республіки”²⁷. Це був перший крок уперед. Наступним стало визнання невідкладним завданням сучасного моменту і для українського пролетаріату, і для всієї України — здійснення принципу автономії. Конференція вважала, що для її досягнення потрібно негайно почати підготовку до скликання Всеукраїнських територіальних зборів, закликала до вияву громадської і народної (національної) ініціативи. Як згадував учасник конференції М. Галаган, останнє було “нічим іншим, як закликом до широких українських мас здійснити національну революцію і автономію України *“via facti”*”²⁸.

У ставленні до Тимчасового уряду українські соціал-демократи, з одного боку, висловилися за підтримку, а з іншого — за уважний контроль “з метою примусити його до послідовного здійснення соціальних, політичних і національних вимог української демократії”. У загальному плані з резолюцій конференції варто виділити тези про те, що здійснення народоправства в Україні тісно пов’язане із здійсненням національної програми УСДРП, негативне ставлення до цієї програми послаблює розмах і число революційних сил, веде в табір контрреволюції та сепаратизму ті елементи буржуазного українського суспільства, які зараз можна використати. З приводу останнього конференція визнала, що на виборах до Все-

російських Установчих Зборів за відсутності власного кандидата варто входити в угоду і підтримувати ті соціалістичні й буржуазні групи, які “поряд із загальнодемократичними вимогами визнають національну програму і тактику УСДРП”. Одночасно у спеціальній резолюції було оголошено, що в даних умовах “негайне об’єднання з російською с.-д. неможливе”²⁹, часткові угоди й об’єднання можливі лише з тими організаціями РСДРП, які визнають програмні положення українських есдеків. Отже, конференції вдалося національними завданнями потіснити класові, і це, треба підкреслити, дало змогу зміцнити лави українського руху, а українським соціал-демократам посісти місце першої скрипки в оркестрі Центральної Ради.

Ще радикальніше звучали постанови установчого з’їзду українських есерів. У загальній частині, де йшлося про декларування принципу федеративного устрою Росії та національно-територіальної автономії України, постанови з’їзду УПСР збігалися з постановами конференції УСДРП. Але з приводу скликання установчої територіальної ради вводилося застереження, що всякі насильні перешкоди з боку російського уряду скликати таку раду, партія буде розглядати як “продовження тієї самої імперіалістичної політики захвату і гніту, яку вели щодо України московські царі й російські імператори”. Від Тимчасового уряду також вимагалось, щоб він “декляраційним актом заявив про своє відношення до автономії України”³⁰. Коментуючи рішення з’їзду, П. Христюк писав, що УПСР “виразно виходила в своєму рішенні національної проблеми з визнання принципу національної суверенності українського народу. Цей принцип мав втілитись в життя через Українську Установчу Раду, скликану раніше Російських Установчих Зборів”³¹.

Отже, бачимо, що всі без винятку українські політичні партії й більшість громадських і професійних організацій та об’єднань взяли на своє озброєння принципи автономії та федералізму, активно пропагували їх у своїх програмних рішеннях, політизуючи й ідейно оформляючи стихійний український рух. До його організаційного вивершення залишалось зробити ще один важливий крок: узгодити окремі деталі і виробити спільну загальнонаціональну платформу.

Це завдання мав вирішити Всеукраїнський національний конгрес. Ідея проведення такого конгресу виникла в середовищі одеського Керівного комітету на початку березня. Після повернення М. Грушевського до Києва вона отримала нове продовження. Саме Грушевський сформулював одне з гасел моменту: “Завершити нашу організацію”, маючи на увазі і Центральну Раду, як керівний центр українського руху, і сам рух. 29 березня у “Новій Раді” М. Грушевський опублікував статтю “На Всеукраїнський з’їзд”, в якій закликав усіх, хто стоїть “на українській політичній платформі”, взяти активну участь у підготовці і проведенні з’їзду. Організація у загальнонаціональному масштабі, на думку голови Центральної Ради, мала бути основним завданням національного конгресу.

Скликання цього конгресу, призначеного на 6—8 квітня 1917 р., надзвичайно вдало вписалося в політичні обставини моменту і стало каталізатором розвитку українського руху, який уже перебував на піднесенні. З вітальних телеграм, які з другої половини березня почали надходити до Центральної Ради у зростаючій щоденно кількості, можна пересвідчитися, що у містах і селах стихійно зароджуються осередки українського руху, відновлюється робота “Просвіт”, подаються голоси за українізацію школи, а соціальні проблеми, особливо на селі, тісно пов’язуються з вирішен-

ням національного питання. Швидко почав набирати силу український рух в армії. Відновлювали роботу українські політичні партії, про з'їзди яких згадувалося вище. Поряд з партійними з'їздами, на початку квітня відбувся з'їзд селянських спілок, який обрав Тимчасовий комітет Української селянської спілки. На професійному з'їзді про свою консолідованість і національні домагання заявили українські педагоги, підвищеною активністю відзначились українські кооператори. Одним словом, початок квітня 1917 р. можна назвати вибухом української політичної активності, вищим проявом якої стала робота Всеукраїнського національного конгресу.

Конгрес перевершив усі найоптимістичніші сподівання, в Київ з різних куточків України і поза її меж прибуло більше 1000 делегатів. “Киевская мысль” писала 7 квітня, що їх кількість “щогодини виростає за рахунок нових, що прибувають по залізниці, на пароплавах, конях і навіть *per pedes apostolorum* пішки”. Газета назвала конгрес українським патріотичним паломництвом. У новітні часи Україна не знала подібних зібрань. Його робота символізувала пробудження та демонстрацію національної політичної волі.

Глибоке враження епохальності моменту залишилось у багатьох з тих, хто брав участь у цій події. “Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями національного почуття і готовності до чину”, — згадував пізніше учасник тих подій М. Галаган³².

Пробуджена революцією різнолика, слабо організована українська стихія, що лише відчула своє національне “я”, завдяки конгресу перетворилась у могутній масовий національно-визвольний рух. Почуття національної єдності не залишало конгрес, міцніло з кожним днем його роботи завдяки продуманому порядку денному, в основу якого було покладено обговорення питання федеративного переустрою Росії та забезпечення національно-територіальної автономії України. В шести виголошених на конгресі доповідях були розкриті різноманітні аспекти побудови федерації й автономії. В результаті їх обговорення конгрес визнав, що “тільки широкі національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, що живуть на українській землі”, а разом з тим оголосив, що “прихильники нового ладу на Україні не можуть з'являтися пасивними” і повинні за згодою з національними меншинами України “негайно творити підстави її автономного життя”³³.

Отже, Всеукраїнський національний конгрес відіграв визначну роль у розвитку українського національно-визвольного руху. Він одночасно завершив перший після падіння самодержавства етап руху, в ході якого відбулося стихійне пробудження громадсько-політичних українських сил і знаменував перехід до масових політичних акцій та національної консолідації. Підсумовуючи враження від конгресу, кореспондент харківської газети “Рідне слово” 15 квітня писав: “З'їзд переконав усіх — і своїх, і чужих, і друзів, і ворогів, що Український Народ, не дивлячись на більш, ніж трьохстолітній гніт чужих народів і культур, в сю рішучу поворотну історичну хвилю заявив себе не розпорошеним, не розбитим і слабким, а могутнім, дужим, одностайним, кріпким як моноліт, з одною думкою, з одною волею [...]. Сей з'їзд показав, що в настоящий момент за нами не тільки правда, але й сила. Та сила — ми самі, зорганізовані, солідарні маси народу і інтелігенції. Та сила — маси народа згромаджені в партії, професійні, просвітні, наукові та економічні організації, котрі, як один чоловік, з'єднались, домагаючись для свого народу повної автономії України в федеративній республіці Російській”.

Рішення Всеукраїнського національного конгресу, активно підтримані українським загалом, стали потужним імперативом розвитку національного руху, а сам з'їзд — моделлю для проведення губернських українських з'їздів. Перший з них — Харківський український губернський з'їзд — відбувся 16 квітня у піднесеній емоційній атмосфері і продемонстрував, що населення Слобожанщини активно підтримує рішення Всеукраїнського національного конгресу і діяльність Центральної Ради, яку визнано “єдиним представником всього українського народу в межах російської держави”. Харківський губернський з'їзд ухвалив, що здійснення автономії України на Слобожанщині повинно йти через створення мережі повітових, волосних і сільських рад аналогічних Харківській українській губернській раді, яку з'їзд обрав і якій одразу ж доручив “здійснити автономію України на Слобожанщині”³⁴. Аналогічні з'їзди незабаром відбулись у Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській та Чернігівській губерніях.

Поряд з губернськими національними з'їздами українське питання активно обговорювалося на інших численних з'їздах, які відбувалися в повітах і губерніях України. Воно стало постійною складовою частиною порядку денного селянських, студентських, військових, єпархіальних, земських з'їздів та з'їздів рад. Особливим успіхом гасла автономії і федерації користувалися серед селянства, яке організовувалося у Всеукраїнську селянську спілку під керівництвом українських есерів і після нетривалої боротьби фактично вийшло з-під ідейного й організаційного впливу Всеросійського селянського союзу. У квітні—травні 1917 р. на Київщині, Катеринославщині, Поділлі, Полтавщині, Херсонщині, Харківщині та Чернігівщині відбулося ряд селянських губернських і повітових з'їздів. Насамперед вони намагалися вирішити земельне питання, але в їх рішеннях майже без винятку містилися вимоги запровадження автономії України, яка уявлялася гарантією майбутнього справедливого земельного перерозподілу. Так, Київський губернський селянський з'їзд (27—28 квітня) вважав, що земельне питання має вирішити Український Народний Сойм через створення Українського земельного фонду, який буде розпоряджатися всією землею в Україні і даватиме її в користування тільки тим, хто її обробляє своїми руками. Після чого з'їзд ухвалив, що “найкращою формою правління в Росії буде демократична федеративна республіка з автономією народів”, стосовно власного державного устрою, то тут вимагалось “заведення національно-територіальної автономії України із забезпеченням прав національних меншостей”.

Рішення з'їзду були цікаві й тим, що принцип автономії не просто декларувався, а й передбачався певний механізм його здійснення. Зокрема, він вимагав, “щоб Временне правительство негайно, привселюдно признало право Украинского народа на национально-территориальную автономию”³⁵. Селянський рух став наймасовішою складовою частиною українського національно-визвольного руху, він тісно зв'язав вирішення національних проблем із соціальними, насамперед аграрною.

Не менш соціалізованою була й інша складова національно-визвольного руху — український рух у російській армії. З другої половини квітня 1917 р. він набув широкого масштабу, до того ж, розпочавшись стихійно, швидко набрав організованих форм. 15 квітня “Киевская мысль” повідомила про утворення у Мінську Української ради Західного фронту, яка оголосила, що поділяє програму УЦР, вимагає автономії України і федералізації Росії. Згодом подібні ради створилися на всіх фронтах та Чорноморському флоті. В архівах і тогочасній періодиці знаходимо чимало доку-

ментів щодо розвитку українського руху в армії. Передусім це резолюції трьох Всеукраїнських військових з'їздів, а також з'їздів окремих фронтів, телеграми, відозви українських військових громад. Вони показують, що цей рух мав насамперед соціальний і політичний характер, а вже потім з великими застереженнями його можна розглядати як процес формування української армії. Одночасно ці документи спростовують твердження про свідоме небажання Центральної Ради займатись військовими проблемами. Як відзначав М. Грушевський, військова справа була "постійною інтегральною частиною української національної політики"³⁶.

Якби це було не так, тоді б важко було б пояснити, чому українці-військові так активно підтримували домагання Центральної Ради. Розглянемо це на прикладі Першого Українського військового з'їзду (5—8 травня 1917 р.). З'їзд мав демонстративно політичний характер, хоча у його порядку денний було внесено чимало суто військових питань. Хід з'їзду супроводжувала різка критика Тимчасового уряду за ігнорування ним українських проблем. У резолюціях, схвалених з'їздом, критика була дещо згладженою, але не настільки, щоб не помітити її радикальність і безкомпромісність. Він визнав необхідним "вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України"³⁷. Першим кроком до реального здійснення цього акту з'їзд вважав за необхідне призначення при Тимчасовому уряді міністра у справах України. Іншою постановою з'їзд прагнув реалізувати ідею Національного конгресу про створення Всеукраїнського крайового органу на чолі з крайовим комісаром уряду. Щодо Центральної Ради була ухвалена спеціальна резолюція, якою визнавались особливі заслуги УЦР у справі об'єднання сил українства, зростання його національної та політичної свідомості. З'їзд зажадав, щоб УЦР фінансувалася з казни. Нарешті, і це головне, він доручив Центральній Раді вислати до Тимчасового уряду делегацію, яка б поставила перед ним конкретні українські домагання й обрав Український генеральний військовий комітет, який увійшов до складу УЦР і займався виключно військовими справами.

Всебічно підтримав Центральну Раду і Третій Всеукраїнський військовий з'їзд, що відбувся у Києві в останній декаді жовтня 1917 р., коли радикалізація настроїв у війську стала доконаним фактом. З'їзд наказав Центральній Раді та Генеральному Секретаріатові взяти "всю повноту влади на всій території України в свої руки", більше того, він вимагав "од свого найвищого революційного органу — Центральної Ради — негайного оголошення на найближчій своїй сесії **Української Демократичної Республіки** в етнографічних межах України".

Цікавою була постанова з'їзду "Про українізацію війська". Вона теж була суголосна лінії УЦР і починалась із заперечення необхідності існування постійного війська, яке у федеративній державі повинно підлягати федеральній владі і могло стати сліпим знаряддям в її руках (дослівно у резолюції: "сліпим знаряддям пануючих класів в їх шовіністично-імперіалістичних змаганнях"). Натомість з'їзд висловився за народну міліцію, реорганізацію постійної армії на національно-територіальній основі. Вказуючи на перешкоди, які чинив Тимчасовий уряд українізації війська, з'їзд висловився за те, "щоб цю справу було цілком передано в руки генерального секретаря військових справ, а також, щоб по всіх українізованих дивізіях та при арміях було призначено Центральною Радою комісарів"³⁸.

Як бачимо, українці-вояки не критикували військову політику Центральної Ради, а всебічно її підтримували, бо вона була суголосна їх поглядам. Принципи, на яких будувалася ця політика, давали змогу не лише

почати формування власних національних Збройних Сил, нехай і названих народною міліцією, а й створювали легітимні підстави для виведення з України інонаціональних військових підрозділів.

З перших днів революції українці намагалися привернути увагу Тимчасового уряду до своїх проблем. Проте уряд не квапився з вирішенням українського питання, відкладаючи його на розгляд Всеросійських Установчих Зборів. Одночасно з нерозумінням уряду український національно-визвольний рух весною 1917 р. нагтовхнувся на відкриту протидію російського націоналізму в Україні та недружелюбність загальноросійської революційної демократії. Особливо помітно ситуація загострилася з другої половини березня, коли українці замість культурно-освітніх вимог почали висувати політичні гасла й оголосили про скликання Всеукраїнського національного конгресу. Голова Київської ради робітничих депутатів есер П. Незлобін публічно обіцяв розігнати конгрес революційними багнетами, якщо він надумає оголошувати себе Українськими Установчими Зборами і запроваджувати автономію. Російські націоналісти напередодні конгресу створили союз “югороссов”, покликаний до боротьби з українським рухом. 11 квітня редактор газети “Киевлянин” В. Шульгін зробив рішучий випад проти українського руху, назвав роботу національного конгресу найбільшою історичною підтасовкою, а в кінці своєї статті оголосив, що “українським організаціям, українським вимогам повинні бути протиставлені організації і вимоги російські (русские)”.

Прохолодне ставлення уряду, його прагнення дистанціюватися від Центральної Ради, активізація антиукраїнських настроїв серед неукраїнської частини населення не створювали ґрунту для переговорного процесу. Центральна Рада зволікала з рішучими кроками, аж доки не відчула за собою масову національну підтримку. “Перший Український військовий з’їзд, який зажадав, аби Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів щодо здійснення даних їй Національним конгресом доручень [...] поклав край ваганням і нерішучості Центральної Ради”, — засвідчив П. Христюк³⁹.

16 травня до Петрограда прибула повноважна українська делегація на чолі із заступником голови УЦР В. Винниченком. У портфелі делегації лежав пакет документів, підготовлених на випадок, якщо уряд погодиться на пропозиції Центральної Ради. Головна з них полягала в тому, щоб уряд висловив своє позитивне ставлення до автономії України, практичного здійснення якої українці погоджувалися чекати до Всеросійських Установчих Зборів.

Не знайшовши порозуміння з Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих депутатів, українська делегація наприкінці травня повернулася до Києва. Незважаючи на очевидну невдачу, ця поїздка багато що прояснила і створила умови для переходу у наступ. “Треба було йти революційним шляхом, шляхом доконаних фактів, — згадував М. Ковалевський. — І цим шляхом Українська Центральна Рада після деяких вагань пішла”⁴⁰.

Найвагомішим з таких фактів стало проголошення Центральною Радою І Універсалу. Непоступливість уряду зазнала осуду в українському середовищі, а радикальні дії Ради викликали бурю захоплення. На адресу УЦР після 10 червня надійшли сотні телеграм, які підтримували ідеї Універсалу і ганьбили урядове рішення. Обговорення Універсалу стало загальнонародною справою і перетворилося в свого роду плебісцит, в ході якого визначалася недовіра до уряду і підтримка Центральної Ради. Суспільна думка поділилася на симпатиків та антипатиків Універсалу. Табір останніх творили російські націоналісти і російська революційна демок-

ратія. Кадетська “Речь”, меншовицька “Рабочая газета”, есерівське “Дело народа” відкрито критикували Універсал, звинувачували Центральну Раду за “ленінство у національному питанні”⁴¹. Особливо ворожу позицію зайняв “Киевлянин” В. Шульгіна. В протиположності українській делегації у Петроград відправилися з Києва контрверсійна делегація товариства “Русь”, “югороссов” та “Русского торговопромышленного общества”. З початку червня у київських радах робітничих і солдатських депутатів перманентно обговорювалося національне питання. 15—16 червня на об’єднаному засіданні виконкомів громадських організацій Києва була схвалена резолюція, яка засуджувала дії Центральної Ради. Нарада ж Київського губернського і повітового земств Універсал підтримала і висловила готовність працювати у тісному контакті з УЦР і до того ж вирішила надати їй матеріальну допомогу. Аналогічну позицію зайняла нарада Полтавського губернського земства, численні повітові селянські з’їзди. В непоодиноких випадках Центральну Раду бажали бачити Українським Тимчасовим урядом, а Універсал ухвалювали рішуче втілювати у життя.

Аналізуючи тогочасні події, не можна не помітити, що Універсал викликав нове після повалення самодержавства потужне революційне піднесення мас, ще дужче сконсолідував український національно-визвольний рух, а Центральну Раду зробив безсумнівним політичним лідером України. Одностайна підтримка Універсалу українцями-воєями перетворила УЦР у політичну фігуру загальноросійського масштабу, протистояння з якою не обіцяло нічого втішного для Тимчасового уряду.

Енергія, з якою вибухнув український рух, його консолідованість і одностайність у підтримці Універсалу змусили російську революційну демократію в Україні переглянути свої позиції і визнати відкриту боротьбу з УЦР безперспективною. Тим же шляхом пішов і Тимчасовий уряд. 16 червня прем’єр-міністр Росії Г. Львов звернувся з відозвою до українського народу, в якій намагався довести, що Тимчасовий уряд не ворог Україні, що він вважає своїм обов’язком “прийти до згоди з громадсько-демократичними організаціями України відносно тих перехідних заходів, які в подальшому можуть і повинні бути схвалені, щоб забезпечити права українського народу у місцевому управлінні та самоуправлінні, в школі та суді — заходів, які підготовляють перехід до того остаточного вільного ладу, який Україна повинна отримати з рук Всенародних Установчих Зборів”. Але, зрештою, прем’єр закликав українців “не йти згубним шляхом розділення сил вільної Росії”⁴². Через кілька днів уряд направив до Києва повноважну делегацію з чотирьох міністрів для ведення переговорів з Центральною Радою.

Досягнутий під час переговорів компроміс, як і його наслідок II Універсал Центральної Ради, безумовно, не мали такого суспільного резонансу як I Універсал, проте нам не вдалося знайти документів, які б зафіксували негативне ставлення українців до досягнутої угоди. З окремих виявлених резолюцій можна зрозуміти, що угода розглядалась як певний крок вперед до реалізації ідеї автономії. Жителі Канева 4 липня урочисто відсвяткували оголошення II Універсалу й ухвалили визнати “Центральну Українську Раду, яко володаря, як вищу краєву владу, як тимчасове правительство на Україні”⁴³.

Київський повітовий селянський з’їзд 9 липня ухвалив співзвучну попередньому рішенню резолюцію: “Вітати Центральну Українську Раду як вищий законодавчий орган всієї України”, а Генеральний Секретаріат визнати “тимчасовим революційним правительством, виконувати всі його постанови та накази і проводити їх у життя”⁴⁴. II Універсал вніс певне за-

мирення в міжетнічні стосунки, його вітали не лише українці, а й росіяни, поляки, євреї. Громадські організації північних повітів Чернігівської губернії, які відзначалися поліетнічним складом населення, зібравшись на нараду 9 липня у Новозибкові, вирішили, що “північні повіти губернії (Новозибківський, Мглинський, Стародубський, Суразький та Новгород-сіверський) не відділяються від південних, а залишаються на території автономної України з обов’язковим забезпеченням прав меншин”⁴⁵. 11 липня представники національних меншин уперше взяли участь у роботі Малої Ради, в лавах якої активно готувався “Статут вищого управління України”. Здавалося, що принаймні de-facto питання національно-територіальної автономії України вже вирішене. Але, як з’ясувалося згодом, це була оманлива поверхова візія.

Угода між урядом і Центральною Радою мобілізувала антиукраїнські сили. В знак протесту проти київських домовленостей на початку липня Тимчасовий уряд залишили міністри-кадети, за ними у відставку пішов прем’єр-міністр Г. Львов. Уряд болюче переживав кризу та зміну персонального складу. Природу липневої міністерської кризи ініціатор київських переговорів І. Церетелі пояснював тим, що керівники кадетської партії перейшли на позиції великодержавного шовінізму та російського націоналізму. Висунувши гасло боротьби з автономістськими прагненнями народів Росії, “вони сподівалися пробудити націоналістичні інстинкти в російських (руських) народних масах і знайти серед цих останніх в царині національного питання більше співчуття, ніж в питаннях соціального законодавства чи аграрних заходів, де їх класова позиція відштовхувала від них широкі трудящі верстви російського народу”⁴⁶. Певним чином це їм вдалося.

26 липня у Києві відбулася ганебна збройна провокація донських козаків та кірасирського полку проти українського полку Б. Хмельницького. В момент виступу з Києва на фронт богданівці були обстріляні, і 20 з них загинули. Інцидент з богданівцями показав, якою непростою виявилася справа українізації в армії. Вона гальмувалася не стільки тим, що уряд ухилився від чітких рішень, скільки від опору українізації російського офіцерства та рядового складу. Найбільшими ворогами українізації ставали члени військових комітетів тих полків і дивізій, в яких передбачалася українізація. Як приклад, наведемо лише один документ-звернення комісара Південно-Західного фронту до головнокомандуючого того ж фронту: “До мене надійшло прохання дивізійного комітету і всіх полкових комітетів 56-ї піхотної дивізії про зупинення її українізації. За всіма наявними даними ця дивізія міцна і боездатна. Українізація її була б великою помилкою, бо, знищуючи боездатну одиницю, вона дала б навзаєм те, що ми маємо в особі 153 дивізії. Представники Центральної Ради у розмові з комісаром Йорданським самі просили давати для українізації небоєздатні дивізії. В даний момент число українців у дивізії не перевищує 30 %. З огляду на все це я цілком і повністю підтримую прохання представників дивізії”⁴⁷.

Загалом процес українізації частин російської армії вимагає окремої розмови, а передусім копіткої роботи з фондами Російського державного військово-історичного архіву, в яких зберігаються сотні, якщо не тисячі документів, дотичних цієї теми. Доречно буде лише відзначити, що тільки ідейно заангажовані історики і ті, які ніколи всерйоз не працювали над джерельною базою проблеми, можуть розмірковувати про свідоме нехтування Центральною Радою проблемами армії і всю провину за провал проекту “українізації” складати на неї. На наш погляд, до цього спричини-

лись абсолютно інші фактори, покликані до життя загальним ходом війни та внутрішнім станом армії. Не випадково командир 34-го армійського корпусу П. Скоропадський на початку серпня 1917 р. просив начальника штабу Південно-Західного фронту здійснювати жорстку фільтрацію поповнення, що направлялось у корпус з Двінського та Петроградського військових округів. У разі неможливості відбору він просив взагалі не направляти такі поповнення до корпусу, свідомо побоюючись їх анархістських настроїв та недисциплінованості.

Після липневих поразок на фронті російська армія назагал не лише втратила боєздатність, але й залишки організованості, вона почала стрімко перетворюватися в страшну деструктивну силу, яка стала найголовнішою загрозою стабільності суспільства. Одним з перших про це публічно заявив М. Грушевський. 8 серпня в “Народній волі” він опублікував статтю “Чорна пляма”, в якій засудив дії армії під час відступу з Галичини, назвав російську армію страшною, темною, руйнівною силою. М. Грушевський вважав, що цього могло не статись, якби відбулося запропоноване УЦР переформування армії за територіально-національним принципом, а також, якби військові органи Української Центральної Ради були наділені не лише моральною, але й реальною виконавчою владою. Висновок статті лаконічний: того, що сталося, вже не змінити, але згадані помилки треба негайно виправляти, щоб подібного не сталося на Волині та Поділлі. На жаль, сумні прогнози лідера УЦР дуже швидко збулися.

У липні в російській пресі почалися інсинуації на тему таємних сусунків УЦР з урядами Австро-Угорщини та Німеччини. Як по команді активізувалася діяльність шовіністичних російських організацій, які демонстративно протестували проти “примусової українізації”, доводили, що політика Центральної Ради є ворожою Росії й не відповідає бажанням більшості місцевого населення. Показовою в цьому сенсі була стаття В. Шульгіна “Против насильственной украинизации Южной Руси”, опублікована “Киевлянином” 18 липня. Її автор звинувачував Тимчасовий уряд у тому, що він не мав права домовлятися з Центральною Радою, як і визнавати Південь Росії Україною, а його населення — українцями. Співзвучним статті В. Шульгіна виявився лист ради професорів Київського університету до Тимчасового уряду. По суті, це був політичний наклеп. Стара реакційна професура залякувала владу тим, що позиція керівників українського руху у Києві загрожує російським загальнодержавним інтересам. У неї не було сумніву, що “мова йде про досягнення чогось багато більшого, ніж обласна автономія України, що керівники українського руху прагнуть до повного політичного відмежування і відчуження від решти Росії тих областей, які вони визнають українськими”⁴⁸.

З подібних позицій атакував уряд великий промисловець М. фон Дітмар. Він різко заперечував проти включення до складу автономної України Харківської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній, на території яких розташовувалися Донецький вугільний і Криворізький залізорудний басейни. Для нього було цілком недопустимим, щоб вугільна та металургійна промисловість були передані “провинциальной автономии и может быть даже федерации, основанной на резко выраженном национальном признаке”. Якщо децентралізація Росії і допустима, вважав він, то поза всякими національними автономіями. Один з його головних висновків: “...Весь Харьковский район в составе губерний Харьковской, Екатеринославской, Таврической и части Херсонской должен быть совсем исключен ввиду его государственного значения из района предполагаемой автономии украинской, ибо нельзя производить опаснейших

экспериментов в области, которая никогда и ни под каким видом не подлежит какому-либо отчуждению как важнейшая часть государственного организма”⁴⁹. Це була відверта спроба тиску на уряд правих російських кіл, консолідуючим центром яких стала партія кадетів. Саме кадети були ініціаторами зламу урядом досягнутих у Києві домовленостей.

Кадетська “Речь” 2 серпня в статті “Украинские трудности” закликала уряд в українському питанні піти далі шляхом, яким він пішов, розпустивши фінляндський сейм. У контексті цих подій 4 серпня Тимчасовий уряд замість того щоб схвалити “Статут вищого управління України”, видав “Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду”, якою обмежив дію повноважень Генерального Секретаріату території Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і частково Чернігівської губерній і до того ж скасував секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів.

Урядова інструкція викликала довгу і болючу кризу Центральної Ради, яку розривали суперечності та сумніви при спробі визначити своє ставлення до урядового рішення. Нарешті, Рада згодилася на інструкцію. Найповніше пояснення цієї позиції дав М. Грушевський у статті “Україна дійде свого”⁵⁰. Головні ідеї статті такі: УЦР добре розуміла, що від Тимчасового уряду, в якому гору взяли централісти-кадети, ворожі до українського руху, більшого за інструкцію сподіватися не варто. Тому частина Центральної Ради кликала до розриву з урядом і повернення до революційної роботи, проте інша частина вважала необхідним використати ті реальні підстави, які “давала для утворення нового ладу на Україні навіть така “куца” автономія, яку давала інструкція уряду 4 серпня”. Звернемо увагу ще на одну важливу деталь, якою оперував М. Грушевський. Він говорив про велику масу людності (української та неукраїнської), яка не хотіла, щоб УЦР розривала з урядом, а творила новий лад у порозумінні з ним. Можливо, це була одна з найсуттєвіших помилок Центральної Ради — морально зв’язати себе з урядом, який з початку осені 1917 р. почав стрімко втрачати владу і контроль над країною.

В широкому потоці радикалізації суспільних настроїв з початку осені 1917 р. не важко було помітити українські голоси, які таврували Тимчасовий уряд за штучне розчленування України та перепони, які він чинив діяльності Генерального Секретаріату, і зовсім зникли характерні для початку революції ентузіастичні голоси його підтримки. На шпальтах “Нової ради”, “Народної волі”, “Робітничої газети” друкувалася маса документів, що засвідчують протести загальних зборів, з’їздів українських земель, відірваних з-під юрисдикції Генерального Секретаріату, проти антиукраїнської політики Тимчасового уряду. В значній кількості документів висловлювалася моральна підтримка Центральній Раді, а головне, пропагувалася програма конкретних дій, аби зламати ганебний стан речей і повернутися до угоди 3 липня і навіть до квінтесенції І Універсалу: самим творити наше життя.

Так, II конференція УПСР, яка відбулася 4—7 вересня 1917 р., знову повернулася до ідеї якомога швидшого скликання Українських Установчих Зборів незалежно від Всеросійських Установчих Зборів. Ця ж ідея була підтримана 6 вересня виконкомом Всеукраїнської ради робітничих депутатів, а в кінці вересня зайняла центральне місце в декларації Генерального Секретаріату. В ній зокрема йшлося про те, що “основою нового життя кожна нація вважає право на своє національно-державне самовизначення. Українська демократія голосом своїх з’їздів, організацій і революційного парламенту — Центральної Ради — виразно визначила майбут-

ній національно-політичний стан свій як рівноправного, державного тіла в федеративній республіці Росії”⁵¹.

Далі в декларації йшлося про те, що Генеральний Секретаріат має “забезпечити українському народові державне право на його землі”, і розгорталася програма невідкладних дій для порятунку України від економічної руїни, яка насувалася.

У вересні Центральна Рада скликала і провела у Києві з’їзд “поневолевих народів” Росії. Одна з резолюцій з’їзду була цілком однозначно: “Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чекає, конче треба зараз же перебудувати державу на зовсім нових підвалинах, які не лишали б жодної можливості централізації”⁵².

Одночасно за пропагуванням гасел автономної України, федеративного переустрою Росії УЦР розгорнула критику дій Тимчасового уряду. Спочатку це було зроблено опосередковано, через Всеукраїнську раду селянських депутатів, друга сесія якої відбулася 2—5 вересня у Києві. Вона висловила підтримку Центральній Раді і вимагала від Тимчасового уряду розширити компетенцію Генерального Секретаріату, а також поширити його владу на всю етнічну українську територію.

10 вересня Мала Рада виробила наказ українським посланцям на Демократичну нараду, яка скликалась для підтримки Тимчасового уряду. В наказі йшлося про здійснення автономії України в повному обсязі, визнання за всіма націями нічим необмеженого права на самовизначення, проведення крайових установчих зборів, передання в Україні влади в руки УЦР та Генерального Секретаріату. Коли речник Української Центральної Ради М. Порш намагався ознайомити Демократичну нараду з цим наказом, йому влаштували обструкцію з вигуками: “В Якутський край его!”. М. Грушевський згадував, що після Демократичної наради в українських колах більше, ніж коли-небудь виникло “бажання відчепитися від усяких рахунків з нею(російською демократією. — В. В.) й іти своєю дорогою”⁵³. Досить чітко напрям цієї дороги визначив IV з’їзд УСДРП (30 вересня—3 жовтня 1917 р.). Він визнав “за необхідне поставити на порядок денний партійної діяльності будування Української Демократичної Республіки, котра має стати в федеративному зв’язку з Російською Республікою, а коли би се було можливо, і з іншими європейськими республіканськими державами”⁵⁴. Це завдання з’їзд доручив ЦК УСДРП занести до партійної програми.

20 жовтня у Києві відкрився III Всеукраїнський військовий з’їзд. Вітаючи делегатів з’їзду, один з лідерів українських есерів М. Ковалевський почав з того, що надії, викликані I Універсалом, не виправдалися через те, що керівники УЦР стали на компромісний шлях, проти якого заперечували українські есери. Тепер УПСР закликає, наголосив М. Ковалевський, до “утворення власними силами Української Демократичної Республіки”⁵⁵.

З’їзд привітав цей заклик оплесками і вніс його до своїх резолюцій***. Не менш радикальним був виступ В. Винниченка, який заявив, що генеральні секретарі не є чиновниками Тимчасового уряду, а сам Генеральний Секретаріат невідповідний Тимчасовому уряду, а тільки українській демократії, що його утворила. Отже, найчисленніші і найвпливовіші українські партії (УПСР та УСДРП), які мали більшість у Центральній Раді, взяли курс на проголошення України демократичною республікою.

Невідомо, коли і в який спосіб УЦР вдалося б проголосити таку республіку, якби Тимчасовий уряд залишився при владі. Найвірогідніше, це сталося самочинно за сценарієм проголошення I Універсалу, але швидко

падіння уряду знищило останні ймовірні перешкоди на цьому шляху. Проголошення III Універсалом Української Народної Республіки логічно завершило розвиток українського національно-визвольного руху проголошенням державного статусу України. На початку листопада в Україні не виявилось сили альтернативної українському рухові та його керманичу — Українській Центральній Раді. Звичайно, історик не повинен ідеалізувати силу цього руху, якому, зрештою, не вдалося утримати досягнуте. Знову ж таки причини цієї невдачі були відносні і лежали не стільки в природі національно-визвольного руху, скільки в загальному контексті його розвитку. На цю обставину ще в кінці серпня вказував у статті “Півроку” С. Єфремов: “Ми не ізольовані од загальноросійського життя, бо разом з ним ми пережили й наростання, і спадання революційної хвилі, бо разом терпимо і од безладдя та хаосу всередині, і од погрому на фронті, і од анархічних виступів тих елементів, що далеко заносяться, і од харчової та залізничної небезпеки, і навіть од того специфічно українофобського галасу, який не самим нам шкодить”. А завершує статтю автор зовсім пророчою і разом з тим очевидною думкою: “... Знов приходить найперше завдання — розв’язатися з проклятою війною, щоб мати вільну, незв’язану руку хоча б на внутрішнього ворога. Воювати на два фронти, перебудувати своє і разом почувати як падає обух на голову зверху — це хоч кому не під силу”⁵⁶.

На початку листопада 1917 р., коли більшовики оружно повалили владу Тимчасового уряду в Петрограді, а на вулицях Києва теж пролилася кров, С. Єфремов знову повернувся до роздумів над перебігом революційних подій, і їх ймовірними перспективами. Його непокоїло безпрецедентне зростання насильства в суспільстві, яке він ототожнював з більшовизмом. “Спілка з большевизмом, хоча б на хвилину, хоча б з непорозуміння — це розпад українства, — писав Єфремов. — Я раз у раз був єретиком у питанні про потребу влади в українських руках тепер. Я завжди думав, що нам треба поглиблювати організаційну роботу, будувати з фундамента — і до даху само собою дійшло б, але дійшло б органічно, неминуче, так само неминуче як сталося національне відродження українського народу. Власть сама прийшла б без усякого форсування, але прийшла б от як стиглий плід сам падає з дерева. Тепер прийшла вона за таких обставин, які нехтують самий принцип влади, і на слабкі плечі впала така вага, яку хто зна чи видержать вони”⁵⁷.

Треба, очевидно, погодитися, що історія поставила українців перед завданнями надто великих масштабів і складнощів, до вирішення яких вони не були сповна підготовлені. Але й те, чого вдалося досягти, не може не викликати подиву й поваги.

¹ Див.: *Церетели И. Г.* Воспоминания о Февральской революции. В 2-х кн. — Кн. 2. — Париж, 1963. — С. 69.

² *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Ч 3. — Варшава, 1934. — С. 327—328.

³ Там само. — С. 340—343.

⁴ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 2 квітня.

⁵ Украинская жизнь. — Москва. — 1917. — № 1—2. — С. 4—8.

⁶ Українське слово. — Одеса. — 1917. — Травень.

⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2-х т. — К., 1996—1997. — Т. 1. — С. 40.

⁸ Рідне слово. — Харків. — 1917. — 1 квітня.

⁹ Там само.

¹⁰ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 22 березня.

¹¹ Черниговская земская газета. — 1917. — 24 марта.

^{1 2}Там само. — 1917. — 14 квітня.

³З цього приводу цікавими видаються думки В. Винниченка, якими він у травні 1917. р. поділився з І. Церетелі, а той навів їх у своїх спогадах: “То, что произошло после революции на Украине и в других меньшинственных областях, — сказал Винниченко, — показывает, что национальные движения не являются продуктом пропаганды, агитации и заранее выработанных программ. Они коренятся в подсознательной психологии угнетенных национальностей и прорываются наружу при первой возможности с силой законов природы. Вот, возьмите пример Украины. Мы, украинцы, до революции сделали очень мало для пропаганды идеи национальной автономии. [...] В национальной сфере наше внимание было сосредоточено на защите украинской культуры, на ограждении украинского языка, театра, литературы от преследований власти. Казалось, наш народ был мало подготовлен к идее национальной автономии. А между тем, после победы революции, стоило Раде созвать украинский национальный съезд и обратиться к народу с призывом требовать введения национально-территориальной автономии, как во всей нашей стране, в самых глухих украинских волостях и селах, этот призыв встретил такую воодушевленную поддержку, которая своей всеобщностью и элементарной силой поразила даже нас, основателей Рады” (*Церетели И. Г.* Указ. соч. — Кн. 2. — С. 83).

¹³ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960. — С. 278.

¹⁴ Нова рада. — 1917. — 25 березня.

¹⁵ Див.: Українська жизнь. — 1917. — № 1—2. — С. 4—8.

¹⁶ *Лотоцький О.* Назв. праця. — С. 327—328.

¹⁷ *Грушевський М.* Повороту нема // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 99.

^{**} Тут варто згодитися з оцінкою, яку дав українському консерватизму М. Ковалевський. Він пише: “Пробудження українського консерватизму сталося запізно і революція 1917 року застала його не сконсолідованим і не об’єднаним. Це була причина, чому наші консервативні елементи з’явилися на політичній арені лише тоді, коли в Києві під опікою німецької окупаційної влади зібралися майже з цілої Російської імперії реакційні елементи, для яких самостійність України була явищем переходовим на час історичної відсутності імператорської Росії. Українські консервативні елементи навіть за часів гетьманату не спромоглися на політичний відрив, який би допровадив, хоч може й з великим запізненням, до утворення політичної організації українського консерватизму. Навіть і в цьому часі український консерватизм становив собою ніби місцевий додаток з кольоритними відмінами до загальної російської реакції. Тому й роля таких великих і талановитих ідеологів консерватизму, як, наприклад, Вячеслава Липинського чи Дмитра Дорошенка, зійшла скоріше до дефензиві перед реакційними “єдинонеделімовцями” і до оборони національних прав українського народу перед русифікаційним курсом гетьманату, як до наступальної політичної діяльності для здійснення їх політичної програми” (*Ковалевський М.* Назв. праця. — С. 262—263.).

¹⁸ Южный край. — Харьков. — 1917. — 23 марта.

¹⁹ Нова рада. — 1917. — 15 червня.

²⁰ Державний Архів Російської Федерації (далі — ДА РФ). — Ф. 1778, оп. 1, спр. 244, арк. 7.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 23, арк. 9 зв.

²² Нова рада. — 1917. — 28 березня.

²³ Наше життя. — Петроград. — 1917. — 29 березня.

²⁴ Робітнича газета. — 1917. — 30 березня.

²⁵ Нова рада. 1917. — 9 квітня.

²⁶ Там само.

²⁷ Робітнича газета. — 1917. — 7 квітня.

²⁸ *Галаган М.* З моїх споминів. В 4-х ч. — Львів, 1930. — Ч. 2. — С. 106.

²⁹ Робітнича газета. — 1917. — 7 квітня.

³⁰ Боротьба. Орган ЦК УПСР. — 1917. — № 2. — С. 5—7.

³¹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917—1920 рр. — Т. 1. — Відень, 1921. — С. 26.

³² *Галаган М.* Назв. праця. — Ч. 2. — С. 111.

³³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... — Т. 1. — С. 54, 58.

³⁴ Рідне слово. — 1917. — 22 квітня.

³⁵ Народна воля. — 1917. — 17(04) травня.

³⁶ *Грушевський М.* Спомини. // Київ. — 1989. — № 9. — С. 127.

³⁷ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 7. — Травень.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 2, арк. 93—1—1.

³⁹ *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 1. — С. 55.

⁴⁰ *Ковалевський М.* Назв. праця. — С. 342.

- ⁴¹ Дело народа. — 1917. — 16 июня.
- ⁴² Революция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. — Т. 3. — М., 1930. — С. 61—62.
- ⁴³ Народня воля. — 1917. — 21(08) липня.
- ⁴⁴ Нова рада. — 1917. — 11 липня.
- ⁴⁵ Черниговская земская газета. — 1917. — 18 июля.
- ⁴⁶ Церетели И. Г. Указ. соч. — Кн. 2. — С. 161.
- ⁴⁷ Російський Державний військово-історичний архів. — Ф. 2067, оп. 1, спр. 2988, арк. 5.
- ⁴⁸ Революция и национальный вопрос... — С. 177—178.
- ⁴⁹ ДА РФ. — Ф. 1779, оп. 2, спр. 187, арк. 40—42.
- ⁵⁰ Народня воля. — 1917. — 6 вересня (24 серпня).
- ⁵¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали... — Т. 1.. — С. 323.
- ⁵² Там само. — С. 308.
- ⁵³ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 147.
- ⁵⁴ Робітничая газета. — 1917. — 5,7 жовтня.
- ⁵⁵ Христюк П. Назв. праця. — Т. 2. — С. 40.
- ^{***} Кількома днями раніше (12—14 жовтня) рішення про “конечну потребу утворення Української демократичної республіки в Російській Федерації з повною владою Центральної Ради” ухвалив з’їзд “Української лікарської спілки” та військових лікарів і фельдшерів фронту і тилу (Нова рада. — 1917. — 18 жовтня).
- ⁵⁶ Нова рада. — 1917. — 29 серпня.
- ⁵⁷ Нова рада. — 1917. — 4 листопада.

Питання історії України нового часу

Г. М. ДУДЧЕНКО (Ніжин)

**КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО
В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ ТА НАУКОВІЙ
СПАДЩИНІ М. ДРАГОМАНОВА**

В українознавчих студіях, як за кордоном, так і в Україні, склався стійкий образ М. П. Драгоманова як першого українського професійного суспільно-політичного діяча, ідеолога федералізму, соціалізму, впливового публіциста. І це цілком виправдано. Однак для сучасників М. П. Драгоманов був, крім того, ще й визначним вченим. І якщо його внесок в етнографію не викликає сумніву, то науковий доробок дослідника в українській історіографії до сьогодні вивчений недостатньо¹. Такий стан речей пояснюється тим, що, крім своїх ранніх праць, присвячених античній історії, М. П. Драгоманов не залишив спеціальних історичних досліджень. Більшість своїх думок, спостережень і висновків, що стосувались української історії, він виклав у полемічних та публіцистичних творах. Однак, як історик за фахом і переконаний позитивіст, М. П. Драгоманов і в цих статтях, що не претендували на науковість, часто мали вузькоутилітарний полемічний характер, підходив до будь-якого історичного факту чи явища з позицій раціоналізму і доказовості, використовуючи при їх аналізі всі доступні джерела. А тому його висновки та зауваження важливі не лише як ілюстрація його політичних і світоглядних позицій, але і як такі, що у певних питаннях зробили значний внесок у розвиток української історіографії. В першу чергу це стосується історії українського національного руху.

Кирило-Мефодіївське товариство було предметом особливого зацікавлення Михайла Петровича. З одного боку, федералістичні ідеї братчиків перегукувались з його особистими політичними поглядами та ідеалами. На цій спорідненості й близькості Драгоманов наголошував протягом усього свого життя. В 1874 р. молодий вчений разом з однодумцями увійшов у редакцію газети “Киевский телеграф”, у програмі оновленого видання якої декларувалося здійснення заповітів братчиків у справі “розв’язання федералістично-слов’янських і демократично-селянських проблем”. Пізніше у своїх спогадах Драгоманов зазначить, що на Україні ніколи не було видання, котре “так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства 1847 р.”²

В 1885 р. у відповідь на звинувачення в сепаратизмі “Известий Славянского Общества” він надіслав у редакцію цього видання листа, в якому зазначив, що його прагнення полягають у “бажанні політичної реформації всієї Росії на засадах волі і децентралізації, та що ці стремління є в гармонії з ідеями старих українофілів Кирило-Мефодіївського братства”³. Ще через деякий час у записці “Програма Костомарова за 1846 р.” М. Дра-

гоманов зазначить, що “програма “Вільної Спілки” просто потрапила в слід програми Костомарова”⁴. І нарешті в 1894 р., під час відзначення 30-річчя своєї наукової діяльності, у відповідь на численні привітання він назве своїх однодумців сходами насіння, посіяного “славними братчиками”⁵.

З іншого боку, увагу вченого, котрий вирішив присвятити себе справі служіння власному народу, не міг не привернути той героїчний і таємничий образ гуртка, що культивувався в українській громаді Києва в 60—70-х рр. XIX ст.

Починаючи з надрукованої в 1873 р. у галицькому журналі “Правда” статті “Література російська, великоруська, українська і галицька” — першої великої праці, присвяченої проблемам українського національного руху, М. Драгоманов буде постійно звертатися до Кирило-Мефодіївського товариства, не минаючи його в жодній більш чи менше важливій праці на українську тематику.

Однак, крім вступної статті до окремого видання листа М. Костомарова у “Колокол” і невеликого нарису “Програма Костомарова за 1847 р.”, що був опублікований після смерті автора, Драгоманов не залишив праць, присвячених безпосередньо товариству⁶. Його погляди, думки, що стосуються теми, котра нас цікавить, розкидані в багатьох працях. І це викликає певні труднощі при проведенні їх цілісного аналізу. З іншого боку, вказана особливість дає можливість простежити, як змінювались погляди Драгоманова на Кирило-Мефодіївське товариство протягом його життя.

Варто нагадати, що київська справа 1847 р. була однією із заборонених тем у російській публіцистиці й науці аж до 80-х рр. XIX ст. Одна з перших публічних згадок про товариство в Російській імперії з’явилася з-під пера Драгоманова, і сталося це в 1876 р.⁷ На обмеженість і недоступність джерел, котрі хоч якоюсь мірою висвітлювали історію гуртка, вчений буде постійно наголошувати у своїх статтях і листуванні, уважно стежачи за новою інформацією стосовно гуртка та його членів. Крім того, він сам намагався в міру можливостей передруковувати й поширювати ці джерела. У статті “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879 р.) Драгоманов наводить значні уривки з листа М. Костомарова, надісланого в “Колокол”, і “Жизні Куліша” — біографії письменника, надрукованої в галицькому журналі “Правда”. В 1886 р. лист М. Костомарова буде виданий окремим виданням.

Як уже зазначалося, Драгоманов не залишив цілісного викладу історії виникнення, діяльності й розгрома гуртка. Однак можна виділити окремі питання, на яких вчений вважав за доцільне й можливе зосередити увагу і до яких періодично повертався у своїх статтях. Зокрема, це стосується проблем місця Кирило-Мефодіївського товариства у загальноросійському та українському громадсько-політичних рухах, джерел поглядів братчиків, характеру товариства, його революційності, причин незначного поширення їхніх поглядів. Він був і одним з перших, хто проаналізував і дав оцінку політичній програмі братчиків, виділивши її слабкі й сильні сторони.

За М. Драгомановим, український національний рух у Російській імперії був складовою частиною загальноросійського суспільно-політичного руху, який, у свою чергу, керувався європейськими або загальнолюдськими цінностями (вчений ці два поняття ототожнював). Росіяни та українці мали єдину мету, і лише шляхи її досягнення були різними. Відтак будь-яке явище в історії українського руху оцінювалося М. П. Драгомановим з точки зору його відповідності загальнолюдським (європейським) стандартам. В історії українського руху Драгоманов виділив два великих періоди.

Перший (до 1847 р.) — час, коли “українські тенденції” пов’язувалися з “ходом мислі і науки у Росії, но завжди давали оригінальні варіанти, черпаючи їх з місцевого ґрунту”⁸. В той період суспільна думка в Україні розвивалася динамічно, активно запозичуючи й творчо розвиваючи європейські суспільно-політичні ідеї. Як наслідок, вона не лише не відставала від російської суспільної думки, але й часто випереджала її, слугуючи зразком⁹. Другий період розпочався після викриття Кирило-Мефодіївського товариства. Внаслідок арештів український рух було знекровлено. З того часу українська наука і суспільна думка починають хронічно відставати у своєму розвитку, а їх внесок у загальноросійську культуру значно зменшується¹⁰. Таким чином, діяльність Кирило-Мефодіївського товариства в очах М. П. Драгоманова була рубіжною подією в українському національному русі.

З одного боку, ідеологія братчиків стала продовженням демократичної традиції на Україні, тяглість якої Драгоманов позначив таким ланцюгом: думи і поеми Рилеєва — “История русов” — “Товариство об’єднаних слов’ян”¹¹. Особливо наголошував Драгоманов на зв’язку ідей братчиків з поглядами декабристів. З іншого боку, братство стало, на думку М. П. Драгоманова, кульмінацією, завершенням тривалого процесу усвідомлення українськими інтелігентами обов’язку боротися за права поневоленого народу. Братчики взялися представляти інтереси всієї української нації, — зазначав він, — “забажали ясно волі усього люду нашого від кріпацтва, письменства для нього, спільності усієї землі й своєї волі (автономії)... чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Слов’янщині”¹².

Визнаючи місце Кирило-Мефодіївського товариства у російському русі, Драгоманов у 1874 р. писав, що гурток “одним боком своїх ідей підходив до слов’янофільства К. Аксакова, а другим — до западництва Герцена і Белінського”¹³. Через два десятиліття в “Чудацьких думках про українську національну справу” Драгоманов знову відзначить це посереднє становище товариства — між слов’янофілами і західниками¹⁴. Однак глибшого порівняльного аналізу російського та українського панславизмів учений так і не зробив. Він обмежився досить туманними рефлексіями про те, “що у кого було позаду”, наголошуючи на тому, що українське “всеслов’янство” мало більше “європейства”, а також на спільній для братчиків і панславистів релігійності як суттєвому недоліку їхніх програм¹⁵.

Не менш важливою для Драгоманова була проблема ідейних джерел політичної програми братчиків. У цьому питанні він не був однозначним. 1873 р. Михайло Петрович написав, що думки братчиків оптимально поєднали українські традиції з “лучшими ідеями віку нашого”, довівши таким чином свою взаємосумісність¹⁶. Взагалі ставлення Драгоманова до традицій потребує окремого дослідження. Він аж ніяк не був консерватором, навпаки, стверджував, що “консерватизм — то така річ, котру треба підрізувати при всякій пригоді”¹⁷. Однак навіть при досить скептичному ставленні до українських політичних традицій Драгоманов вважав, що “старосвітська вольність вояцька” таки мала “добрі зерна іменно такого устрою громадського, до якого також прямують скрізь освічені люди”¹⁸. Які саме “зерна” використали братчики у своїх ідейних побудовах, вчений не вказує. Але враховуючи те, що традиції козащини він вважав “непригідними для життя чоловічого”, а ті, що були “пригідні”, протягом 200 р. “пропашого часу” топтались царями і сохли, то цей вплив мав бути незначним.

Не простіше розібратись і з “європейством” кирило-мефодіївців. Драгоманов боляче переживав відсталість і провінційність сучасної йому

української суспільної думки і науки. Володіючи кількома європейськими мовами і маючи ґрунтовну освіту, вчений чудово орієнтувався в найновіших європейських наукових і суспільно-політичних течіях. Тим різочішим був для нього контраст з українською реальністю. Слід зауважити, що “європейство” Драгоманова мало не лише територіальний зміст. Цей термін вживався ним у кількох значеннях. В одних випадках — це синонім загальнолюдського, в інших — передового, нового; ще в інших — вчений має на увазі сучасні йому політичні ідеології, нові наукові методи. Російська література, наприклад, була для нього європейською, оскільки піднімала проблеми, що були актуальними в усьому світі. В той же час “Кобзар” Шевченка, здавалось би, найцінніше з того, що було створене в українській літературі за 70 років XIX ст., — був “річчю пережитою”¹⁹. Постійні нарікання вченого на відсталість, обмеженість українського національного руху, його постійні заклики рівнятися на європейські стандарти були викликані страхом зникнення української нації. “Усі старі почування, як, наприклад, бажання непідлеглості під чужу породу, всі недобитки старих вільних звичаїв і привілеїв, спомини старих бунтів і т. ін. — все те тепер або прилагоджувалось до цих нових думок (лібералізму, демократизму, соціалізму. — *Авт.*), коли хоч у чому-небудь згоджувалось із ними, або засихало, коли було їм противне”²⁰. Усихання чекало українську культуру в разі, якщо не вдасться знайти для неї нові ідеологічні та методологічні підстави. Кирило-Мефодіївське товариство у політиці і діяльність “старших українофілів” у культурі якраз і були для Драгоманова прикладом такого “прилагодження”. Однак і тут зустрічаємо певні суперечності. Як уже зазначалося, 1873 р. у статті “Література російська, великоруська, українська і галицька” Драгоманов написав, що в ідеології братчиків відобразилися “луччі ідеї віку нашого”. У 1891 р. в своїх “Чудацьких думках” він стверджував, що політичні тенденції товариства були недалеко від тенденцій “Молодих Італії та Германії”²¹. Але між цими двома працями була ще одна — “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879). В ній Драгоманов, аналізуючи погляди братчиків, приходить до висновку, що їх джерелами були “зовсім не “європейські думки про волю”, якими керувалися гурток Герцена і петрашевці, а “всеслов’янство” Колара, Шафарика, Ганки”²². І хоча, за словами Драгоманова, в українському варіанті панславізму було “багато європейства”, однак воно було більше природне, ніж знане. Крім того, в українському всеслов’янстві “було багато такого, що тягло людей, приставших до нього, не наперед, а назад од європейських думок”²³ (мається на увазі релігійність братчиків. — *Авт.*). Тобто, в поглядах кирило-мефодіївців було багато “європейства” (слід розуміти демократизму, лібералізму, федералізму), однак це “європейство” не було запозичене з європейської політичної теорії й практики, а з’явилося інстинктивно — “природньо”.

Важливою для Драгоманова була проблема організаційного оформлення товариства. Перш ніж перейти до цього питання, слід зазначити, що “Статут” товариства було надруковано лише в 1889 р.²⁴, за 5 років до смерті вченого. Проте, незважаючи на відсутність достовірних джерел, в українських громадах Галичини та Лівобережної України склався образ товариства як таємної революційної організації, “зародку практично працюючого українського руху”, що мав на меті “покликати слов’ян до знесення царської влади й кріпацтва”. Зокрема таким його зобразив у передмові до празького видання “Кобзаря” Ф. Вовк (псевдонім Сірко). Йому й опонував Драгоманов у статті “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879 р.). Спираючись на доступні джерела, вчений доводив, що товариств-

во не мало впорядкованої організації і було набагато “смирнішим”, ніж його уявляли галичани. Драгоманов на прикладі Т. Шевченка, якого на той час він ще вважав членом товариства, показує, що ніякої конспіративної агітаційної роботи кирило-мефодіївці не проводили. Як аргумент, він також нагадує про покарання братчиків, що явно не відповідало приписуваній їм революційності, особливо в порівнянні з покараннями, яких зазнали петрашевці²⁵. Як на одну з хиб української громади “шевченкового часу” Драгоманов вказує на “недостачу впорядкованої спілки (організації) не тільки між купами українолюбців і народолюбців по всій Україні, а й між членами одної якої купи з докладним поділом праці”²⁶. І Кирило-Мефодіївське товариство цієї хиби аж ніяк не компенсувало. Більше того, аналізуючи стан тогочасної української громади, Драгоманов приходить до висновку, що такої організації тоді не могло виникнути, оскільки “людей особисто гарячих до громадянської праці багато не може бути там, де нема ще доволі людей із вивченими думками про ту працю і де руїна всіх старих громадянських спілок між людьми й державна неволя послабили в людях дух товариства й вільного вчинку”²⁷. Не було в українській громаді волі до того сміливого вчинку, сили “продержати свою дорогу через усі перешкоди”²⁸.

І знову протиріччя. Через 3 роки після виходу цитованої статті Драгоманов пише в “Исторической Польше и великорусской демократии” (1882 р.), що товариство “должно было приступить к **практическому** (підкреслення наше. — *Авт.*) осуществлению идей украинских федералистов посредством народного образования и освобождения крестьян”²⁹. Зазначимо, що ніяких нових джерел за той час опубліковано не було. Тоді що це — чергове переосмислення теми?

Змінювались погляди Драгоманова і на особовий склад товариства. У перших статтях вчений називає три імені: Костомаров, Шевченко, Куліш. Але в 1875 р., після того, як він у статті “Евреи и поляки в Юго-Западном крае” назвав згаданих осіб членами Кирило-Мефодіївського товариства, розгніваний П. Куліш написав у “Газету Гатцука” листа, в якому заперечував свою належність до числа членів братства³⁰. Невідомо, чи ознайомився Драгоманов з листом Куліша (його так і не надрукували), але вже в 1878 р. у зверненні до паризького літературного конгресу, згадуючи товариство, вчений назве тільки Шевченка й Костомарова³¹. У статті “Шевченко, українофіли і соціалізм” поета названо одним з найгарячіших членів організації. А після публікації спогадів Костомарова (1885 р.) Драгоманов називає програму товариства програмою лише одного Костомарова³². І, нарешті, в 1893 р. вчений зазначає, що Т. Шевченко до товариства “формально не належав”³³.

Не мав Драгоманов ілюзій і щодо чисельності товариства. У “Передньому слові” до “Громади” за 1878 р. Кирило-Мефодіївське товариство названо “невеликим київським кружком приятелів Шевченка і Костомарова”³⁴. На незначній кількості членів і малій поширеності ідей товариства вчений наголошуватиме і в інших працях.

Залишилося ще одне питання історії Кирило-Мефодіївського товариства, яке розглянув М. Драгоманов, — питання політичної програми та ідеології. Воно важливе тим, що сам учений усвідомлював близькість власних політичних переконань до ідей кирило-мефодіївців. Вкотре слід застерегти, що Драгоманов здійснював аналіз програми на основі обмеженого кола джерел. У другій половині 80-х рр. XIX ст. він нарікатиме, що братчики свою політичну програму “так заховали, що про неї точно нічого не було звісно до самої смерті Костомарова”³⁵.

Уже 1873 р. у статті “Література російська, великоруська, українська і галицька” вчений писав, що братчики підняли питання звільнення селянства і зробили це раніше і сміливіше, ніж росіяни ³⁶. Схематично окреслив “бажання” братчиків Драгоманов у “Передньому слові” до “Громади” за 1878 р., включивши до них, крім вимоги звільнення селянства, ще й прагнення письменства для народу, спільності землі, автономії ³⁷. В 1881 р. він назве ідеологію товариства федерально-демократичним панславізмом ³⁸.

Критично охарактеризував учений політичні прагнення кирило-мефодіївців у статті “Шевченко, українофіли і соціалізм”. Найбільше несприйняття у Драгоманова викликало “біблейство” братчиків, тобто їхня орієнтація на християнські цінності. На думку вченого, якраз хрестова віра і була однією з найміцніших, “назад тягнутих ниток”, що не дозволяла кирило-мефодіївцям опертись на європейський досвід. Аналізуючи християнську доктрину, вчений зазначає, що в ній немає “ясної думки про форми всього громадського і державного порядку” ³⁹. Крім того, головну роль у визволенні людини християнство відводить Богу, відбираючи таким чином ініціативу у самої людини. Ї найголовнішою вадою “біблейства”, на думку Драгоманова, було те, що воно не підтримує ідеї прогресу, яка, у свою чергу, “дала Європі дійсних, постійних революціонерів і політично-соціальних діячів взагалі” ⁴⁰. “Без систематичного раціоналізму, — зазначав він, — нема й систематичного вільнодумства в сім’ї, громаді, в державі” ⁴¹. Виходячи з цієї тези, замішані на християнстві ідеї братчиків були, на думку Драгоманова, “ще й не думки, а більше мрії, мрії людей більш з добрим серцем, ніж із ясным політичним розумом і наукою” ⁴². Таку категоричність висновків можна пояснити полемічним запалом Драгоманова, котрий в час написання статті всюди намагався побивати клерикалізм галичан. Пізніше, після публікації спогадів М. Костомарова, Драгоманов дасть більш зважену оцінку програмі товариства. Відзначивши її ідеалізм, він, проте, наголосить на одному важливому її аспекті. Програма товариства була тією політичною програмою, “котра могла прилагодитись до всієї Росії”, і якої український рух був позбавлений, а тому й видавався чимось поверховим, формальним і вузьким ⁴³. Крім того, він визнавав, що основні ідеї програми, а саме, думки про ліберально-демократичні реформи Російської імперії, автономії національних регіонів, союзу слов’янських держав зі збереженням незалежності кожної “національності” могли б “добре пристосуватись і к реальним обставинам Росії, Австрії і Балканських земель” ⁴⁴.

Як бачимо, в поглядах Драгоманова на Кирило-Мефодіївське товариство зустрічається багато суперечностей. В одних випадках учений прирівнює гурток до “Молодої Італії”, в інших — зневажливо називає братчиків “євангелістськими святцями”; в одних працях пише про слабкість організаційної структури товариства і про неможливість його повноцінного функціонування в принципі, в інших — стверджує, що товариство саме мало приступити до практичної роботи; наполегливо доводить, що ідеологічні побудови київських інтелектуалів — ніщо інше, як мрії, а через кілька років визнає, що їхні ідеї таки мають практичну цінність. Подібні суперечності були характерні і для політичного світогляду М. Драгоманова. У свій час вони дали підставу В. Липинському звинуватити вченого в моральній нестійкості, двоєдушності. А І. Лисяк-Рудницький, опонуючи Липинському, пояснив непослідовність вченого тим, що його світогляд являв собою складний синтез елементів різних ідеологій. Залежно від обставин Драгоманов “увипуклював” певні сторони цього світогляду, інші ж відступали назад ⁴⁵.

Подібну ситуацію ми спостерігаємо і в поглядах Драгоманова на Кирило-Мефодіївське товариство. В більшості його статей гурток не був об'єктом історичного дослідження. Звернення вченого до нього мали інструментальний характер. У цих випадках Кирило-Мефодіївське товариство ставало аргументом полеміки, яким можна було залежно від опонентів довести, наприклад, політичність українського руху ("Что такое украинофильство") або просто продекларувати сам факт існування цього руху ("Историческая Польша и великорусская демократия"). Для цього він акцентував увагу на певній стороні діяльності гуртка. Однак, як інтелектуально чесна людина, Драгоманов не прийняв той міф про товариство, що склався в українській громаді 70-х рр. XIX ст. Проти нього частково й була спрямована стаття "Шевченко, українофіли і соціалізм", де автор всупереч міфу критично оцінив і організаційні можливості братчиків, і деякі аспекти їх програми. Та, заперечивши міф, Драгоманов не міг не визнати, що ідейні напрацювання кирило-мефодіївців були дуже важливими для розвитку українського національного руху.

З іншого боку, еволюція поглядів М. Драгоманова була цілком природною, оскільки її викликала публікація нових джерел, нової інформації про Кирило-Мефодіївське товариство.

Попри все, М. Драгоманов був першим, хто звернувся до історії Кирило-Мефодіївського товариства. Він перший зробив це, спираючись на всі доступні джерела, перший поставив під сумнів міф про Кирило-Мефодіївське товариство, і, нарешті, саме він висловив думки, які пізніше були розвинені іншими дослідниками, й багато з яких і сьогодні, більш ніж через 100 років, залишаються цікавими, оригінальними, нестандартними, а тому вартими уваги.

¹ Грунтовна стаття О. Гермайзе (Г е р м а й з е О. М. П. Драгоманов в українській історіографії // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 9. — С. 102—103) присвячена в основному історіософським поглядам ученого. Певну увагу особливостям історичного світогляду М. П. Драгоманова приділено в монографії Р. Іванової (І в а н о в а Р. М. Драгоманов у суспільно-політичній думці Росії та України. — К., 1971). Ім'я Драгоманова часто згадується в історіографічних оглядах, присвячених різним історичним проблемам. Що ж до внеску М. П. Драгоманова у дослідження Кирило-Мефодіївського товариства, то лише в загальних рисах зазначена проблема розглянута в доповіді Г. Чернихівського (Ч е р н и х і в с ь к и й Г. Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства в оцінці М. П. Драгоманова // Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження Михайла Петровича Драгоманова. — Київ, 22—23 травня 1991 р. — К., 1991. — С. 71—73). Те саме можна сказати про історіографічні огляди досліджень Кирило-Мефодіївського товариства П. Зайончковського (З а й о н ч к о в с к и й П. Кирилло-Мефодиевское общество. — М., 1959) та Г. Сергієнка (С е р г і є н к о Г. Я. Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1971. — Вип. 4. — С. 150—173).

² Д р а г о м а н о в М. Австро-Руські спомини (1867—1877) // Д р а г о м а н о в М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — К., 1970. — Т. 2. — С. 194.

³ Д р а г о м а н о в М. Автобіографія // Д р а г о м а н о в М. П. Вибрані твори. — Прага, 1937. — Т. 1. — С. 82.

⁴ Д р а г о м а н о в М. Програма Костомарова за 1846 р. // Д р а г о м а н о в М. Листи до Ів. Франка і інших. — Л., 1908. — Т. 2. — С. 413.

⁵ Д р а г о м а н о в М. Відповідь // М. П. Д р а г о м а н о в. 1841—1895. Його ювілей, смерть, автобіографія і список творів. — Львів, 1896. — С. 105.

⁶ У вступній статті до "Громади" Драгоманов пообіцяв в одному з наступних номерів журналу подати докладну інформацію про товариство. Виконанням цієї обіцянки, очевидно, слід вважати статтю "Шевченко, українофіли і соціалізм", надруковану в № 4 журналу, в якій проблемі товариства відводиться досить місця.

⁷ Д р а г о м а н о в М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. — 1875. — Т. 4. — С. 162.

- ⁸ Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні твори в двох томах. — К., 1970. — Т. 1. — С. 150.
- ⁹ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні... — К., 1991. — С. 482.
- ¹⁰ Драгоманов М. Література російська... — С. 151.
- ¹¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б. — Драгоманов М. П. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 173.
- ¹² Драгоманов М. “Переднє слово” [до “Громади” 1878 р.] // Драгоманов М. П. Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні... — К., 1991. — С. 282.
- ¹³ Драгоманов М. Література російська... — С. 115.
- ¹⁴ Драгоманов М. Чудацькі думки... — С. 482.
- ¹⁵ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні... — К., 1991. — С. 348.
- ¹⁶ Драгоманов М. Література російська... — С. 115.
- ¹⁷ Драгоманов М. Чудацькі думки... — С. 544.
- ¹⁸ Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876) // Драгоманов М. П. Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні... — К., 1991. — С. 569.
- ¹⁹ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 402. Варто зазначити, що пізніше Драгоманов дещо змінить свою думку і в “Австроруських споминах” він напише, що його ставлення до творчості Шевченка змінилося після ближчого знайомства з українською громадою Галичини, яка виявилась ще відсталішою за “Кобзаря”. Наслідком цієї зміни було видання вченим женецького “Кобзаря”.
- ²⁰ Там само. — С. 381.
- ²¹ Драгоманов М. Чудацькі думки... — С. 482.
- ²² Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 347.
- ²³ Там само. — С. 348.
- ²⁴ Огоновский О. История литературы русской. — Л., 1889. — Ч. 2. — С. 750—753.
- ²⁵ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 383.
- ²⁶ Там само. — С. 403.
- ²⁷ Там само. — С. 382.
- ²⁸ Там само. — С. 403.
- ²⁹ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. — Женева, 1882. — С. 66.
- ³⁰ Житецький І. П. О. Куліш про Кирило-Мефодіївське товариство. — Б. м., б. р. — С. 70.
- ³¹ Федченко П. “Апостольські” послання Михайла Драгоманова // Слово і час. — 1998. — № 7. — С. 11.
- ³² Драгоманов М. Програма Костомарова за 1847 р. — С. 413.
- ³³ Драгоманов М. Т. Шевченко в чужій хаті його імені (“Кобзарь Тараса Шевченка”, виданий Товариством імені Шевченка. — Ч. I—II, у Львові 1893) // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — К., 1970. — Т. 2. — С. 406.
- ³⁴ Драгоманов М. “Переднє слово”. — С. 282.
- ³⁵ Драгоманов М. Програма Костомарова за 1847 р. — С. 412.
- ³⁶ Драгоманов М. Література російська... — С. 115.
- ³⁷ Драгоманов М. “Переднє слово”. — С. 282.
- ³⁸ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. — С. 65.
- ³⁹ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 348.
- ⁴⁰ Там само. — С. 380.
- ⁴¹ Там само. — С. 362.
- ⁴² Там само. — С. 348.
- ⁴³ Драгоманов М. Програма Костомарова за 1847 р. — С. 412.
- ⁴⁴ Там само. — С. 413.
- ⁴⁵ Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 371.

Проблеми історії України новітнього часу

В. І. МАРОЧКО (Київ)

“ТОРГСИН”: ЗОЛОТА ЦІНА ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН У РОКИ ГОЛОДУ (1932—1933)

Діяльність системи торгзіну залишається абсолютно невисвітленою в історичній літературі, хоча сама проблема має безпосереднє відношення до голодного лихоліття в Україні. В 30-х рр., зневірившись у функціонуванні торгзінівської системи, люди висловили своє тлумачення аббревіатури “торгсин”: “Товарищи, Россия гибнет. Сталин истребляет народ”. Гинула передусім Україна, особливо її хліборобське населення.

У роки голодомору торгзіни виявилися єдиною системою державної торгівлі, в магазинах якої, починаючи з другої половини 1931 р., населення мало змогу придбати вилучений у нього хліб за так зване “побутове” золото. Торгзінівська мережа магазинів і пунктів закупівлі золота, срібла й діамантів стала для радянських людей єдиною надією на порятунок від голодної смерті.

Всесоюзна контора “Торгзін” виникла влітку 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі з метою спецобслуговування іноземних туристів¹, яку в січні 1931 р. реорганізували в окреме об’єднання, а в Україні воно мало філіали, зокрема в Одесі, Києві, Харкові. В серпні 1931 р. розпочала свою роботу харківська контора торгзіну. Загалом усі філіали тоді обслуговували переважно іноземців². Протягом 1931 р. в УСРР перебував постійний уповноважений московської контори, відтак сталої організаційної системи управління торгзіном в УСРР тоді не існувало. Уповноважений правління Всесоюзного об’єднання торгзіну в Україні одночасно керував і харківською конторою, а вся система перебувала під наглядом Наркомату зовнішньої торгівлі. Спочатку становлення організаційної структури торгзіну в Україні (всеукраїнська та харківська контори) фактично не вирізнялися керівними повноваженнями, відтак мали спільне помешкання і діловодство. Двовладдя спостерігалось до квітня 1932 р., а після утворення областей залишили облконтори, ліквідувавши всеукраїнську контору. Її функції виконувало московське представництво на чолі з відповідним уповноваженим. На початку січня 1932 р. магазини торгзіну діяли в Маріуполі, Херсоні, Миколаєві, Вінниці, Шепетівці, Бердичеві, Житомирі та Бердянську, тобто в адміністративних і комунікаційно-транспортних пунктах, а в травні їх уже налічувалося 26, восени 1932 р. — 50 магазинів у 36 містах України³. Так, 30 січня 1932 р. розпочало свою діяльність Дніпропетровське відділення, яке 1 квітня реорганізували в облконтору з мережею магазинів в дев’яти районах⁴. У квітні розпочала діяльність і харківська облконтора торгзіну.

29 червня 1932 р. Українська економічна нарада (УЕН) прийняла постанову “Про утворення Всеукраїнської контори торгзіну”, якою започаткувала в системі уповноваженого Наркомзовнішторгу при РНК УСРР українську систему торгзіну, що була філіалом всесоюзного об’єднання. Протягом декади Укрнаркомзовнішторг мав розробити й ухвалити положення про всеукраїнську контору⁵. Завданням системи торгзіну було обслуговування іноземних представництв, туристів, парохідів та громадян, які прибували до СРСР. В актах обстеження торгзінівської системи експертами НК РСІ знаходимо таке політико-економічне обґрунтування не-

обхідності її роботи: “В період реконструкції нашого народного господарства, коли ми ще вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація всередині країни ефективної валюти відіграє колосальну роль, одночасно з цим, вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення і як предмету прикрас (обручки, сережки, браслети, хрести і т. д.) в руках утримувачів — вони не мають споживчої вартості, проте золото свою цінність зберегло, тому його необхідно зібрати за допомогою системи “торгзину” і направити на службу інтересам пролетарської держави”⁶.

В доповідній записці управляючого Харківської облконтори “Торгзін” від 3 листопада 1932 р. до облвиконкому зазначалося, що система зосереджувала свою діяльність на мобілізації валюти (ефективної та грошових зарубіжних переказів), золотих монет (царського карбування), побутового золота⁷. 10 грудня 1932 р., коли голодували все сільське і значна частина міського населення України, політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про роботу “Торгзину”, якою передбачалося запровадження в структурі ЦК посади управляючого облконторами та їх заступників, а до номенклатури обкомів залучити директорів великих універмагів і баз⁸.

На систему торгзину покладали не лише надії, а також конкретні планові завдання по вилученню золота й валюти. Тому НК РСІ визнав за необхідність збільшення відповідних магазинів і приймальних пунктів. Кількість осередків торгзину неухильно зростала саме упродовж 1933 р., коли голод змушував населення масово здавати побутове золото в обмін на борошно (табл. 1).

У жовтні 1933 р. налічувалося 263 магазини, які мали систему дрібних лавок, приймальних пунктів, відділень. Наприклад, Коростенське відділення відкрило осередки в Малині, Овручі, Олевську, Ємільчино, тобто в містах українського Полісся, зв'язаних залізницями.

Кадровий склад системи ВУК “Торгзін” вирізнявся соціальним та національним походженням і малокваліфікованою робочою силою. Упродовж квітня—грудня 1931 р. видавали “продпайок” співробітникам усієї системи торгзину, тому спостерігався значний наплив “робітників прилавка”. Весною 1932 р. Всеукраїнська та харківська контори разом з магазинами налічували 187 штатних працівників, у тому числі 20 членів партії, 9 комсомольців, 54 робітники, 9 висуванців, серед яких з вищою освітою було троє, а середньою — 72 чол.¹⁰ За національним складом “торгзінівські кадри” розподілялися таким чином: 99 — євреїв, 56 — українців, 40 — росіян, двоє — німців, інших національностей — чотири¹¹. За півроку діяльності в 1931 р. звільнили 41 % кадрового складу обох контор, а після скасування пайків розпочався самоплив робітників магазинів, баз,

Т а б л и ц я 1

Мережа магазинів системи торгзину в областях УСРР (1933 р.)⁹

Область	1.0І.1933	1.VII.1933	1.VIII.1933
Харківська	14	45	47
Київська	13	55	58
Одеська	14	41	42
Вінницька	11	46	46
Дніпропетровська	9	27	27
Чернігівська	5	20	20
Донецька	6	10	11
Молдавська АСРР	2	5	5
В с ь о г о по УСРР	74	249	256

лавок. У 1932 р. загальна кількість працівників, незважаючи на звільнення та плинність, становила 1420 чол., з них вищу освіту мали 32 чол., а решта — “низчу”¹². Причини звільнення: за “обважування”, спекуляцію, крадіжку, прогули, за підробку бухгалтерських документів, “петлюрівське походження”, самочинне підвищення цін. Наприклад, касира універмагу № 1 м. Одеси звільнили з роботи за хабар (30 дол.), одержаний від клієнта за розмін купюри в одну тисячу доларів. “Відповідальні працівники” Чернігівської області продали в голодному 1933 р. спекулянтам 3,6 т хліба за інвалюту та золото, а на одержані кошти придбали промтовари для облпартноменклатури¹³.

У магазині торгзину пуд борошна коштував 3 крб 60 коп., а на “чорному ринку” — 150 крб, тому спокуса виявилася надто великою для співробітників облконтор і відповідних державних установ. Директорів магазинів змінювали досить часто, але спекуляція, розкрадання й “обвішування” покупців продовжувалися. 2 червня 1932 р. повернули видачу пайка виключно для “робітників прилавка”, котрий мав такий перелік продуктового набору: масло вершкове — 1 кг, копченості — 1 кг, борошно пшеничне — 3 кг, макарони — 2 кг, рис — 1 кг, консерви рибні — 3 банки, оселедці — 1 кг, сир голландський — 1 кг, чай — 0,1 кг, цукор — 1 кг, мило господарче — 1 кг і туалетне — 2 куски¹⁴.

За розпорядженням ВУК “Торгзін” видавали одноразову допомогу для робітників системи, ніби вони голодували подібно українським селянам. Політбюро ЦК КП(б)У звільнило “торговельну номенклатуру системи торгзину від участі у хлібозаготівельних кампаніях, зосереджуючи їх на виконанні валютного плану. В 1933 р. Вінницька облконтора видала зарплату адміністрації 54 тис., а “робітникам прилавка” — 118 тис., завідувачим лавками — 113 тис., учням — 7,3 тис. крб, а всього фонд зарплати становив 826 тис. крб¹⁵. Середня платня директора облконтори сягала 260, заступника — 140, продавця — 94, учня — 55, контролерів на торгбазах — 100, товарознавців — 120, охоронців — 113 крб золотом¹⁶. У 1933 р. налічувалося 3418 службовців ВУК “Торгзін”, а фонд їхньої оплати праці становив у Харківській — 1,6 млн, у Дніпропетровській — 839 тис., в Одеській — 879 тис. крб золотом¹⁷. У 1932—1933 рр. Дніпропетровську облконтору очолював О. С. Фоменко, Київську — С. С. Булавчик, Одеську — С. С. Ушерович, Чернігівську — Є. М. Рудаєв, Донецьку — К. К. Розит, Вінницьку — В. П. Ванаг, Харківську — Ф. П. Зазулинський.

За національним складом серед співробітників облконтор переважали євреї, особливо серед економістів, бухгалтерів і завмагів. Наприклад, у Харківській конторі бухгалтерами працювали Р. М. Азарх, З. Г. Зимилевич, С. Б. Смилянський, Д. А. Зеленський, Є. А. Альтшулер¹⁸. В апараті управління та в магазинах налічувалося 334 чол., з них — 134 євреї¹⁹. Для працевлаштування національне походження не брали до уваги, а соціальне перевіряли з особливою прискіпливістю, тому що в 1933 р. з роботи звільнили 116 чол. “класово-ворожих елементів”²⁰. Для влаштування на роботу до торгзину вимагали рекомендації двох членів партії та документ про перевірку органами ДПУ. Посилення контролю й відбору співробітників не позбавило зловживань у конторах і магазинах торгзину. Причинами звільнення в червні-липні 1933 р. були: скупка заборних книг, спекуляція, підробка документів, “самозабезпечення без чеків”, зарахування продуктів до пайка, привласнення різниці прийнятого від населення золота і зданого до банку, крадіжки, “їли за прилавком продукти”, підвищення цін. Багатьох “робітників прилавку” судили, але службові зловживання продовжувалися. Організаційна мережа торгзину проіснувала до середини листопада 1936 р., коли уряд СРСР прийняв постанову про її ліквідацію²¹.

Діяльність системи магазинів і приймальних пунктів дорогоцінних металів, започаткованих для обслуговування іноземців, виявилася джерелом мобілізації інвалютних коштів для держави, а з іншого боку — засобом одержання для населення продуктів харчування на певний термін. Восени 1931 р., коли двері торгзіну відчинили для “совграждан”, які пропонували карбованці з більшовицькими лідерами та символами на банкнотах, політичне керівництво запропонувало справді ефективну валюту — золото, срібло, іноземні грошові перекази. Держбанк був зацікавлений у безпосередньому надходженні валюти, позаяк дорогоцінні метали доводилося продавати за міжнародним біржовим курсом, враховуючи той факт, що золото виявилася побутовим (брухт). Грошові та продуктово-речові перекази, які надходили в Україну з багатьох країн світу, по-перше, засвідчували факт поінформованості їхніх громадян про голод в українському селі, по-друге, про зацікавленість радянської держави в отриманні навіть мізерних сум від рідних і знайомих. Валютні перекази потрапляли до адресата через систему торгзіну та Держбанку, тобто через московську контору, а продуктові — через південні порти.

До березня 1932 р. усі перекази в іноземній валюті одержувала виключно Москва, тобто центральне об’єднання торгзіну, а їхні адресати діставали очікувану суму через 2—3 місяці. Належна документація не реєструвалася. Упродовж лютого—квітня 1932 р. у Харкові було одержано 312 продуктових переказів від іноземних родичів на суму 2656 крб, з них 25 % утримали за пересилку²². Відрахування за обслуговування з проходженням переказів сягало подекуди 54 % їх початкової вартості. За 1932 р. план надходження валюти не виконали, обсяги якої поквартально зменшувалися, тому в жовтні 1932 р. В. Чубар вимагав від торгзіну максимального зосередження валютних засобів, визнавши план в 2,1 млн інвалютних карбованців мінімальним²³. За перший квартал 1932 р. надійшло 2,6, другий — 3,6, третій — 3,2 млн, а в четвертому — лише 1,4 млн валютних карбованців саме за переказами²⁴. Її надсилали з-за кордону до торгзіну, котрий реалізовував через Держбанк. Фізичні особи, тобто прості люди, одержували спочатку товарні ордери (бони), а згодом — “заборні або товарні книжки”. Кожна з них мала контрольний талон разового використання (незначна сума), але користувач, за звичай, купував товар на всю суму, повертаючи в торгзін книжку, не звертаючи увагу на невикористаний талон.

Валюта незначними сумами зосереджувалася в Україні. Так, 8 лютого 1933 р. в листі з Африки на ім’я харків’янина Б. Полякова знайшли 10 шилінгів, а для мешканки м. Охтирки А. Парфьонові надійшов переказ із США сумою в один долар. Іноземна валюта потрапляла в Україну із США, Канади, Африки, Європи, Скандинавії, Китаю хоч і мізерними долями (від 3 доларів до 5 фунтів стерлінгів, від 35 марок до 50 франків), але вони виконували рятівну місію. Для монгольських тугриків видавали заборні книжки та бони на суму лише 100 крб, незалежно від суми переказу²⁵. Протягом 1933 р. надійшло переказів лише по лінії Дніпропетровської облконтори на суму 600 тис. крб²⁶. Про кількість переказів та обсяги інвалютних надходжень в Україну свідчать дані оперативного звіту ВУК “Торгзін” за 1934 р. (табл. 2).

Отже, найбільше переказів надходило від українців з Америки. Тому чутки про “гітлерівську допомогу голодуючим німцям України”, які детально вивчали в політбюро ЦК КП(б)У, судячи з кількості переказів громадян Німеччини, були перебільшені. Держбанк вимагав від системи торгзіну лише іменних переказів. Відтак можна констатувати виключно національну спрямованість допомоги: українці за кордоном рятували

Т а б л и ц я 2
Зведені відомості про одержання грошових переказів громадянами УСРР (у торгівельських карбованцях) ²⁷

З якої країни	Кількість	Сума
США	184 505	2 303 696
Англія	11 103	135 495
Франція	20 880	307 657
Німеччина	57 405	481 215
Польща	39 769	435 993
Литва	2026	25 737
Китай	3457	49 113
Монголія	635	5575
Палестина	25 227	209 624
Туреччина	1148	20 612
Персія	316	4890
Італія	432	6660
Чехословаччина	1642	19 382
Інших країн	26 887	330 833
В с ь о г о	375 432	4 305 482

українських хліборобів, євреї Палестини дбали про євреїв з містечок, німці в Німеччині та США переймалися проблемами німців-колоністів. Заступник наркома зовнішньої торгівлі Л. Германов (Фрумкін), дбаючи про виконання валютного плану, дозволив торгівельським структурам здійснювати оренду і продаж квартир за валюту в Москві, Ленінграді, Тифлісі, Харкові, Ростові, Києві, Мінську, Вінниці. За валюту продавали лише “совгражданам” — членам житлової кооперації, а іноземцям дозволяли оренду за погодженням з НКВС та Наркоміноземсправ на термін не більше 3-х років ²⁸. Валюта потрібна була не лише для індустріалізації, а також для підтримки комуністичних і соціалістичних партій. У 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У виділило 60 тис. доларів для фінансування соціалістичної преси і діячів Західної України ²⁹.

Основним джерелом надходження валюти виявилася реалізація закупленого системою торгівні золота й срібла у населення. Виконання валютного плану вважалося важливим політико-економічним завданням подібно хлібозаготівельним. Вилучений насильно хліб в українських селян запропонували купувати в магазинах торгівні в обмін на обрядово-побутове золото: нагрудні хрести, подружні обручки, сережки, сімейні реліквії, монети “царського карбування”. Золото почали приймати в січні 1932 р., тому магазини торгівні фактично перестали обслуговувати іноземців з-за величезних “голодних черг”. Пробу золота визначали “на око”, яке надходило від населення досить активно саме в голодні 1932—1933 рр. Так, протягом січня 1932 р. лише два приймальні пункти системи торгівні одержали 17 кг, за лютий — 96 кг, березень — 141 кг, за квітень — 120 кг золота (брухту) ³⁰, тобто обрядових речей і предметів українських селян.

Наплив населення до системи торгівні виявився колосальним, тому виникла потреба в розширенні мережі пунктів закупівлі золота. За день доводилося приймати до 800 грам, тому що в чергах перебувало сотні людей. Здатчик одержував бони, квитанцію, ордер, в яких вписувалися вага прийнятого золота та відповідна сума товару в торгівельських карбованцях. Приймали золото за пробою 56, а записували й розраховували за 48 пробою, тому з’являвся лишок. У деяких приймальних пунктах за день проходило 400—450 чол., які здавали обручки, сережки й інші золоті предмети, оздоблені коштовними “камінцями”. Але голодні люди забували про них, думаючи про якнайшвидшу реалізацію золотих речей на борошно і хліб. Прийомщики, а ними, зазвичай, були колишні ювеліри, крім продовольчого пайка, мали так званий “припек” — різницю між прийнятим у населення та зданим до банку золотом. Він пересічно становив 2—3 грами на 1000 грам зданого дорогоцінного металу. За січень—квітень 1932 р. “припек” досяг 2,3 кг від 374 кг заготовленого скупниками побутово-обрядового золота ³¹. Досить часто траплялися випадки зловмисного фальшування фінансових документів, відтак “золото

(брухт)” залишалося в кишенях прийомщиків, які вихвалялися тим, що мають “закусити і випити”.

У містах, крім голодних дітей, які вимагали хліба, зосереджувалися “величезні і потворні” черги дорослих, можливо, їхніх батьків, які прагнули щонайшвидше реалізувати весільну обручку на пуд борошна. В Харкові за вересень — початок жовтня 1932 р. до приймальних пунктів надійшло 380 кг побутового золота, хоча планом передбачалося “заготовити” 920 кг ³², ніби йшлося про щось другорядне. Обсяги “золотодобування” фіноргани планували в інвалютних карбованцях, які для сучасного читача є маловиразною одиницею виміру, а фізичні дані залишаються більш показовими і сталими. Однак, враховуючи досвід хлібозаготівель, уряд встановлював подекадний, помісячний, поквартальний і щорічний план мобілізації валюти, основним джерелом надходження якої до державної казни виявилось обрядово-побутове золото та срібло населення, приреченого на голодну смерть.

Для того, щоб з’ясувати фізичний зміст реалізованого золота і срібла в інвалютних карбованцях, необхідно знати ціну одного грама дорогоцінних металів, яку виставляли скупщики системи торгзін, а також ціни світового ринку. Перша половина золото-срібних операцій 1932 р. відбувалася хаотично, але колосальна пропозиція дорогоцінних металів від населення та світові ціни на них зумовили власну цінову політику. В грудні 1932 р. за грам срібла (брухту) 84 проби давали 1 крб 25 коп., а так зване “банківське срібло”, тобто монети старого карбування, коштували: від 1 крб 15 коп. до 1 крб 30 коп. В одному карбованці старого зразка містилося 18 грам срібла, а його лігатурна вага мала 20 грам. Монети від 10 до 50 коп. мали 1,8—9 грам срібла. На Нью-Йоркській біржі за 1 грам срібла давали 1 крб 80 коп., відтак 1 карбованець старого карбування, куплений за 1 крб 30 коп. у голодних людей, давав торгзін серйозний прибуток ³³. Торгзін платив за срібло значно менше світових цін, тому що ціна срібла порівняно з дореволюційними роками зменшилася втричі, що, власне, спонукало населення здавати саме золото. В Нью-Йорку за 1 кг срібла платили 17 крб, а за 1 кг золота — 1300 крб ³⁴. Тому валютні плани, враховуючи світові ціни, можна відчувати на “вагу золота”, а сума мобілізованої у такий спосіб валюти, якщо розділити її подушно серед померлих від голоду українських хліборобів, засвідчує ціну їхнього життя в грамах золота. Вся система торгзін нагадувала жажливий аукціон, на терезах якого зважували життя і смерть, тому що декілька золотих грамів від нагрудного хреста чи шлюбної обручки не вистачило б родині селянина, яка нестерпно голодувала упродовж двадцяти місяців.

Валютні надходження від скупки золота, яка розпочалася в січні 1932 р., лише за даними двох приймальних пунктів м. Харкова, досягли в квітні 1932 р. 294 тис. крб ³⁵. ВУК “Торгзін” визначила тоді валютний план 16,7 млн крб, а УЕН при РНК УСРР збільшила його до 18,5 млн крб, хоча фактично виконали 59,3 % планового завдання, тобто “мобілізували” 10,9 млн крб ³⁶. За виконанням валютного плану спостерігали в політбюро ЦК КП(б)У. Так, 10 грудня 1932 р. ВУК “Торгзін” одержала від ЦК КП(б)У “до виконання план мобілізації золота й інвалютних ресурсів на 1933 р. у сумі 35 млн крб.” ³⁷ Сам Постишев у липні 1933 р. заборонив використовувати співробітників торгзін на хлібозаготівлях, тому що “мобілізація валюти” вважалася важливим державним завданням. Спочатку масово і насильно позбавляли селян хліба, а потім змушували викуповувати його в обмін на золото.

План в 35 млн. крб засвідчив лише революційне бажання більшовиків швидко одержати валюту, щоб за неї придбати іноземну сільгосптехніку й

обладнання для перших “велетнів сталінських п’ятирічок”. Темпи помісячного виконання плану валютнонадходження свідчили про нереальність методів форсування. В січні 1932 р. надійшло 537 тис., у лютому — 816 тис., у березні — 1,1 млн, у квітні — 1,2 млн, в травні — 1,3 млн крб³⁸. Основне навантаження припадало на контори в Одесі, Києві, Харкові (9 млн крб), а після збільшення плану “золотозаготівель” Всеукраїнською конторою до 16,7 млн крб. його “розвертали” по інших містах — Вінниця, Дніпропетровськ³⁹.

Невиконання плану надходження золота до торгзіну вважалося невиконанням “партійних завдань” з відповідними наслідками. Про джерела надходження валюти та її сумарне вираження свідчать наступні дані: (табл. 3)

Ефективна валюта, тобто грошові та продуктові перекази, валютнообмінні операції інтуристів, посідала вагоме місце серед джерел надходження, але основними залишалися золотомонети та золото(брухт), скуплені системою торгзіну в населення. В Одесі та Харкові питома вага надходження валюти від реалізації обрядово-побутового золота сягала 44—47 %, що значно вище всієї загальносоюзної системи торгзіну. Золотомонети становили 14,4 %, а золото (брухт) — 35,8 % загального валютного плану, тобто торгівля селянським хлібом за “валютні цінності” виявилася досить ефективним засобом мобілізації коштів. Виконання плану скупки побутового золота припадає на зимово-весняні місяці 1932 р., тобто найтрагічніші в роки голодомору, а влітку вдалося досягти лише 65 % завдання⁴¹. Отже, золота амплітуда заготівель залежала і від масштабності голоду.

Золотозаготівлі 1933 р. вирізнялися від попереднього року обсягами і темпами. План накопичення валютних цінностей голодного лихоліття сягнув 122 млн крб, з них для ВУК “Торгзін” — 28 млн крб, для Московської контори — 29 млн крб. За джерелами надходження валютний план розподілили таким чином: побутове золото становило 26 млн крб, золотомонети — 22 млн крб, срібло — 40 млн крб, грошові перекази 14 млн крб, а решту (портові операції тощо⁴²) за перший квартал 1933 р. планували “стягнути” 32,2 млн інвалютних крб, тому “розвертали” план по облконтаторах: для Північного Кавказу — 300 тис., для Москви — 7 млн, для Харкова — 2,4 млн, для Києва — 2,5 млн, для Вінниці — 1 млн, для Дніпропетровська — 1,1 млн, для Маріуполя — 250 тис., для Всемолдавської контори торгзін — 50 тис. крб⁴³.

У 1931 р. через систему торгзін надійшло 6 млн крб, в 1932 р. — 49,2 млн крб, в 1933 р. — 106,3 млн крб, але саме упродовж голодного року 75,2 % всіх надходжень становили дорогоцінні метали — золото, срібло, монети. Срібло почали приймати лише з грудня 1932 р., проте придбали

Т а б л и ц я 3

Виконання валютного плану конторами торгзін
за I—III кв. 1932 р. в УСРР (тис. крб)⁴⁰

Валютні цінності	Одеса	Харків	Київ	Дніпропетровськ	Маріуполь	Вінниця
Ефективна валюта	462,3	860,6	546,7	109,8	35,6	183,5
Золотомонети старого карбування	197,0	623,0	232,8	88,1	28,8	56,0
Золото обрядове (брухт)	586,5	908,8	375,7	188,3	103,7	123,7
Зовнішньоекономічні операції	514,1	813,3	418,3	108,9	19,5	358,0
Р а з о м	1759,9	3205,7	1573,9	495,1	187,6	721,2

його на суму 23 млн крб або 21,6 % всієї реалізації інвалюти системою торгзін⁴⁴. Так, золото (брухт) дорівнювало 36—38 %, золоті монети старого карбування — 15—18 % від загальної суми валютних надходжень, які залишалися ключовими джерелами валютної мобілізації. Надходження золота в 1933 р. в 2 рази з лишком перевищило показники 1932 р., тому що основним постачальником золотих монет стали саме селяни⁴⁵. За грам їхнього золота платили 1 крб 29 коп., а за грам срібла — 1 крб 4 коп. В 1933 р. торгзін “працював” головним чином з сільським населенням, котре вичерпало резерви побутового золота, якого було обмаль, і почало віддавати золоті монети. Внутрішні джерела надходження інвалюти дали 86 млн крб, а так звана ефективна валюта — 20 млн крб від загальної суми 1933 р.⁴⁶ За весь час діяльності системи торгзін “найсприятливішими” виявилися саме 1932—1933 рр., тобто період голодомору, коли золото від селян потекло до приймальних пунктів обласних контор та районних відділень ВУК “Торгзін”. Організатори системи торгзін, а до них слід віднести ЦК ВКП(б), Наркомзовнішторг та Держбанк, прагнули витворити механізм надходження інвалюти саме з-за кордону, але зосередилися на максимальному вилученні внутрішніх валютних цінностей у населення. Найефективнішим стимулом мобілізації валюти виявилася карткова система продовольчого забезпечення, скасування централізованого постачання населення районних центрів та невеликих міст, позбавлення карток деяких соціально-професійних груп, насильне вилучення сільськогосподарської продукції в селян та її реалізація за золото через систему спецмагазинів.

Населення, особливо в містах, мало на руках “живу валюту”, але приховувало її, налякане арештами ДПУ, тому віддавало перевагу золоту та сріблу. Його рятівний вплив виявився справді вагомим (табл. 4).

Подвоєння кількісних показників в 1933 р. порівняно з попереднім відбулося “завдяки” колосальному надходженню селянського обрядово-побутового золота та “підвальних заощаджень” — золотих монет “царського карбування”. За дев’ять місяців 1933 р. ВУК “Торгзін” намагалася виконати встановлену для неї суму валютного плану, але досягнути вдалося лише 20,8 млн крб (табл. 5).

В червні 1933 р. Україна одержала черговий план валютних надходжень на 1934 р. загальною сумою 22 млн крб, яка, на переконання уповноваженого Наркомзовнішторгу в Україні Каттеля, була “напевно недосяжна”. В четвертому кварталі 1933 р. “заготовили” 4,3 млн інвалютних крб, а в наступному році майже вдвічі менше. Загалом, враховуючи суму четвертого кварталу, в 1933 р. вдалося “видобути” шляхом скупки побутового золота та срібла 24,7 млн крб валютних цінностей, тобто 88,3 % планового завдання⁴⁹. Врожайний на селянське золото 1933 р. істотно вирізнявся від “заможного” 1934 р. Значно зменшилася питома вага золотонадходження на приймальні пункти (табл. 6). Зменшення кількості золота в приймаль-

Таблиця 4

Вартісне та вагове надходження дорогоцінних металів через систему торгзін⁴⁷

Назва дорогоцінного металу	1932		1933	
	у млн крб	у тоннах	у млн крб	у тоннах
Золото (брухт, монети)	26,8	21,0	58,0	44,9
Срібло	0,3	18,5	22,9	1420,5
Брухт	0,2	17,0	19,8	1246,9
Банківське	0,1	1,2	2,1	137,6
Розмінне	0,0	0,3	1,0	36,0

них пунктах торгзін у спостерігалось вже восени 1933 р., коли відсоток хлібозаготівель в колгоспах відповідав нормам хлібофуражного балансу, а колгоспники одержали натуральний аванс на трудовні. За вересень—жовтень 1933 р. периферія торгзін дала 37,5 %, а 62,5 % валютних надходжень припадало на облконтори, враховуючи навіть той факт, що в областях зосереджувалося 84 пункти, а на місцях — 176 осередків торгзінівської системи⁵¹. Селяни, котрі дожили літа, по-перше, вичерпали свої золоторесурси, яких було обмаль, по-друге, зелень, врожайний рік подарували надію на порятунок. Керівник Чернігівської облконтори торгзін Фесюк в листі від 31 серпня 1933 р. до управління дорогоцінними металами Держбанку передає обставини вщухання селянського золотого дощу: “Починаючи з 1-го серпня, ми мали в області різке зниження надходжень валютних цінностей, куплених через торгзін. Якщо в червні ми мали пересічно на кожну декаду по 160 тис. крб, то за першу декаду серпня ми мали всього лише 78 тис. крб, менше 50 % однієї липневої декади. Таке різке зниження пояснюється головним чином зменшенням потреб населення в продуктах харчування у зв’язку з появою овочів та хліба нового врожаю”⁵². Він запропонував продавати через систему торгзін картоплю, особливо в містах, тому що держава офіційно скасувала право торгівлі нею до 15 жовтня, відтак міське населення змушено було б купувати її за золото та срібло. Отже, у голодний 1933 р. селяни розлучилися назавжди з сімейними реліквіями золото-срібного гатунку, з монетами срібного та золотого змісту, придбаних до революції чи за роки непу, щоб врятуватися від голодомору.

Восени 1933 р., коли крива золотонадходжень почала падати, держава дозволила скупку діамантів в трьох містах — Москві, Ленінграді, Харкові.

Т а б л и ц я 5

Поквартальне виконання плану надходження валюти та валютних цінностей за 1933 р. (в тис. крб)⁴⁸

Облконтори	I кв.	II кв.	III кв.	За I—III кв.
Харківська	1429,2	1697,2	1062,8	4189,2
Київська	1589,6	1954,9	1436,4	4980,9
Одеська	1437,0	1709,1	1089,0	4235,1
Вінницька	843,7	1307,9	1450,0	3155,0
Дніпропетровська	657,7	848,8	1050	1967,3
Чернігівська	240,0	505,1	282,7	1027,8
Донецька	352,8	467,4	270,3	1090,5
МАСРР	37,4	108,0	42,0	188,0
УСРР	6587,4	8599	5647,9	20834,3

Т а б л и ц я 6

Питома вага валюти та валютних цінностей системи торгзін УСРР в 1933—1934 рр.⁵⁰

Валютні цінності	1933		1934	
	в тис. крб.	в % до загалу	в тис. крб.	в % до загалу
Золото	10760,0	43,5	3769,4	27,2
Срібло	4415,1	17,9	3145,0	22,8
Інвалюта	2469,0	10	1344,3	9,8
Перекази	6493,3	25,5	4584,0	33,2
Діаманти	31,0	0,1	203,4	1,5
Портторгівля	753,4	3,0	764,0	5,5
Р а з о м	24893,8	100	16040,7	100

Ціни на діаманти були відносно високими, якщо порівнювати з цінами на обрядово-побутове золото. За один карат діаманта, що мав фізичні дефекти, торгзівські “фахівці” давали 12—25 крб, якщо вони виявилися круглими, а за продовгуваті — 15—35 крб⁵³. Чим важчим був діамант, тим вищою була ціна. Чисті діаманти коштували від 130 до 260 крб за карат⁵⁴. Їх відвозила до Держбанку не служба фельдзв’язку НКВС, а Наркомату зв’язку, що відправляв вантаж зі штампелем — “особливого значення”. Власниками фамільних діамантів було міське населення, яке замовляло їх за кордоном задовго до революції 1917 р., а також вклало всі свої збереження в дорожочні камінці в роки більшовицької націоналізації промисловості. За чотири місяці “діамантових операцій” на рахунок торгзіву надійшло 600 тис. крб, з них 243 тис. крб було реалізовано за кордоном. На початку 1934 р. “діамантова бригада” торгзіву одержала 13 тис. крб премії за успішну торгівлю “коштовними камінцями”⁵⁵.

З метою “видобутку” іноземної валюти було засновано Всесоюзне об’єднання для експорту (“Антикваріат”). В 1932 р. за кордон відправили різних творів мистецтва, старовинних коштовностей вартістю 2,6 млн крб, а в 1933 р. — 3,2 млн крб⁵⁶. Вони зосереджувалися переважно в Німеччині, хоча серед країн-споживачів антикваріату з СРСР були й Англія, Франція, США, Швеція, Голландія, Фінляндія, Італія, Австрія, Данія, Польща, Чехословаччина та ін.

Політика заготівель хліба і золота, основним чинником яких стала торгівля борошном за валюту, мала єдину мету — мобілізацію валютних цінностей. Селяни, одержавши в приймальних пунктах квитанції, ордери, бони, поспішали до магазинів торгзіву. Наявність біля них величезних черг свідчила про “отоварювання” бонів чи ордерів за курсом торгзівського карбованця (один до 55 звичайних). В обмін на золото купували переважно борошно, крупу, цукор, жири. Борошно відпускали тарою один пуд 20 фунтів. НК РСІ, обстеживши діяльність торгзіву, зробив у звіті такий висновок: “Коли немає борошна та круп — немає черг”⁵⁷. Існувала таємна інструкція: “Не давати обіцянок покупцям на швидке одержання цих продуктів”⁵⁸. В магазинах накопичувалася велика кількість “не отоварених квитанцій”. Так, у Харкові в грудні 1932 р. торгзів заборгував покупцям продуктів на 76 тис. крб лише за ордерами грошових переказів, а по золоту(брухту) 15 тис. крб, тобто вони не одержали жаданого хліба⁵⁹. “Принесла селянка хрест та сережки, — повідомлялося в акті перевірки роботи Донецької облконтори торгзіву, — проте у нас часто не буває борошна, а громадянка, якій довелося повернути золото, напевно, сподівалася купити борошна, але коли згодом борошна не виявилось, вона навмисно зчинила такий галас, щоб їй повернули золото. Вона заявила, що за її золото дали менше, ніж треба, тобто оцінили золото менше вартості”⁶⁰. Таких випадків, як свідчать акти перевірок системи торгзіву, було безліч. Сумнозвісний “припек”, котрий одержували скупщики від різниці прийнятого та зданого в банк золота, коштував життя сотням українських селян, які, не дочекавшись хліба, поверталися додому. Отримавши в приймальному пункті квитанцію за продане торгзіву золото, його власник мав одержати в магазині продукти через три дні, а доводилося чекати тижнями. Велика затримка спостерігалася з грошовими переказами, які надходили з-за кордону через Москву. Траплялися “випадки”, коли в чеках, замість цифри 23 кг, виявляли 0,3 кг, тобто працівники прилавка просто нахабно і цинічно викрадали селянське обрядове золото.

Політику ціноутворення визначала Москва, тобто Всесоюзне об’єднання “Торгзін”. Так, борошно в магазині торгзіву коштувало 25 коп. зо-

лотом за кілограм (на ринкові 7—9 крб); пшона — 12 коп. (4—5 крб). В магазинах був великий вибір одягу, текстилю, посуду, “колоніальних товарів” (цитрусових, чаю). В один з магазинів навіть завезли чашки “з видом на Кремль”, але ні кремлівські вежі, ні гумові галоши, ні чай не вабили селян, які вимагали виключно борошна, круп, солі. Продовольча група товару, реалізованого в першому кварталі 1932 р. торгзіном, становила 72 %, а восени того ж року — вже 89 % від загального обсягу товарообороту⁶¹. В червні—серпні 1932 р., коли голод набрав масового характеру, вся українська мережа торгзину “сиділа без борошна, круп, жирів”, реалізувавши різного товару на суму 4,9 млн крб⁶². Тоді селянам пропонували тульські самовари замість хліба. 14 січня 1933 р. Всесоюзне об’єднання “Союзмука” інформувало НК РСІ про відвантаження для системи ВУК “Торгзін” 9487 т борошна, в тому числі до Одеси — 1246, до Артемівська — 141, до Харкова — 3490, Дніпропетровська — 719, до Києва — 1040, тобто 5641 т, а решту мали ще надіслати⁶³. Тонна борошна коштувала від 160 до 370 крб, тому будь-яка селянська родина не мала “золотоможливості” на її придбання в магазині торгзину. Влітку 1932 р. повинні були завезти 25000 т борошна, а завезли лише 18600 т, якого виявилось замало. В першому кварталі 1933 р. продовольчі товари в магазинах торгзину становили 94 % їхнього товарообороту, а протягом всього року — 92 %⁶⁴, тобто виразно позначився вплив голоду в Україні. Характерне для системи торгзину “затоварювання” магазинів та складів стосувалося чоловічого взуття, одягу. Вони виявилися не потрібними для голодних українських хліборобів, а для померлих тим паче, бо їх закупували без переодягнення та здійснення відповідного християнського обряду поховань.

Назва “торгзін” втратила свій початковий сенс, тому що черги голодних і оскажених від голодного психозу українських селян та містечкової людності “відбили” всяке бажання в іноземців на відвідування магазину. “Незважаючи на те, що ми ніби повинні були мати справу з іноземцями, про що засвідчує назва “Торгсин”, — зазначалося в одному з актів перевірки НК РСІ весною 1932 р., — а насправді виходить зовсім навпаки, що ми більше обслуговуємо селян”⁶⁵.

Постачанням іноземних робітників та інженерів, які працювали на будівництві промислових об’єктів в 1932—1933 рр., в Україні займалася система “Існаб”, яка підпорядковувалася Народному комісаріату постачання УСРР. Влітку 1933 р. в Україні працювало 490 зарубіжних спеціалістів, 509 кваліфікованих робітників, 219 осіб допоміжного персоналу та 4524 члени їхніх сімей⁶⁶. Вони були очевидцями “голодних черг” опухлих українських селян, але вимагали від співробітників “Існабу” не хліба, а швейцарського сиру, кави, вершків, білого хліба, молока, фруктів, овочів. Зокрема, 29 іноземних фахівців, які працювали в Кривому Розі, просили саме білого хліба, “тому що від чорного хліба трапляється багато захворювань”⁶⁷. Серед клієнтів магазинів закритого типу системи “Існаб” були громадяни Австрії, Німеччини, Італії, Швеції, Фінляндії, США, Польщі, Канади, Голландії, а за фахом — інженери, фізики, хіміки-коксовики тощо. Вони не лише допомагали споруджувати різні технологічні лінії безпосередньо на металургійних заводах гірничопромислового району України, а також були консультантами і співробітниками наукових установ. Грошові перекази, які надходили з-за кордону, адресувалися переважно іноземним фахівцям. Німецькі робітники, споруджуючи завод “Плуг та молот” в Миколаєві, звернулися з листом до ЦК ВКП(б) 28 березня 1932 р. про дозвіл отримувати одяг та продукти з Німеччини. Відповідь надійшла одразу: “Даючи іноземцям подібний дозвіл, згодом можна було б

прочитати за кордоном в соціал-фашистських газетах: “Харчі та інші предмети першої необхідності отримували з-за кордону, щоб не терпіти голоду та зубожіння, з цього видно, як живуть російські робітники”⁶⁸. Якщо в “інконтингенту” чорний хліб викликав хворобу, то в українських селах помирали мільйони селян від абсолютної відсутності будь-якого хліба та їстівного. Навіть придбавши в торгзінах хліб, віддавши золотий нагрудний хрест чи обручку, селяни не могли скористатися ним, тому що їх арештовували біля магазинів органи ДПУ. Тих селян, які здавали до приймальних пунктів золоті монети, затримували одразу. Чекісти вимагали списки “золотоздавачів” з адресами та прізвищами⁶⁹. Директорів торгзінівських магазинів зобов’язували переказувати валютні цінності у фонд індустріалізації. Випадки подібних арештів траплялися в Києві, Чернігові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі. На час арешту черги швидко зникали, а серед селян, як зазначалося в рапорті Всесоюзного об’єднання торгзін наркомфінансів Г. Ф. Гриньку в жовтні 1932 р., запанувала думка: “Торгзін — ловушка для здатчиків золота”. В арештованих забирали квитанцію на одержання товару, а селян відпускали з порожніми торбами до голодних дітей. Вилучене у них золото “переплавляли” на валюту, залишали для зубопротезної промисловості, хоча і вона з грудня 1932 р. почала переходити на сталеві “жувальні” конструкції. В 1932 р. Москва використала на зубопротезування 15 213 кг золота, а в січні 1933 р. — 3757 кг⁷⁰.

Таким чином, система торгзину була орієнтована з початку свого заснування в 1930 р. на обслуговування іноземних громадян (туристів, фахівців, торгфлотівців різних країн). Упродовж 1932—1933 рр. вона зосередилася переважно на мобілізації валютних цінностей (обрядово-побутового золота, срібла, діамантів, антикваріату, монет дореволюційного карбування) в межах СРСР. Викачка хліба і золота відбувалися одночасно. Держава, насильно позбавивши селян хліба, запропонувала купувати його за валюту та золото через систему торгзину. Хлібозаготівлі та золотозаготівлі відбувалися за принципом рознарядки, які вирізнялися небувалим цинізмом та зухвальством конкретних виконавців цього ганебного для нормальних країн дійства. Селяни здавали золото виключно в обмін на борошно та крупу, а продовольчі товари сягали 91—94 % товарообороту торгзінівської системи магазинів. Сума залученої через систему торгзину валюти перевищувала вартість імпортного обладнання для 10 “велетнів” перших сталінських п’ятирічок: Горьківського автозаводу, Сталінградського, Челябінського та Харківського тракторних заводів, Уралмашу, Кузнецкбуду, Магнітбуду, Дніпрогесу. Обладнання Дніпрельстану коштувало 31 млн валютних крб, а для ХТЗ — 15,3 млн крб⁷¹. Відтак на їх спорудження вистачило саме валютних коштів ВУК “Торгзін”, вилучених в 1932 р. (13,8 млн крб) та в 1933 р. (24,8 млн крб). Золота ціна життя, яку селяни сплатили власним побутовим золотом та сріблом (обручки, хрести, золотомонети, дореволюційні нагороди, сервізний посуд) в обмін на їхній хліб, якщо взяти до уваги 25 млн валютних крб, виручених українським торгзіном в 1933 р., та близько 5 млн померлих, дорівнювала 5 інвалютним “рублям”. За них можна було б придбати менше пуда борошна в магазині торгзину. Дешево коштувало життя українських хліборобів...

¹ О с о к и н а Е. А. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 86.

² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 2—3.

³ Там само. — Арк. 12.

- ⁴ Там само. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 175, арк. 8.
⁵ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 88.
⁶ Там само. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 6.
⁷ Там само. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 3, арк. 88.
⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 6, спр. 340, арк. 34.
⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 56.
¹⁰ Там само. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 6.
¹¹ Там само. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 7.
¹² Там само. — Спр. 71, арк. 71.
¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 286, арк. 87—88.
¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 3, арк. 16.
¹⁵ Там само. — Спр. 19, арк. 2.
¹⁶ Там само. — Арк. 9.
¹⁷ Там само. — Арк. 21.
¹⁸ Там само. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 40—43.
¹⁹ ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 88.
²⁰ Там само. — Спр. 5, арк. 7.
²¹ Див.: Вісті ЦВК УСРР. — 1936. — 17 листопада.
²² ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 8.
²³ ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 4, арк. 23.
²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 34.
²⁵ ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 9, арк. 10.
²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 173, арк. 8.
²⁷ Там само. — Спр. 33, арк. 7.
²⁸ ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 13, арк. 40.
²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 9, арк. 133.
³⁰ Там само. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 11.
³¹ Там само.
³² ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 79.
³³ Российский государственный архив экономики (РГАЭ). — Ф. 4333, оп. 1, спр. 66, арк. 177.
³⁴ Там само. — Спр. 78, арк. 143.
³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 17, спр. 365, арк. 8.
³⁶ Там само. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 3—12.
³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 153.
³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 11—12.
³⁹ Там само. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 7.
⁴⁰ РГАЭ. — Ф. 4333, оп. 1, спр. 66, арк. 174.
⁴¹ Там само. — Арк. 122.
⁴² Там само. — Арк. 190.
⁴³ Там само. — Арк. 178.
⁴⁴ РГАЭ. — Ф. 413, оп. 13, спр. 633, арк. 27.
⁴⁵ Там само. — Арк. 28.
⁴⁶ Там само.
⁴⁷ Там само. — Арк. 27.
⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 51.
⁴⁹ Там само. — Спр. 64, арк. 2.
⁵⁰ Там само. — Спр. 33, арк. 137.
⁵¹ Там само. — Спр. 168, арк. 1—2.
⁵² РГАЭ. — Ф. 4333, оп. 1, спр. 78, арк. 181.
⁵³ ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 12, арк. 67.
⁵⁴ РГАЭ. — Ф. 413, оп. 13, спр. 633, арк. 27.
⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 152, арк. 17.
⁵⁶ РГАЭ. — Ф. 413, оп. 13, спр. 633, арк. 8, 22.
⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 16.
⁵⁸ ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 4.
⁵⁹ Там само. — Спр. 4, арк. 14.
⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 17, спр. 367, арк. 25.
⁶¹ Там само. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 10.
⁶² Там само.
⁶³ Там само. — Ф. 539, оп. 11, спр. 648, арк. 11.
⁶⁴ Там само. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 33, арк. 11.
⁶⁵ Там само. — Ф. 539, оп. 17, спр. 367, арк. 319—320.

⁶⁶ Там само. — Ф. 812, оп. 1, спр. 812, арк. 1—2.

⁶⁷ Там само. — Спр. 68, арк. 9.

⁶⁸ Там само. — Арк. 1.

⁶⁹ РГАЭ. — Ф. 4333, оп. 1, спр. 148, арк. 28.

⁷⁰ Там само. — Спр. 78, арк. 138.

⁷¹ О с о к и н а Е. А. Назв. праця. — С. 101.

З історії Другої світової війни

С. А. МАКАРЧУК (Львів)

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ПОЛЯКІВ ІЗ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В ПОЛЬЩУ у 1944—1946 рр.

Тема евакуації польського населення із західних областей Української РСР у Польщу і відповідно українського населення з території повоєнної Польської держави в Україну, на перший погляд, досліджена ніби повно. Відомо, що взаємне переселення відбувалося на виконання Угоди між Урядом Української РСР та Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ), підписаної 9 вересня 1944 р. у Любліні. Угоду підписали М. Хрущов і Е. Осубка-Моравський. Згідно з Угодою, взаємне переселення великих мас людей, до 9 вересня 1944 р. навіть ще не облікованих, мало бути проведене в дуже короткий термін — з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. Офіційно переселення чи виселення називалось евакуацією “добровільною, і тому примус не може бути ні прямо, ні посередньо”¹. Сторони Угоди брали на себе зобов’язання надати переселенцям, які прибували до їх країн, грошові позики в сумі 5 000 радянських рублів або ж еквівалентну суму в польських злотих. Кожному евакуйованому дозволялося перевозити з собою продукти харчування, господарський реманент, побутове майно загальною вагою до двох тонн та гроші до 1 000 рублів, а селянам також їхню худобу: коней, корів, овець, свиней, домашню птицю тощо. Житлові і господарські будівлі, полишені переселенцями, земля, ліс, луки, угіддя та окремо посіви підлягали опису та внесенню в необхідні для евакуації документи з тим, щоб після їх пред’явлення за місцем прибуття переселенці могли отримати відповідну компенсацію, тобто двір, житло, землю або грошову суму, чи матеріальну компенсацію. За кожний залишений за місцем попереднього проживання гектар посіву переселенець мав одержати на місці прибуття чотири центнери зерна².

Після підписання Угоди в областях України проводились облік польського населення, що мало підлягати евакуації, а також реєстрація тих, хто “добровільно” зголошувався на виїзд. У Волинській області ще за тиждень до підписання Угоди, на 1 вересня 1944 р., було обліковано 41,8 тис. поляків. У Рівненській — станом на 15 грудня 1944 р. підлягало переселенню 14,5 тис. сімей, або ж близько 50 тис. осіб³. У Львівській області до 5 грудня 1944 р. було обліковано 44 832 польські родини, або ж 162 229 осіб, які підлягали евакуації, в тому числі у Львові — 24 180 родин (84 681 чол.)⁴.

Реєстрація польських сімей на виїзд до Польщі продовжувалася й у 1945 р., а практично аж до часу завершення переселень. Наймасовішим

був виїзд польського населення з Тернопільської області, в якій до 1 жовтня 1945 р. зареєструвалися і одержали евакодокументи для виїзду в Польщу 76 177 сімей (226 952 особи)⁵. Так само протягом усього часу депортації тривало уточнення кількості поляків, які підлягали виїзду з Дрогобицької та Станіславської областей.

Але особливо коригувалися строки виконання Угоди від 9 вересня 1944 р. Вже до кінця 1944 р. стало цілком очевидним, що завершення депортацій до 1 лютого 1945 р. неможливе. Практично у грудні 1944 р. та січні 1945 р. вони тільки розпочалися. Наприклад, до 5 грудня 1944 р. з 87,7 тис. поляків Львова, які обліковувалися, виїхали лише 946 чол.⁶ З огляду на це сторони домовилися продовжувати термін виконання Угоди до 1 травня 1945 р. Коли ж і цей термін виявився нереальним, М. Хрущов звернувся до прем'єр-міністра Тимчасового уряду Польської Республіки Е. Осубка-Моравського з пропозицією перенести дату завершення взаємної евакуації населення на 1 серпня 1945 р.⁷ Але і того часу виявилось недостатньо для завершення масштабної взаємної евакуації. Строк офіційно переносили ще до 15 січня 1946 р. Формально ж про виконання Угоди було оголошено тільки у липні 1946 р.⁸

Як з українського, так і з польського боку було проведено велику організаційну, виконавсько-силову, агітаційну, перевізну, охоронну роботу. Вже 19 вересня 1944 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову “Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території Української РСР”, якою було передбачено створення необхідних виконавських структур, визначено області прийому переселенців з Польщі, а також намічено інші заходи на виконання Угоди від 9 вересня 1944 р.⁹ Було сформоване Головне представництво Уряду УРСР у Любліні на чолі з М. Підгорним та в Луцьку на чолі з О. Цоколем. Тимчасовий уряд Польщі сформував представництво Головного уповноваженого ПКНВ у Луцьку на чолі з В. Вольським та в Любліні на чолі із З. Бендажем. На польському боці були створені евакорайони в кожному з повітів, з яких передбачався виїзд українців (у Холмі, Грубешові, Томашові, Замості, Красноставі, Білгораї, Влодаві, Сяноку, Ясло, Новому Сончі, Горлиці). В західних областях УРСР евакорайони було створено в Луцьку, Ковелі, Володимирі, Рівному, Дубному, Львові, Бродах, Кам'янці-Бузькій, Золочеві, Раві-Руській, Дрогобичі, Стрию, Самборі, Ходорові, Тернополі, Чорткові, Крем'янці, Станіславі, трохи пізніше — у Чернівцях¹⁰. Заступниками державних уповноважених на рівнях державному та евакорайонів були офіцери органів НКДБ або відповідної польської служби безпеки.

В розпорядженні названих структур для евакуації населення були відповідні збройні підрозділи та цивільні службовці. Як правило, уповноважені як Уряду УРСР, так і ПКНВ виконували свої функції в тісному контакті з партійними органами та державними органами влади.

Створені з обох сторін кордону евакоструктури мали розпочати свою діяльність з 15 жовтня 1944 р.

На виконання Угоди протягом 1944—1946 рр., за підрахунками польського автора Єжи Кохановського, з УРСР у Польщу було евакуйовано 787 524 особи¹². Український дослідник з Тернополя Сергій Ткачов і професор Володимир Сергійчук називають 789 982 особи, які й були евакуйовані у 1944—1946 рр. із західних областей УРСР у Польщу¹³, у тому числі з Волинської області 64 798 чол., з Рівненської — 69 075, з Тернопільської — 233 617, зі Станіславської — 77 930, Львівської — 218 711, Дрогобицької — 115 278, з Чернівецької — 10 573 чол. Серед евакуйованих етнічних поляків було 746 993 чол., євреїв — 30 406, інших — 1258¹⁴. Київська дослідниця

Ольга Буцько пише, що серед евакуйованих з України в Польщу було 766 206 поляків, 33 158 євреїв, 9 918 українців, 488 росіян, 45 білорусів, 600 представників інших національностей¹⁵ — загалом 810 415 чол. До речі, цю ж цифру подавали автори відповідного параграфа відомої монографії “Торжество історичної справедливості” М. Драк та В. Огоновський¹⁶. Можливо, у майбутньому питання про кількість евакуйованих буде уточнюватися, проте автор даної публікації має намір зупинитися на інших аспектах теми.

Насамперед мова піде про сприйняття польським населенням Угоди від 9 вересня та про його ставлення до евакуації; по-друге, про методи радянської влади, спрямовані на виселення поляків із західних областей УРСР; по-третє, про умови виселення та евакуації польського населення; а також, по-четверте, про позицію в питанні евакуації поляків із західних областей України польських підпільних структур та офіційних служб Польського уряду.

В роки німецької окупації під впливом різного роду радіопередач Лондонського уряду та дій польського підпілля у польського населення західних областей України формувалося переконання, що після розгрому коаліції фашистської Німеччини Польська держава буде відновлена в кордонах станом на 1 вересня 1939 р., тобто і на території так званих Східних Кресів¹⁷. З таким переконанням польське підпілля Львова планувало встановити свою владу в час відступу німецьких військ ще до вступу в місто Червоної Армії. Як відомо, радянські війська увійшли до Львова 27 липня 1944 р., але ще до цього, за спогадами очевидців, приблизно з 20 липня, тобто за тиждень до повного вигнання німців, боївки АК зайняли окремі громадські приміщення, школи та вивісили на них біло-червоні прапори. Під контролем АК опинилися деякі окраїнні дільниці міста, що перебували осторонь від головних міських магістралей. В районі вулиці Городоцької мали місце розрізнені сутички з німцями, хоч великих боїв аківці уникали. В час вступу у місто Червоної Армії польські прапори майорили на багатьох будинках міста, а на Політехніці — ще й англійський “Юніон Джек”. Радянське командування, однак, не дуже церемонилося з командами АК. Багатьох роззброїли. Одних направили до Армії Людової, інших заарештували. Серед останніх багато пропало безвісти¹⁸.

Ці арешти, однак, не ліквідували у Львові польського підпілля. За донесенням І. Грушецького М. Хрущову від 12 вересня 1944 р., перед приходом Червоної Армії командуючий Львівського округу АК генерал Філіпковський дав наказ, щоб після вступу Червоної Армії “не виявляти всього перед Советами. Всі керівники, які вийдуть з підпілля, повинні на випадок свого арешту... залишити у підпіллі своїх заступників”¹⁹, що й було зроблено. Завдяки цьому після перших арештів керівників і учасників АК польське підпілля продовжувало існувати. Його становили не лише структури АК, а й різні політичні партії та націоналістичного спрямування громадські організації. Від липня 1944 р. до липня 1945 р. органи НКДБ у Львівській області, наприклад, виявили і “повністю чи частково” ліквідували такі об’єднання, як Державна цивільна служба (Państwowa służba cywilna), Делегатура уряду (Delegatura Rzeczypospolitej), Народова організація військова, Народова організація військова жінок (kobiet), Незалежницький конвент (Konwent niepodległościowy), диверсійно-терористичний відділ Львівського обшару АК, відділ легалізації і зв’язку та ін. При тому було заарештовано 1535 польських підпільників, у тому числі генерала Філіпковського, начальників відділів Львівського обшару Квятковського, Кулінського, Віктора, керівників Делегатури Жонду Островського, Гжедзельсько-

го та ін.²⁰ Розуміється, що й після року радянської влади польське підпілля в західних областях діяло. Ще 20 вересня 1945 р. на нараді чільних представників Уряду УРСР (М. Хрушова, М. Мануїльського та ін.) з представниками польського уряду — С. Грабським (віце-прем'єр), Я. Берманом (віце-міністр), В. Вольським (віце-міністр), М. Хрушов зробив заяву такого змісту: “Всі особи, які є в АК і які до 1 листопада 1945 р. з'являться з повинною до органів Радянської влади і заявлять про припинення своєї нелегальної діяльності, не будуть репресовуватися за свою попередню діяльність і можуть вільно реєструватися і евакуюватися в Польщу”²¹.

Ілюзії про прилучення Львова до Польщі вже після розгрому Німеччини та після утворення польського коаліційного уряду продовжували поширювати представники Лондонського уряду та підпільні періодичні видання, що перебували під їх впливом. 13 липня 1945 р. Лондонський уряд поширив документ “Ми вистоїмо”, в якому зазначалося: “Правда” останнім часом писала, що “точка зору СРСР і союзників на питання лінії Керзона є різною. Одним словом, питання приналежності східних районів Польщі залишається відкритим..., визначення границь Польщі повинно вирішуватися на з'їзді трьох... Ждемо спокійно з глибокою вірою, що в остаточному рахунку справедливість переможе, а святі жертви не є даремними”²².

До цього слід додати, що і в офіційних структурах Польського уряду, в тому числі і в тих, які були покликані організовувати евакуацію польського населення із західних областей Української РСР, було багато таких чиновників, які так само жили надією на зміну обставин і з цих позицій всіляко гальмували виконання Угоди від 9 вересня 1944 р. Навіть віце-прем'єр Польського уряду С. Грабський, перебуваючи у Львові ще 9 листопада 1945 р. на зустрічі з Комітетом Союзу Польських Патріотів, нібито (за донесенням радянських служб безпеки. — С. М.) мав заявити, що з'явилися надії на загострення відносин СРСР із західними державами, а отже, можна буде ще раз підняти питання про Львів і Вільно²³.

Незважаючи на те, що і лондонський уряд, і польське підпілля в західних областях України рішуче виступали проти виїзду поляків зі Львова та з усіх “Східних Кресів”, що позицію гальмування евакуації часто займали офіційні польські чиновники, в основі негативного ставлення маси польського населення до виїзду в Польщу все ж лежали інші причини. Більшість поляків Львова, Тернополя, Бережан, Давидова, Старого Села, Рясної Польської, Клепарова, Борислава, Стрия, Золочева, інших численних містечок і сіл західноукраїнських земель проживали тут з давніх часів, з діда-прадіда і вважали їх своїм рідним краєм. До аспекту економічно-побутового, що ставав для переселенців вкрай негативним, долучався аспект психологічний, що викликався навічним розставанням з малою батьківщиною.

Радянські служби безпеки уважно вивчали настрої поляків, які підлягали евакуації, шляхом агентурної роботи у виробничих та громадських колективах, методами цензури поштової кореспонденції та іншими способами. В архівах збережено десятки донесень про сотні висловлювань поляків з питання — виїжджати чи не виїжджати. Багато з них навіть відверто висловлювалися за те, щоб Львів і західні області України повернути до Польщі. Директор хімзаводу № 1 Мадера Францішкович заявляв: “Я працюю і працював при радянській владі, але завжди був і залишаюся патріотом Польщі і через це хочу, щоб Львів належав до демократичної Польщі”. Коли ж його офіційно запитали, що він розуміє під “демократичною Польщею”, відповів, що хоче, “аби Польща була радянською, але без колгоспів, і щоб у ній українці не гнобили поляків”²⁴.

Аналогічною була реакція бориславських поляків на Угоду від 9 вересня 1944 р. Робітник бориславської електромережі поляк Станіслав Сало заявив: “Я в Польщу не поїду, мені гарно тут, у мене є будинок, господарство, а туди поїду з голоду здихати”. “Війна ще не закінчилася, — відгукувався з приводу Угоди службовець Міхель Фурович, — невідомо, як повернеться справа. Англія даремно держить свої війська в Ірані”. Бухгалтер В’ячеслав Завадський сказав, що Угода 9 вересня “це чергова комедія. Польща все рівно буде радянською, чого я туди поїду”. Робітник-кочегар Канас Павло заявив: “Звідси нікуди не поїду тому, що територія Західної України буде польською”. Директор курорту Стодня висловлював надії, що “Америка ніколи не допустить, щоб земля Західної України належала Радянському Союзові”²⁵.

З часом, коли силовий тиск на польське населення дедалі зростав, частішими ставали песимістичні настрої, мали місце відчайдушні протестні дії. 1 листопада 1944 р. 3—4 тис. поляків Львова здійснили широкомасштабну акцію протесту на Личаківському цвинтарі. На місці захоронень радянських воїнів, які загинули в боях за Львів, були зроблені написи: “Не віддамо Львова СРСР!”, “Слава борцям за польський Львів!”, а на виставленій карті Польщі до 1939 р.: “Що ворог відібрав у нас силою — шаблею повернемо!”

Демонстранти співали “Єще Польска не згінела”, інші польські патріотичні пісні, вигукували антирадянські лозунги на зразок: “Хай живе Польща!”, “Хай живе армія Крайова!”, “Поляжемо трупом, впадемо за Львів, та він буде наш!”, “Геть більшовиків!”, “Смерть більшовикам!” і т. д.²⁶

Розпачливими, але одночасно затятими були заяви львівських поляків після масових радянських арештів, проведених у ніч з 3 на 4 січня 1945 р., коли було “заарештовано антирадянського елементу з числа поляків 772 чол.”²⁷. Працівниця облміськпрому Францішка Дергачевська так відгукнулася на арешти: “Совети хочуть нас, поляків, змусити покинути місто Львів і виїхати в Польщу. Але цим вони нас не заставляють розстатися зі Львовом. Ми терпіли німців, готові терпіти репресії і від Советів, але зі Львова не виїдемо!” Домогосподарка Адамська висловлювалася ще більш рішуче: “Більшовики терплять поразки на фронтах і, боячись, щоб внутрі нічого не трапилося, почали арештовувати поляків. Цим самим хочуть знищити наших польських патріотів. Але цьому не бути. Місто Львів ми залишимо тільки тоді, коли буде знищений останній поляк”. Разом з тим з’явилися й іншого роду настрої, відчуття безвиході. Робітник котельного цеху електростанції Станкевич розмірковував: “Для поляків тепер залишається одне: або їхати в Сибір під гвинтівкою і жити там в ув’язненні, або їхати до себе у Польщу. Зараз у Польщі жити дуже важко, але закінчиться війна і становище поліпшиться, а тут полякам очікувати більше нічого”. Інший робітник міської електростанції Стефан Маланич говорив ще більш визначено: “... Потрібно бігти за зелену лінію, а то нас усіх попересаджують у тюрму, а потім у Сибір”²⁸.

Арешти з 3 на 4 січня 1945 р. налякали польську громадськість Львова і регіону. В числі заарештованих були 14 професорів, 6 лікарів, 21 інженер, 3 артисти, 5 ксьондзів, а також підпільники Христина Климчук, студентка Ветеринарного інституту, зв’язкова АК, власник магазину Адам Світальни, член АК, технорук столярної фабрики Владислав Гурко, “польський націоналіст”, графиня Чесновська, за визначенням емгебістського донесення, “злобная польская националистка”, ксьондзи Нападєвіч, Хвірут, Петенський, Ляноха та ін. За формальну причину арештів для органів МДБ служили майже надумані звинувачення: срібні вироби, підшивка

100 прим. газети з антирадянським змістом, прослуховування радіопередач у магазині, наявність 15 тис. рублів, книжка Гітлера “Майн кампф”, 300 прим. газети, що випускалася за німців, друкарська машинка, фашистський прапор та ін.²⁹

З кожним днем польське населення почувало себе все невпевненіше. Ось кілька міркувань поляків Дрогобицької області, вилучених з їхніх листів поштовою цензурою в лютому та березні 1945 р. Барбара Чикович з села Сусідовичі Старосамбірського району писала до Станіслава Тирчина в Дашаву: “Можливо, ви маєте намір їхати чи чекати, поки будуть примушувати ... Ми чекаємо, поки будуть нас примушувати, бо їхати нам туди нічого, а тільки, щоб погинути від голоду”. Кароліна Стоцька з Судової Вишні писала Димкевичу у м. Гусятин: “Може, Бог дасть, не потрібно буде нам виїжджати і залишимося на місці. Виїзд був би для нас дуже важким, оскільки можна брати з собою лише дві тонни ваги... Маса людей арештована, як поляків, так і українців”. Білевич з Дрогобича писав на адресу польової пошти до В. Білевича: “Тут робити нам нічого, бо витримати неможливо. З цього всього можна з ума зійти. В селах всі зареєструвались, але не знаємо, що робити, чи їхати, чи не їхати”. Юлія Свідерська з Ходорова писала до Юзефи Сольської в Копиченці: “...В цьому місяці виїжджаємо на захід. Дуже нам жаль залишати рідний дім і їхати туди на кочове життя. Але надіємося, що доля переміниться і можна буде повернутися назад до своїх порогів”³⁰.

Песимізмом були сповнені листи поляків, піддані радянській цензурі у травні 1945 р.³¹ Але траплялися серед них і кореспонденції, сповнені надіями на те, що поляки ще доб’ються свого: “Ми повернемося і знищимо це плем’я остаточно. Наближається час, що настане мир на світі і свобода нашої незалежної вільної Польщі. Будь вірною і впертою полькою. Не роби плями на честі поляка”³².

Сумніви відносно того, чи виїжджати в Польщу, чи опиратися евакуації, не зникали і після розгрому Німеччини, і навіть після підписання радянсько-польського договору 16 липня 1945 р. Із Щирецького району повідомляли, що поляки, які проживають переважно в українських селах, заявляють: “Якщо виїзд обов’язковий, у примусовому порядку, тоді виїдемо, а якщо не обов’язковий, то будемо жити тут”³³. “Я в Польщу не поїду добровільно, — говорив мешканець с. Лани Барташевський, — я надивився на мазурів і більше жити з ними не хочу. Виїду тільки тоді, коли скажуть, що виїзд обов’язковий і примусовий”³⁴. Викладач Політехнічного інституту В. Січка в листі до Романа Керера в Узбецькій РСР писав, що зі Львова “...виїхали в першу чергу кращі поляки-євреї, займаючи там (у Польщі. — С. М.) керівні пости, крім того, ті, хто бажав замести сліди за собою... Львів опустів, центр міста займають росіяни, вулиці пустіють. Під вечір рух припиняється, всі почувають себе більш упевнено у себе вдома”³⁵.

У серпні 1945 р. поштова цензура Дрогобицької області перевірила 5 тис. 200 листів. У 14 з них поляки писали про необхідність виїзду в Польщу. Цірак Марія з Судової Вишні писала до Цірака за адресою польової пошти: “Ти запитуєш, чи нас заставляють виїжджати, а що нам робити, коли на нас, бідних поляків, прийшов такий неблагополучний час. У нас самих серце крається на частини, а що ж залишається робити, якщо українці говорять, що жоден поляк тут не залишиться, оскільки то їх земля”³⁶. До речі, польські підпільники у своїх коментарях стосовно евакуації дуже часто покладали вину за неї на українців. Звичайно, питання про евакуацію величезних мас польського і українського населення не могло бути

прийнятим на рівні уряду УРСР чи ПКНВ. Угоду 9 вересня 1944 р. мусила ініціювати і санкціонувати Москва. Але певна рація у польських наріканнях на українців теж була. З одного боку, майже демонстративно схвалювала евакуацію поляків зі Львова так звана українська радянська інтелігенція. З другого ж, тиск на польське населення з метою примусити його до виїзду з краю робило антирадянське оунівське підпілля та боївки УПА.

В середовищі тієї української інтелігенції не тільки схвалювали евакуацію поляків, але й висловлювали навіть невдоволення Договором від 16 липня 1945 р. про кордони.

Етнограф М. Скорик, академік М. Возняк, доктор М. Д. Деркач та інші українські інтелігенти вважали, що полякам несправедливо віддали українські землі³⁷. Письменник Петро Карманський схвально відгукувався про суд над 16 польськими політичними і військовими діячами в Москві у червні 1945 р.³⁸

Донесень радянських органів НКВС та НКДБ про терористичні акти бандерівців над поляками в Галичині з 1944—1945 рр. було небагато. У ДАЛО зберігаються повідомлення про розправу над поляками Підкаменя 10—12 березня 1944 р., коли нібито було вбито 300 чол., про розправу над 30 польськими сім'ями в с. Болдури Лопатинського району ще восени 1943 р.³⁹, про вбивство шести польських сімей, за донесенням 16 лютого 1945 р., в с. Лісовичі Стрийського району⁴⁰, про вбивство 16 поляків у с. Соколів в ніч з 19 на 20 серпня 1944 р.⁴¹ та ін. В усякому разі, у звіті Дрогобицького обкому партії за серпень-вересень 1944 р. подавалась інформація про те, що бандерівці знищили 30 польських сімей⁴². Як відомо, з приходом у Галичину Червоної Армії органи НКВС залучали поляків у так звані “истребительные батальоны” (“ИБ”) для боротьби із загонами УПА та підпіллям ОУН. В деяких районах Тернопільської області, наприклад, кількість поляків серед бійців “ИБ” сягала 80 %⁴³. Такі дії радянської влади ставили значну частину польського населення в очах місцевих оунівських підпільників у ряд “совецьких прислужників” і агентів, яких намагалися “знищувати” безвідносно до національного походження.

Фактор українського націоналістичного руху на Волині, зокрема події весни—літа 1943 р., коли у взаємній українсько-польській різни були знищені тисячі поляків і українців, спалені сотні сіл і колоній, був у багатократ небезпечнішим. Він уже від весни 1943 р. викликав масову стихійну втечу польського населення на захід, в корінну Польщу. В історичній літературі немає єдиної думки, скільки ж було тих стихійних, “диких” утікачів.

Згаданий вище Єжи Кохановський у своїй статті наводив два числа “диких” втікачів — перше 22 815 чол., за “Rocznikiem statystycznym” за 1949 р., друге — 200 000 чол., за обрахунками Еміграційної Екзекутиви⁴⁴. Цей автор схилявся до думки, що ближчим до правди було друге число. Ми, однак, не поділяємо такого підходу, оскільки число 200 000 біженців суперечить навіть статистиці всього польського населення на Волині. Хоч певні групи “диких” втікачів уже з 1943 р. були навіть з Галичини. Деякі з них після приходу Червоної Армії у західні області України, сподіваючись, що всяка небезпека для них з боку українського руху ліквідована, поверталися у свої рідні колонії і села. Так, 25 вересня 1944 р. на станцію Красне, за доповідною запискою І. Грушецького М. Хрущову від 14 жовтня 1944 р., прибуло аж чотири ешелони таких поляків родом з Красненського, Буського і Глинянського районів⁴⁵.

Коли Червона Армія вступила 27 липня 1944 р. в Перемишль, майбутня державна приналежність міста ще не була визначена, і в місті було

створено райком КП(б)У. Його секретар Орленко повідомляв Львівський обком партії, що і з Перемишля “на польську територію” виїхало 200 сімей поляків⁴⁶.

Очевидно, до “диких” переселенців слід віднести так званих “ском-прометованих”, які виїжджали в Польщу без жодної реєстрації, без евако-документів, у шафах та скринях і т. ін.⁴⁷

Окрім “мирної” організаційної роботи радянських і польських уповноважених з евакуації населення, керівників та їхніх служб, такої, як проведення реєстрації на виїзд, оформлення евакодокументів, замовлення так званих “поїздів-вертушок” Львів—Сілезія, Ковель—Сілезія та ін., перевезення населення до залізничних станцій, охорона переселенців при залізничних коліях, контроль за майном, що вивозилося, та інших подібних дій, своєрідну спонукальну до виїзду роботу з переселенцями проводили практично всі місцеві партійні й радянські органи, відділки НКВС та НКДБ. У багатьох випадках дії місцевих органів виходили далеко за межі передбаченого Угодою від 9 вересня 1944 р.

Майже повсюдно переселенців, доставлених до залізниці, тижнями і місяцями тримали під відкритим небом в очікуванні поїздів, деякі місцеві органи влади влаштовували перевірку вантажів переселенців і вилучали з них цінні речі. Цікаво, однак, що нападів бандерівців на польських переселенців радянські органи не фіксували. Заступник уповноваженого Уряду УРСР в західних областях України полковник НКДБ М. Гребченко в одній з доповідних записок писав: “За весь період евакуації польського населення бандитських нападів і грабежів поляків на шляху руху від місць вантаження до місць призначення не було зареєстровано”⁴⁸.

Дуже частими були повідомлення про вселення у хати і двори поляків, які ще не виїхали, українських переселенців з Польщі, після чого мали місце різного роду побутові інциденти⁴⁹.

Великого розголосу, наприклад, набув інцидент із вселенням українських переселенців з Польщі у хати поляків, які ще не евакуювалися з с. Сокільники під Львовом. Прокурор Львівської області Корнетов доповідав обкому партії, що голова районної комісії з розселення українців Горбик виписав кільком сокільницьким полякам виклики, за якими вони повинні були 19 липня 1945 р. спакувати майно, вибратися із своїх осель і виїхати до станції відправлення переселенців. Коли цього не було зроблено, 20 липня уповноважений Горбик і уповноважений міліції Гапонюк привели до поляка Кашуби і поляка Соколовського сім’ю українського переселенця Кунацького і зажадали, щоб Кашуба з сім’єю негайно виїхався. 55-річна теща Кашуби підняла крик і плач, на який збіглося близько 30 громадян села. Горбик викликав трьох автоматників і арештував Соколовського та силою виселив сім’ю Кашуби. Незважаючи на це, загальна атмосфера в селі не дала можливості вселити українця Кунацького у “вивільнене” приміщення. Днем раніше подібний інцидент відбувся і при виселенні поляка Дудзяка⁵⁰.

В архівах зберігаються повідомлення і скарги поляків, зареєстрованих на евакуацію, про те, що влітку 1945 р. їм уже не дозволяли збирати врожай, вирощений на власних полях, і вони змушені були виїжджати в Польщу без необхідних запасів продовольства на дорогу. Полька Барабах Н. із Судової Вишні писала в листі на адресу польової пошти, що зареєстрованим на виїзд, навіть біднякам, не дозволяють збирати ні одного снопа: “Що будемо робити, та не знаю. Бідна Марія ходила просити хоч би кілька снопів, та не дали. Поселили українця і сказали, що дім уже не її, і вона не має права навіть копати картоплю...”. “Хто зареєструвався, — писала Тру-

бницька Марія з с. Рихтичі Дрогобицького району, — не дають нічого збирати з поля, аби хоч що-небудь приготувати на дорогу, а то ж прийдеться гинути в дорозі...”⁵¹. І все ж, у більшості випадків польські сім’ї, що евакуювалися, везли з собою в Польщу офіційно дозволений у дві тонни побутовий вантаж, худобу і навіть речі релігійного культу⁵².

У всякому разі, умови виїзду поляків з України, загалом, були, схоже, не такими важкими, як умови евакуації українців з Польщі. Останні дуже часто в процесі виїзду зазнавали різних бандитських нападів, пограбувань, убивств⁵³.

Виїжджаючим полякам доводилося зазнавати різних митарств на пунктах збору переселенців біля залізничних колій, де вони очікували своїх поїздів тижнями й місяцями⁵⁴.

Евакуаційні структури, партійні і радянські органи обласного масштабу чимало робили для того, щоб, з одного боку, швидше провести евакуацію, з другого, — якимось полегшити умови переїзду. Для вибивання так званих поїздів-“вертушок” підключалися обкоми партії. Керівники областей залучали до організації виїзду поляків лояльно налаштованих представників польської громадськості, організовували наради і збори груп польського населення.

Вже на початку 1945 р. було створено Союз польських патріотів в СРСР. 13 лютого 1945 р. голова Львівського обласного правління Союзу польських патріотів професор Мазур просив секретаря обкому партії І. Грушецького направити в Польщу делегацію Союзу патріотів для попереднього ознайомлення з умовами для поселення і проживання евакуйованих зі Львова поляків, а також увести до складу делегації письменника Йосифа Воробця (Яна Бжозу), ксьондза Михала Ренкаса, директора Польського державного театру Броніслава Домбровського, професора університету ім. І. Франка Євстахія Жилінського, від робітників заступника начальника цеху електрокомбінату Антона Барвінського та від ремісників Владислава Добжанського⁵⁵.

У березні 1945 р. професор Мазур у листі до І. Грушецького просив звільнити з ув’язнення 24 професорів, доцентів та наукових співробітників вузів Львова, найбільше з політехнічного інституту. Серед ув’язнених були доктори технічних наук Володимир Бужинський, Станіслав Фризе, Мечислав Герман, Александр Козіковський, Тадеуш Кучинський, Еміль Лазорик, Вітольд Мінкевич, Едвін Лажек, Едвард Сухарда та ін.⁵⁶

Польські підпільні структури намагалися паралізувати діяльність лояльно налаштованих до радянської політики поляків. 8 лютого 1945 р. заступник голови Львівського Союзу ПП доктор медичних наук Владислав Белінський, розкриваючи отриману нібито з Любліна бандероль, загинув від вибуху, а його дружина була поранена. Стало відомо, що командування АК постановило таким чином покарати тих поляків, які підписали звернення до польської інтелігенції і народу із закликом будувати нову Польщу в Польщі. Львівські поляки коментували вбивство як акцію підпілля ендеції. У відповідь на це вбивство радянські каральні органи заарештували 41 поляка за підозрінням у приналежності до АК та інших підпільних груп⁵⁷.

За погодженням з офіційними радянськими колами намагалися впливати на проходження евакуації поляків представники Уряду Польщі. Під цим кутом зору дуже цікавою видається робота віце-прем’єра Станіслава Грабського, як відомо, до 1939 р. завзятого українофоба, одного з лідерів польської ендеції. Від вересня 1939 р. до осені 1941 р. він перебував у радянському ув’язненні. В 1941 р. був звільнений. Виїхав у Лондон, де пев-

ний час очолював Раду Народову. В 1944 р. повернувся у Польщу і в складі коаліційного уряду обійняв пост віце-прем'єра. Вже будучи віце-прем'єром, вважав, що у питанні про Львів Сталін мав би піти на поступки полякам. Не зробив він того нібито з вини "кліки" Арцішевського-Сосновського і особливо Бур-Комаровського, Суліцького, які переконували польський уряд у Лондоні в неминучості війни між СРСР і західними державами — Англією та США. У Львові віце-прем'єр був у серпні 1945 р. 25 серпня відвідав голову облвиконкому Козирева, 26-го мав зустріч з польським уповноваженим з переселення по Львівському евакорайону Подкоморським, того ж дня — з арцибіскупом Базеком, провів наради з польським професорсько-викладацьким складом вузів Львова, з польськими адвокатами, з робітниками транспортної та енергетичної мережі, з учителями-поляками, з ремісниками. В кожній нараді брали участь по 25—30 представників від відповідних груп польської громадськості. На нарадах Грабський переконував поляків, що кордони Польської держави встановлені остаточно, і "нема жодних видів на їх зміну", хвалив Сталіна, завдяки якому Польща одержала великі території на заході, віддала землі, де мешкало 4 млн поляків, але набула землі, де проживало 8 млн (німців. — С. М.). Він вважав, що в нових умовах Польська держава стане однорідною в національному відношенні, індустриально-аграрною — в економічному, і все те — завдяки Й. Сталіну.

В його бесідах з поляками Львова сильно звучали також ностальгічні ноти: "Я виріс у Львові. Мені дуже боляче залишати це рідне місто, яке є свідком багаторічної польської історії і культури. Мені боляче дивитися, що Львів не становить тепер польськості. Львів'яни — це особлива польська нація, і ми повинні її зберегти там у себе в державі". Польський політик позитивно відгукувався про зустрічі з Грушецьким і Козиревим: "Ці люди дуже добре налаштовані, щиро бажають, щоб поляки виїхали в свою країну друзями народів СРСР".

В цілому, за оцінками відповідних радянських служб, перебування С. Грабського у Львові посилювало бажання польської інтелігенції до виїзду в Польщу. Щоправда, в підпільних польських колах велися розмови, "ніби своєю позицією він скомпрометував себе, вижив з розуму"⁵⁸.

Дуже важливе значення для розв'язання багатьох труднощів евакуації польського населення із західних областей мала українсько-польська зустріч у Києві 20 вересня 1945 р. за участю С. Грабського, М. Хрушова, Д. Мануїльського та ін.

На зустрічі було вирішено: продовжити терміни евакуації до 31 грудня 1945 р. (як відомо, і цей термін згодом виявився нереальним);

створити у Львові Комітет сприяння евакуації поляків з 30 чол., склад якого повинен бути затверджений головою Львівського облвиконкому;

дозволити Комітетові сприяння відправляти до Польщі делегації від різних груп населення в кількості до 25 чол. для визначення місць переселення й інформувати переселенців про умови життя на нових місцях розселення;

сприяти виділенню необхідної кількості поїздів—"вертушок" Львів—Сілезія для безперервного перевезення евакуйованих;

надати право зареєстрованим до 31 грудня 1945 р. жителям Львова евакуюватися навесні 1946 р., а для від'їжджаючих взимку забезпечити теплі вагони;

на львівському вокзалі побудувати барак для підльвівських переселенців;

польським і українським селянам дозволити дво- і триразовий перетин границі для перевезення речей возами;

священникам (ксьондзам) дозволити вивезення речей культового призначення.

На цій же зустрічі Голова РНК УРСР М. Хрущов погодився передати польському урядові польські пам'ятники у Львові, пов'язані виключно з історією і культурою Польщі, але водночас висловив бажання залишити у Львові “пам'ятник Адаму Міцкевичу як письменнику, що користується популярністю і любов'ю серед українського народу”.

С. Грабський, у свою чергу, від імені Польського Уряду висловив подяку уряду УРСР за великодушний дружній акт ⁵⁹.

Вдруге С. Грабський перебував у Львові з 11 до 16 листопада 1945 р. Знову мав зустрічі з обласними радянськими керівниками, з арцибіскупом, з польським уповноваженим з переселення, з керівництвом львівського філіалу Союзу польських патріотів, виступив ініціатором створення з метою реалізації домовленостей у Києві Комітету громадського сприяння переселенню поляків у Польщу, запропонував увести в такий Комітет 6 представників від духовенства, 12 — від СПП, 12 — від сіл. Як уже зазначалося, саме під час цього перебування у Львові С. Грабський ніби ще висловлював надію, що на наступній зустрічі у верхах представників СРСР та західних держав буде підняте питання про Львів і Вільно ⁶⁰.

Незважаючи на шалений опір евакуації польського антирадянського підпілля, небажання маси польського населення залишати місця свого постійного проживання, труднощі евакуації сотень тисяч родин з майном і пожитками, з кінця 1945 р. для більшості поляків евакуація перестала бути дилемою: виїжджати чи не виїжджати. Звичайно, і в першій половині 1946 р. залишалося чимало поляків, які за всяку ціну намагались уникнути евакуації. Але основна маса польського населення змирилася з неминучістю виїзду в Польщу. Єжи Кохановський писав про це так: “Видається, що поляки з давніх польських земель відносно швидко — ще у 1945 р. прийняли до відома остаточність і невідворотність змін. Німці ж на “*Ziemiach odzyskanych*” пережили ще свій “період надії” в 1946 році після промови Черчілля у Фултоні” ⁶¹. Можна погодитися зі справедливістю такого твердження стосовно поляків, однак з певною поправкою — не раніше, ніж на кінець 1945 р.

Кількісні показники евакуації поляків із західних областей України були наведені на початку статті. Тут, однак, варто зробити такі узагальнення.

Підписання Угоди від 9 вересня 1944 р. між урядом Української РСР і ПКНВ було здійснене за волею Кремля в інтересах вигідного для Москви повоєнного облаштування Європи.

Угода практично не ставила на меті врахування намірів і бажань широких народних мас як з української, так і з польської сторін, хоча з обох були окремі політичні групи, які позитивно ставилися до її реалізації.

При підписанні Угоди сторони і сили, які стояли над ними, не передбачали складності і труднощів, які мали виникнути в процесі її реалізації; підтвердженням цього є початкове встановлення терміну реалізації цієї Угоди до 1 лютого 1945 р.

Реалізація Угоди здійснювалася головним чином силовими методами державних структур над сотнями тисяч людей; переселення з обох боків якихось практичних можливостей і прав впливати на характер евакуації, переїзду і розселення на нових місцях для самих евакуйованих практично не допускало.

Взаємна евакуація поляків і українців у 1944—1946 рр. залишилася глибокою психологічною травмою в національній свідомості обох наро-

дів; разом з тим вона збагатила історичний досвід наших народів, який кличе до порозуміння між ними, до розвитку співробітництва і дружніх відносин між Україною та Польщею.

¹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. — Львів, 1996. — Т. 1. 1939—1945 рр. — С. 287—288.

² Там само. — С. 287—293.

³ Степан Макаруч. Нищення населення на Волині в часи війни (1941—1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1999. — Вип. 34. — С. 381.

⁴ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. 3, оп. 1, од. зб. 68, арк. 21.

⁵ Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО). Ф. П—1, оп. 1, од. зб. 284, арк. 15.

⁶ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, од. зб. 68, арк. 21.

⁷ Ткачов Сергій. Польсько-український трансфер населення. 1944—1946. Виселення поляків з Тернополя. — Тернопіль, 1997. — С. 55.

⁸ Депортації. Західні землі України... — Львів, 1998. — Т. 2. 1946—1947. — С. 118—119.

⁹ ДАТО. Ф. Р. —1833, оп. 4, од. зб. 20, арк. 7—8.

¹⁰ Макаруч Степан. Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944—1947 рр. // Збірник праць кафедри української преси. На пошану професора Володимира Здоровеги. — Львів, 2000. — Вип. 3. — С. 177—178.

¹¹ Косхановські Jerzy. Przesuniescie granic // Karta. — Warszawa: Fundacja osrodka Karta, 1994. — S. 66.

¹² Ibid. — S. 67.

¹³ Ткачов Сергій. Назв. праця. — С. 89; Сергійчук Володимир. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944—1946 рр. — К., 1999. — С. 20.

¹⁴ Ткачов Сергій. Назв. праця. — С. 91; Сергійчук Володимир. Назв. праця. — С. 20.

¹⁵ Буцко О. В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. — К., 1997. — С. 70.

¹⁶ Торжество історичної справедливості. — Львів, 1968. — С. 659.

¹⁷ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, од. зб. 63, арк. 35.

¹⁸ Поклик сумління (Газета українського т-ва “Меморіал”). — 1991. — № 9(23). — С. 2.

¹⁹ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, од. зб. 63, арк. 38.

²⁰ Там само, од. зб. 230, арк. 85—86.

²¹ Там само, од. зб. 241, арк. 93.

²² Там само, од. зб. 230, арк. 83.

²³ Там само, од. зб. 214, арк. 129.

²⁴ Там само, од. зб. 63, арк. 71.

²⁵ Там само. Ф. 5001 (Дрогобицький обком Компартії України), оп. 2, од. зб. 21, арк. 104—105.

²⁶ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, од. зб. 63, арк. 55—57.

²⁷ Там само, од. зб. 214, арк. 4.

²⁸ Там само, арк. 6—7.

²⁹ Там само, арк. 4—6.

³⁰ Там само. Ф. 5001, оп. 6, спр. 46, арк. 74—75 зв.

³¹ Там само, арк. 138—141.

³² Там само, арк. 140—141.

³³ Там само. Ф. 3, оп. 1, спр. 214, арк. 55.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само, арк. 69.

³⁶ Там само. Ф. 5001, оп. 6, спр. 46, арк. 254.

³⁷ Там само. Ф. 3, оп. 1, спр. 214, арк. 113.

³⁸ Там само, арк. 38.

³⁹ Там само, спр. 68, арк. 76.

⁴⁰ Там само. Ф. 5001, оп. 6, спр. 46, арк. 190.

⁴¹ Там само, арк. 37 зв.

⁴² Там само. Ф. 5001, оп. 2, спр. 21, арк. 108.

⁴³ Макаруч Степан. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (За матеріалами 1944—1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. — Дрогобич, 2002. — С. 84—85.

- ⁴⁴ К о с х а н о w s k i J e r z y. Przesuniescie granic... — S. 67.
⁴⁵ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, спр. 63, арк. 45.
⁴⁶ Там само, арк. 13.
⁴⁷ К о с х а н о w s k i J e r z y. Przesuniescie granic... — S. 66.
⁴⁸ Б у ц к о О. В. Украина-Польша: миграционные процессы... — С. 68.
⁴⁹ ДАТО. Ф. Р. — 1833, оп. 5, спр. 30, арк. 143—145; ДАЛО. — Ф. Р. — 221, оп. 2, спр. 25, арк. 17, 47.
⁵⁰ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, спр. 239, арк. 79.
⁵¹ ДАЛО. Ф. 5001, оп. 6, спр. 46, арк. 254, 255.
⁵² ДАТО. Ф. П. — 1, оп. 1, спр. 284, арк. 3, 6 зв.
⁵³ М а к а р ч у к С т е п а н. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939—1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2000, Вип. 35—36. — С. 339—340; М а к а р ч у к С т е п а н. Розміщення та побутове влаштування переселенців... — С. 185—186; ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, спр. 214, арк. 12—13 зв.
⁵⁴ ДАТО. Ф. П. — 1, оп. 1, спр. 284, арк. 3; ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, спр. 213, арк. 117—125.
⁵⁵ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, спр. 239, арк. 28.
⁵⁶ Там само, арк. 23—34.
⁵⁷ Там само, спр. 214, арк. 9—11.
⁵⁸ Там само, арк. 77—86.
⁵⁹ Там само, арк. 92—94.
⁶⁰ Там само, спр. 214, арк. 129.
⁶¹ К о с х а н о w s k i J e r z y. Przesuniescie granic... — S. 67.

І. І. ІЛЬЮШИН (Київ)

**ДО ПИТАННЯ
ПРО ВОЛИНСЬКУ ТРАГЕДІЮ В 1943—1944 рр.**

Історія українсько-польського військово-політичного протистояння на землях спільного проживання двох народів у роки Другої світової війни досі залишається найбільш болючою проблемою в сучасних українсько-польських гуманітарних взаєминах і найбільш дискусійною темою обох історіографій.

Це зайвий раз і особливо яскраво довела 2-х томна праця Владислава і Єви Семашків, що вийшла в Польщі 2000 р. у видавництві von bogowiecky обсягом 1440 сторінок під гучною назвою “Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945”. На думку не лише її авторів, а й всіх без винятку польських науковців, саме ця праця на сьогоднішній день є “найвагомішим доказом злочинів, скоєних Організацією українських націоналістів (ОУН) і Українською повстанською армією (УПА) проти польського цивільного населення в роки Другої світової війни”, а отже — головним аргументом польської сторони в полеміці з українськими істориками.

Не відбираємо в авторів, як і взагалі у польських колег, права на власне бачення і визначення характеру волинських подій, зокрема 1943 р. В жодному разі не прагнемо виносити власних остаточних оцінок, які має зробити лише висококомпетентна група українських і польських фахівців (причому в її складі повинні бути як історики, так і психологи, юристи, державні експерти, співробітники спецслужб, які мали змогу познайомитись з відповідними архівними документами). Нас у даному випадку, в першу чергу, цікавить джерельна база цієї праці, насамперед достовірність наведених у ній свідчень та їх об'єктивність. По-друге, хочемо висловити власні міркування з приводу деяких тверджень, що робляться авторами на підставі вивчення лише польської документації. По-третє, з огляду на те,

що з книгою навряд чи могли ознайомитися навіть деякі з українських спеціалістів, зацікавлених цією проблематикою, дамо хоча б загальне уявлення про неї.

Як зазначають автори, “дослідження українського терору щодо польської людності на Волині за часів Другої світової війни” проводилось ними на підставі аналізу понад 1,5 тис. свідчень очевидців тих подій та спогадів, написаних значно пізніше, що зберігаються як у приватних колекціях, так і в громадських та державних архівосховищах. До останніх належать, зокрема, архів Головної комісії з дослідження злочинів проти польського народу — Інституту національної пам’яті, Східний архів наукового осередку “Карта”, архів осередку вояків 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії Крайової (АК), архів історії селянського руху, архів Військового історичного інституту, архів єврейського історичного інституту, костельні архіви.

Автори вказують на своє намагання використовувати також інші матеріали, зокрема слідчі справи, що розглядалися Головною комісією з дослідження злочинів проти польського народу — Інститутом національної пам’яті, документацію польських підпільних структур, що діяли в роки війни, а саме донесення низових ланок Армії Крайової до головного командування, звіти працівників органів Делегатури польського уряду в окупованій країні, Міністерства внутрішніх справ польського емігрантського уряду в Лондоні. Однак цих документів у порівнянні зі свідченнями і спогадами значно менше. Це тому, що, як вважають В. і Є. Семашки, “вони не є достатньо інформативними”, оскільки в роки війни жодна із структур так званої “польської підпільної держави” із зрозумілих причин систематичного вивчення картини скоєних проти поляків злочинів провадити не могла і тому відповідної документації не підготувала.

Підкреслимо, що навіть при загальному схвальному оцінці польськими науковцями цієї праці серед них точаться суперечки з приводу того, чи можуть бути покладені в основу об’єктивного дослідження діяльності ОУН і УПА свідчення тих польських громадян, які були свідками тієї діяльності, а водночас і потенційними жертвами українських повстанців. Щоб у цьому переконатися, достатньо передивитися хоча б опублікований 6-й том матеріалів міжнародного історичного семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”, що пройшов у Варшаві 3—5 листопада 1999 року¹.

Не до об’єктивності було й тим авторам спогадів, які пережили війну й ту людську трагедію, що сталася на Волині в 1943—1944 рр., тим більше, що й писалися спогади нерідко через кілька десятків років по завершенню війни.

Однак, на нашу думку, керуючись незаперечною істиною, що свідки завжди більше знають про те, свідками чого вони були, ніж ті, хто не мав до того безпосереднього відношення (у даному випадку йдеться про поінформованість щодо тої чи іншої події, а не про характер її сприйняття), можна погодитися з твердженням більшості польських науковців і авторів згадуваної праці, що дійсно саме свідчення і спогади очевидців є основним джерелом інформації про випадки масових або поодиноких вбивств цивільних осіб, скоєних різними військовими угрупованнями в роки війни, а тому вони можуть бути покладені в основу дослідження.

Проблема, на наш погляд, полягає в іншому. Як перевірити отриману від свідків інформацію, щоб зроблені на її підставі оцінки якомога більше були наближені до істини, тобто враховували б усю сукупність обставин (причинно-наслідкові зв’язки), за яких сталася та чи інша подія, був ско-

ений той чи інший злочин. Вирішення цієї задачі вимагає, по-перше, наявності інших джерел інформації (по можливості цілком іншого походження) задля зіставлення й проведення ретельного порівняльного аналізу. По-друге, не менш важливим є дотримання об'єктивності у підході до такого аналізу того, хто його проводитиме і виноситиме остаточне судження.

І в цьому плані, як нам здається, В. і Є. Семашкам не все вдалося. Річ навіть не в тім, що Владислав Семашко був членом польського підпілля і Армії Крайової в роки війни на території Володимирщини, а отже, йому при всій його старанності важко зберігати об'єктивність у підходах до оцінки свідчень таких, як і він, учасників військової конспірації або навіть тих його співвітчизників з числа цивільних осіб, котрі ще в роки війни раз і назавжди визначили своє остаточне ставлення до українських націоналістичних збройних формувань.

Причину, підозрюємо, багатьох помилок, допущених авторами (хоча В. і Є. Семашки визнають, що могли припуститися деяких неточностей), слід вбачати у відсутності в них джерел іншого походження (з оунівських документів цитується лише 3 вже опублікованих і немає жодного ще не опублікованого, відсутні також німецькі і радянські матеріали, хоча деякі з останніх згадуються в бібліографії), а отже, в неможливості зіставити свідчення польських громадян з подібними за характером свідченнями протилежних сторін. Якщо праця була б лише зібранням свідчень та спогадів — одна річ. Але, коли на підставі цих матеріалів без будь-якої їх конфронтації з іншими, автори синтезують власну картину подій, — це зовсім інша справа. І в цьому випадку автори повинні нести відповідальність за все ними написане.

Щоб продемонструвати, якою може бути розповідь про одну й ту саму подію у викладенні різних сторін, наведемо лише один приклад. На 382-й сторінці 1-го тому В. і Є. Семашки згадують про один з перших випадків убивств часів війни в селі Ключик Турійської волості Ковельського повіту “українськими націоналістами” польських громадян у такій спосіб: “15 вересня 1939 р. місцеві українські селяни вбили 9 поляків, застосувавши перед тим проти них тортури. Замордованих вивезли до сусіднього радовицького лісу, де всі вони були закопані в землю в спільній могилі”. Джерелом цієї інформації, як вказують автори, для них слугували матеріали архіву осередку вояків 27-ї Волинської піхотної дивізії АК. При цьому В. і Є. Семашки не повідомляють, ні ким були вбиті польські громадяни, ні за яких обставин відбувся цей, безперечно, злочин, ні хто його здійснив.

Проте відповіді на ці питання, які знаходимо в іншому джерелі, дещо змінюють уявлення про цю подію. У доповідній записці наркома внутрішніх справ УРСР Івана Серова від 13 жовтня 1939 р., надісланій зі Львова до Москви на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, читаємо (подаємо мовою оригіналу): “8 октября сего года в лесу близ Турийска Ковельского уезда были обнаружены трупы убитых и зарытых в землю 5 мужчин и 1 женщины. Расследованием установлено, что они являются жителями деревни Ключик Турийской волости... Эти лица были расстреляны по решению группы членов КПЗУ и бывших политзаключенных из числа жителей этой деревни, как провокаторы, на следующий день после занятия г. Ковеля частями Красной Армии. Расстрел был якобы санкционирован комиссаром одной из войсковых частей Красной Армии. Непосредственное участие в расстреле принимали... все члены КПЗУ, освобожденные из тюрьмы нашими войсками. При выезде наших работников на место,

местные жители представили документы, подтверждающие провокаторскую деятельность расстрелянных, изъятые ими из архивов судов и полиции”².

Таким чином, завдяки зіставленню інформації про одну й ту саму подію, почерпнуту з джерел різного походження, уточнюємо дату скоєного злочину, з’ясовуємо обставини цієї справи, зокрема, мотиви дій тих, хто його скоїв, отримуємо конкретні дані про вбивць та їхні жертви. Зрозуміло, що не про кожну подію можна відшукати документи, які висвітлювали б її з різних сторін. Втім, сенс наших зауважень полягає в тому, що автори згадуваної праці не ставили собі навіть за мету відшукати ці документи. А, між іншим, наведений нами приклад зіставлення інформаційних джерел різного походження доводить, наскільки достовірнішою й об’єктивнішою була б картина зображених у книзі В. і Є. Семашків подій в разі застосування ними такого методу. Але, на жаль, за відсутності радянських, українських, німецьких матеріалів це було неможливим.

Головну увагу автори книги приділили з’ясуванню, головним чином, двох питань, а саме — яким був масштаб злочинів, скоєних проти польського цивільного населення на Волині в роки війни, і хто конкретно, тобто які українські військові формування і діючі в їх складі повстанці брали участь в антипольських акціях.

Список тих, хто, на думку В. і Є. Семашків, безпосередньо був причетний до організації тих акцій, який подається в книзі, налічує 503 особи³. Причому, як зазначають автори, він далеко не повний і складений ними, якщо йдеться про ОУН-Бандери і підпорядковану їй УПА, нібито на підставі головним чином українських джерел (це передусім 2, 5, 6, 7, 20, 21, 27 томи “Літопису УПА”, що видавалися в 1983—1997 рр., праця П. Содоля “Українська повстанча армія 1943—1949” 1994 р. видання, а також інші). Отже, як підкреслюють В. і Є. Семашки, список не містить прізвищ тих осіб, про яких згадують лише польські свідки.

Загальна ж кількість загиблих поляків на Волині, що наведена в книзі, становить 36 543—36 750 осіб, з яких майже 19,5 тис. з встановленими прізвищами⁴. Не беремося заперечувати поданих цифр, оскільки не маємо для цього жодних поважних підстав. Зазначимо тільки, що контрбстеження волинських сіл, проведене в деяких повітах місцевими вітчизняними ентузіастами (наприклад, у Володимир-Волинському районі його мешканцем Ярославом Царуком), засвідчило перевищення польською стороною кількості жертв.

Існує також велика різниця в кількості загиблих на Волині українців з вини поляків, яку називають В. і Є. Семашки і вищеназваний волинський краєзнавець. На думку перших, у ході боїв з польськими збройними формуваннями загинуло трохи більше 300 українських повстанців. Ще трохи більше 100 було вбито внаслідок “відплатних акцій” польських партизанів⁵. Я. Царук стверджує, що тільки на Володимирщині від рук поляків загинуло 836 українців⁶.

Відсутність офіційної інформації щодо кількості загиблих українців можна пояснити тільки тим, що подібні до польських підрахунки в Україні ніхто ніколи централізовано не провадив. Лише останнім часом з ініціативи Волинського державного університету ім. Лесі Українки та Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України ця робота начебто розпочата. Але, на жаль, на сьогодні українські історики ще не готові представити свої узагальнюючі дані.

Тепер висловимося з приводу деяких, на наш погляд, найбільш принципових для розуміння обговорюваної проблематики, тверджень

В. і Є. Семашків. Перше з них стосується оцінки характеру українсько-польських відносин на Волині напередодні війни. Польські автори пишуть про те, що у передвоєнні роки прояви ворожості з боку українців по відношенню до поляків, які проживали на Волині впродовж багатьох поколінь, були поодинокими. Тому для більшості місцевого польського населення ті акції, що були спрямовані проти них під час війни їх співмешканцями, донедавна “добрими сусідами” і “приятелями”, виявилися цілком несподіваними і незрозумілими ⁷.

Втім, добре відомо, що саме напередодні війни українсько-польські взаємини переживали період чергового напруження. Провину за це, безсумнівно, ніс польський урядовий табір, який по смерті маршала Ю. Пілсудського в 1935 р. вдався до примусових заходів щодо українців, метою яких стала швидка їх денаціоналізація та державна асиміляція. Символом цього нового курсу польських властей стала також відставка волинського воєводи Г. Юзевського в квітні 1938 р.

Нагадаємо, що політика останнього передбачала можливість залучення українців до державного життя Польщі шляхом розширення їхньої участі в центральних та місцевих органах влади, особливо в самоуправлінні та кооперації. Але через шалений опір польських націоналістів вона зазнала невдачі. У Варшаву надходили численні скарги та доноси на Г. Юзевського з приводу його заходів. В одному з них колишній президент м. Луцька підполковник М. Венжик у грудні 1936 р. написав міністрові військових справ генералові Т. Каспшицькому: “На основі власних спостережень, а також з погляду працівників суду, прокуратури, військових, організації “Стшельци”, Союзу землевласників та просто багатьох громадян я глибоко переконаний, що політика воєводи Юзевського роз’єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби євреїв і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло “Ріж ляхів” стає на Волині все популярнішим. Воєвода не володіє ситуацією і навіть не орієнтується у теренах, які внаслідок його помилкової політики щораз більше стають ворожими і чужими Польщі” ⁸. Як бачимо, цей лист дещо підважує твердження В. і Є. Семашків про нібито “цілком доброзичливі стосунки”, що панували на Волині між українцями і поляками напередодні війни.

Можемо зацитувати фрагмент з мемуарів ще одного сучасника тих подій, тепер уже українця, який характеризує ставлення волинян до поляків у зв’язку з діями останніх на сусідній з Волинню Холмщині в 1938—1939 рр. Діяч мельниківської ОУН Г. Стецюк з приводу тих дій зазначав: “Польський ураган ломав, палив, нищив наші історичні споруди, нашу гордість і нашу ідентичність, і це все діялося у 20-му столітті, ... з благословення польської католицької ієрархії, варшавського уряду, при підтримці Ватикану... В моєму серці ненависть горіла, наче вулкан, до поляків за знущення над народом, священиками, руйнування спадщини, історичних вартостей, святинь і т. д., і було бажання помститися за всі ті кривди” ⁹.

Наступне положення польських дослідників, що привернуло нашу увагу, сформульоване таким чином: “Визначення УПА як повстанської армії, що спрямовувала свої дії проти польської держави, з точки зору міжнародного права, є помилковим, оскільки під час війни українські націоналістичні боївки виступали не проти польських властей, а лише проти польської людності” ¹⁰. Цю тезу автори книги намагаються аргументувати тим, що в роки війни Польща перебувала під іноземною окупацією й існуюча в підпіллі польська цивільна влада не контролювала суспільного життя українців. Крім того, на їх думку, в момент виступу ОУН і УПА проти

польського населення на Волині і навіть ще впововж півроку на більшості її території не існувало польських збройних сил. Партизанські загони АК були створені тут тільки тоді, коли українські націоналісти мали на своєму рахунку близько двох третин жертв з числа місцевих поляків¹¹.

Вивчаючи вже тривалий час причини або мотиви, які спонукали саме керівництво ОУН-Бандери і командування УПА до масової антипольської акції на Волині, ми дійшли наступного висновку. Місцевий міжнаціональний українсько-польський конфлікт був викликаний не присутністю тут партизанських загонів Армії Крайової, які дійсно були створені лише у відповідь на згадувану акцію, і не наявністю на українських етнічних землях політичного представництва польського емігрантського уряду, яке за будь-яких умов мало втілювати в життя урядові плани по збереженню за повоєнною Польщею її “східних кресів”, хоча обидва згадані чинники відіграли свою роль у тих подіях.

Безпосереднім мотивом для започаткування, а головне продовження масової антипольської акції на Волині протягом 1943—1944 рр. значною мірою стала та обставина, що місцеві поляки, всілякими шляхами намагаючись проникнути в адміністративний, господарський і торговельний апарат окупаційної німецької влади, створювали тим самим для себе фундамент, за наявності якого вони змогли б зберегти свій вплив на цих землях після поразки гітлерівської Німеччини. Саме такий стан речей, що склався на Волині навесні-влітку 1943 р., констатували добре обізнані з ситуацією на окупованій території радянські оперативно-чекістські групи, німецькі функціонери і, звичайно, представники місцевої української громади.

Зазначимо, що польське населення на Волині було нечисленним (не більше 16 % від загальної кількості), але воно прагнуло відігравати тут роль господаря, в тому числі у відносинах з окупаційною владою, тим більше після того, як німецьку поліційну службу полишило близько п’яти тисяч місцевих українців, які втекли в ліс, щоб розпочати боротьбу проти цієї ж окупаційної влади. Цей факт не міг не насторожити українських політичних провідників на Волині і не призвести до загострення й без того напружених українсько-польських взаємин.

Трагізм ситуації, що виникла на Волині, полягав, насамперед, у тому, що нібито цілком спочатку вмотивована, з точки зору українських національних інтересів, антипольська акція дуже швидко набула небачених за масштабом обертів і надзвичайно кривавого характеру, здійснювалася завдяки участі в ній сільського люду, озброєного тим, що потрапило під руку, в найжорстокіший спосіб і охопила об’єктивно, здавалося б, загалом безвинних людей, у тому числі старих, жінок і дітей. А це вже був злочин.

Можна сказати й так, що польській людині Волині, а пізніше й Східної Галичини довелося з надлишком розплатитися і за довоєнну помилкову політику урядів Другої Речіпосполитої по відношенню до українців, і за власні уявлення та погляди щодо тієї політики, які, між іншим, добре відбиті в документації так званої “польської підпільної держави”.

В одному з таких документів, а саме у звіті до Варшави командування АК Львівського регіону від грудня 1942 р. про настрої місцевих поляків повідомлялося, наприклад, наступне: “Ставлення до українців скрізь вороже. В жодній дискусії не проглядається хоча б якийсь політичний реалізм стосовно української справи. Кожна програма, що ставить собі за мету вирішення українського питання, якщо тільки вона передбачає, що господарями на цій землі можуть бути тільки поляки, знаходить всебічну підтримку в тутешньому середовищі. Будь-який проект з надання цим зе-

млям політичної автономії приречений на невдачу і будь-хто, навіть найбільш популярна особистість, якщо підтримуватиме його, не знайде тут схвалення”¹². Як то кажуть, без коментарів.

Далеко не останню роль в появі у керівництва ОУН-Б та командування УПА намірів “деполонізації” західноукраїнських земель відіграв також факт співпраці поляків з радянськими партизанами і особливо з оперативно-чекістськими групами НКВС, які робили своїми базами польські поселення і примушували їх мешканців усіляко допомагати собі, іноді навіть залучаючи до розвідницької та диверсійної антинімецької, а нерідко й антиупівської діяльності. Часто поляки самі охоче йшли на таку співпрацю, передусім коли вона була спрямована проти українських повстанців. Зрозуміло, що подібну участь поляків в радянських діях оунівці розцінювали як таку, що принципово суперечила їхнім власним інтересам у боротьбі з ворогом № 1 — СРСР, і жорстоко мстилися польській місцевій людині.

В цьому випадку, на наш погляд, слід говорити і про ту роль, яку свідомо чи несвідомо, але об’єктивно відігравала в українсько-польському конфлікті радянська сторона. Після “пацифікацій” польських сіл чи то німцями, чи то упівськими загонами за співпрацю з радянськими партизанами керівники АК, аби уникнути по можливості надалі цих репресивних заходів, забороняли місцевим польським поселенням приймати в себе “червоних” і продовжувати з ними співпрацю. У відповідь на небажання поляків підкорюватися радянські партизани неодноразово вдавалися до вбивств (іноді арештів) командуючих польськими аківськими або проаківськими формуваннями, причому навіть тих, з якими ще вчора вони проводили спільні антинімецькі дії.

Так, у червні 1943 р., під час візиту до штабу радянського партизанського загону Д. Медведєва, що розташовувався біля с. Левачі Костопільського повіту, було застрелено поручника Л. Ошецького за нібито його спротив спробам радянських партизанів роззброїти членів польської бази самооборони в районі Старої Гути¹³. В листопаді 1943 р. неподалік с. Пшебраже під Ківерцями було вбито командуючого загону АК поручника Я. Рерутко, який повертався з прийому у командира радянських партизанів М. Прокоп’юка¹⁴. В грудні 1943 р. в розташуванні загону М. Наумова було заарештовано іншого керівника партизанського загону АК капітана В. Коханського. Незабаром він опинився в радянському таборі¹⁵. Гадаємо, цих прикладів достатньо.

Згадаймо і про те, що вже в 1944—1945 рр. представники органів радянської влади охоче залучали поляків до боротьби з українським повстанським рухом у складі так званих “винищувальних загонів”, тим самим, безперечно, загострюючи українсько-польські взаємини.

Насамкінець варто прокоментувати, на наш погляд, цілком помилкове твердження авторів книги про те, що “співпраця між ОУН і нацистами на Волині в справі нищення поляків не уривалася впродовж усієї війни і припинилася тільки з вигнанням німців звідти Совітами”¹⁶.

У збережених оунівських, німецьких і, зрештою, польських та радянських документах ми не виявили жодного, в якому йшлося б про будь-які домовленості між ОУН та нацистами з проведення спільних антипольських акцій, метою яких було б нищення на Волині місцевої польської цивільної людині.

Адже не могла викликати схвального ставлення з боку німецької окупаційної влади масштабна акція УПА, спрямована проти польських селян, а головне проти польських працівників місцевих адміністративних

органів, що відали службами охорони лісів і держмаєтків (лігеншафтів), яка не тільки підтримувала порядок за всяку ціну окупантами, а й заважала вчасно і без будь-яких втрат збирати врожай, необхідний для постачання вермахту на Сході. Невипадково німці на Волині допомагали навіть зброєю тим польським базам самооборони, щоб ті могли захистити себе від УПА, звідки вони, тобто німці, вивозили збіжжя (наприклад, колонія Гали неподалік Сарн).

На Третньому надзвичайному великому зборі ОУН-Самостійників Державників, що відбувся в серпні 1943 р. на хуторах у 2—3 км від села Золота Слобода Козовського району на Тернопільщині, звільнений на той час з посади “урядуючого” провідника Микола Лебедь навіть стверджував, що УПА скомпрометувала себе своїми діями проти поляків, що ці дії провокують німців на нищення українських сіл. Принаймні, така інформація зафіксована в протоколі допиту в НКВС від 25 серпня 1944 р. учасника цього ж Збору, члена Центрального проводу ОУН Михайла Степаняка ¹⁷.

В будь-якому випадку, не викликає сумніву, що гітлерівці використали антипольські дії УПА для набору до своїх поліційних формувань тих місцевих поляків, які були налякані цими діями, а також для перекидання на Волинь польських жандармських частин з Генерал-губернаторства з метою залучення їх до антиупівських акцій та репресивних заходів щодо цивільної української людності. До речі, останнім у книзі не приділено достатньої уваги.

Вже в березні-квітні 1944 р., під час контактів члена Центрального проводу ОУН-Б Івана Гриньоха з представниками німецької служби безпеки і поліції в Генерал-губернаторстві, останні вимагали від української сторони негайного припинення антипольських дій. На це Гриньох відповів, що ОУН зробить це, але за умови, “якщо тільки будуть ліквідовані всі перешкоди на шляху до досягнення організацією її головної мети — боротьби проти більшовизму, а українцям буде гарантовано Німеччиною припинення польського терору проти них” ¹⁸.

Таким чином, будучи загалом зацікавленою в підтримуванні стану ворожнечі між українцями і поляками, німецька окупаційна адміністрація, однак, не прагнула до того, щоб ця ворожнеча набула форм масового збройного зіткнення між ними або обопільних “пацифікаційних” рейдів, які вона не змогла б поставити під власний контроль.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що трагічні події на Волині 1943—1944 рр. були складовою загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, що стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина). Тому їх бажано розглядати в комплексі з подібними за багатьма показниками подіями у вищезазначених регіонах, а також у контексті всієї попередньої історії українсько-польських взаємин.

Зрештою, віддамо все-таки належне авторам книги за їхні копітку працю і прагнення зберегти пам’ять про ту людську трагедію, а також наголосимо на необхідності того, щоб і вітчизняні дослідники, наслідуючи польський приклад, у найближчий час підготували збірку спогадів волинян, котрі тою чи іншою мірою постраждали в роки Другої світової війни від дій різних польських формувань та угруповань.

¹ Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”, Warszawa, 3—5 listopada 1999. — Warszawa: Karta, 2000. — S. 104—108.

² Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ) у Києві. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України, 1939—1940. Сводка о ходе работы оперативно-чекистских групп НКВД по Западной Украине, отправленная из Львова наркомом внутренних дел УССР И. Серовым в Москву наркому внутренних дел СССР Л. Берии от 13 октября 1939 г. — Ф. 16, оп. 32, спр. 33, с. 127—128.

³ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludność polskiej Wołynia 1939—1945. — T. 1—2. — Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2000. — S. 1015—1028.

⁴ Там само. — С. 1038.

⁵ Там само. — С. 1069.

⁶ Там само. — С. 1061.

⁷ Там само. — С. 1033.

⁸ Кучереп М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919—1939 рр.) // Україна—Польща: важкі питання. — Варшава: Карта, 1998. — Т. 1—2. — С. 25.

⁹ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник. Спогади. — Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1988. — С. 14—15.

¹⁰ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludność polskiej Wołynia 1939—1945. — S. 1013.

¹¹ Там само.

¹² Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. Oddział VI. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. Wyciąg ze sprawozdania o polityce ukraińskiej z grudnia 1942 r. — Sygn. 203/XV/27. — K. 55.

¹³ Piotrowski C. Przez Wołyń i Polesie na Podlasie. — Warszawa: HŻAK, 1998. — S. 34.

¹⁴ Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. — Warszawa. — Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. — S. 143.

¹⁵ Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyńcu 1939—1944. — Lublin: Wydawnictwo KUL, 1993. — S. 204.

¹⁶ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludność polskiej Wołynia 1939—1945. — S. 1081.

¹⁷ Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Випуск 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 19.

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) у Києві. Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами. Донесение командующему полицией безопасности и СД в Генерал-Губернаторстве оберфюреру СС и полковнику полиции Биркампу от 13 марта 1944 г. о контактах с представителем центрального руководства бандеровской группы ОУН Герасимовским. — Ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 179.

О. І. ЖУРБА (Дніпропетровськ)

Ф. Й. ТУМАНСЬКИЙ

Федір Йосипович Туманський (1757—1810 рр.) — один з визначних представників регіональної української культури кінця XVIII — початку XIX ст., який залишив помітний слід у малоросійському історіописанні. Серед земляків-сучасників за обсягом зібраного, опрацьованого й опублікованого історичного матеріалу з ним нікому змагатися. За широтою інтелектуальних зацікавлень, ерудицією, вмінням втілювати в життя свої проекти Ф. Й. Туманський також не має собі рівних серед малоросіян того часу. Відомий журналіст, видавець, історик, археограф, письменник і поет, перекладач, етнограф, засновник одного з перших в Російській імперії спеціалізованого історичного журналу — ось таким, справжнім сином енциклопедичного XVIII ст., залишився він у пам'яті сучасників і уявленнях нащадків.

Проте, незважаючи на дуже значний, а для української історіографії подекуди унікальний слід, який залишив по собі Ф. Й. Туманський, його творча, в тому числі й наукова, спадщина залишається майже не дослідженою, а роль і місце в духовно-культурному середовищі невизначеними, а значить і неусвідомленими. Це особливо помітно на тлі доволі інтенсивного вивчення наукової діяльності його сучасників істориків В. Г. Рубана¹, О. І. Рігельмана², М. Ф. Берлінського³, Я. М. Марковича⁴, Євгенія Болховітінова⁵. Водночас не можна сказати, що постать Ф. Й. Туманського є зовсім невідомою українським дослідникам XX ст. Це ім'я завжди згадувалось у загальних історіографічних працях⁶, енциклопедичних і довідкових виданнях⁷, монографіях⁸, йому присвячено декілька статей⁹. Але цим дослідженням, як і багатьом іншим, присвяченим проблемам духовного життя Малоросії другої половини XVIII — початку XIX ст., властиві фрагментарні та бібліографічні підходи, відмова від залучення творчої спадщини Ф. Й. Туманського як джерела власних студій. Сучасні дослідники, як правило, вважають достатнім використовувати праці своїх попередників, їх матеріали і оцінки у вивченні історіографічної ситуації того часу, і тому нерідко опиняються (разом з об'єктом своєї уваги) в дещо “незручних” ситуаціях, навіть коли йдеться про важливі деталі біографії Ф. Й. Туманського. Найбільш типовими непорозуміннями є різне визначення дати народження (1746, 1757, близько 1750, рік народження невідомий), смерті (1805, 1810), місця навчання (Кенігсберг, Геттінген, Петербург) та постійне плутання Федора Йосиповича з його двоюрідним братом Федором Васильовичем. Витоки цих непорозумінь, які при уважному розгляді джерел вирішити досить просто¹⁰, закладені в помилках відомого словника російських письменників Євгена Болховітінова¹¹, існують до нашого часу¹². Не оминув їх і найбільш докладний і кваліфікований біографічний нарис життя й діяльності Ф. Й. Туманського в новітній книзі Ю. С. Шемшученка¹³.

Потужне занурення малороса Федора Туманського у петербурзьке суспільне і духовно-культурне життя кінця XVIII ст., невід'ємною і важли-

вою складовою якого був він сам та його проекти, ускладнювало дослідницьке завдання чіткого, але адекватного визначення його місця в інтелектуальному просторі того періоду. Нерідко, підходячи до розгляду тогочасних духовно-культурних процесів з позицій, властивих самим дослідникам та ідейно-культурній ситуації, в якій вони існували ¹⁴, автори по-різному, як правило, без достатнього аналізу визначали місце Ф. Й. Туманського у культурі того часу. Так, існує міцна традиція вважати його виключно російським діячем, що, до речі, притаманно як дореволюційній, так і радянській (особливо жанру енциклопедичних статей) історіографії. Знаменно, що Ф. Й. Туманський та його твори навіть не згадані у класичній праці М. І. Марченка, можливо, саме через його “неукраїнськість” ¹⁵. Причому така само однозначна ідентифікація Ф. Й. Туманського та його петербурзьких земляків лише як, або насамперед, “українських” чи “російських” діячів також визначена не стільки завданнями аналізу культурної ситуації другої половини XVIII — початку XIX ст., зокрема механізмів включення малоросів у російський духовний простір, визначення їх ролі у формуванні власне української культури та історіографії, скільки намаганням авторів “підтягнути” їх до сучасного і звичного національно-культурного ідеалу ¹⁶. Як це може не здаватися дивним, але, на мій погляд, в оцінках історико-культурного середовища другої половини XVIII — першої половини XIX ст. при аналізі самоідентифікації місцевої культурної еліти принцип історизму найповніше реалізований у працях істориків кінця XIX — початку XX ст., які визначали їх поняттям “малоросійська”, “малоросійське” ¹⁷. Цим підкреслювалися не лише особливості тогочасного територіально-станового самоусвідомлення та місцевого просвітительського патріотизму, що широко реалізовувався в межах Російської імперії, а також відкривалися можливості дослідження еволюції “малоросійства” XVIII — першої половини XIX ст. в “українство” та “малоросійство” різного ідейного і фахового гатунку від другої половини XIX ст. до наших часів. Цікаво, що такі підходи виявилися більш близькими сучасним українським (правда діаспорним) літературознавцям, ніж історикам ¹⁸.

При наявності порівняно значної кількості бібліографічних позицій, присвячених Ф. Й. Туманському, оригінальних досліджень власне його творчості дуже небагато. Серед них виділяється ґрунтовна стаття Н. Білозерської, присвячена журналу “Российский магазин” ¹⁹. Глибокий аналіз одного з найбільших у Росії другої половини XVIII ст. археографічних проєктів десятичного “Собрания разных записок и сочинений... о жизни и деяниях Государя Императора Петра Великого” зробив Є. Ф. Шмурло ²⁰. В рамках завдань своєї монографії світогляд, історичні погляди та археографічні публікації Ф. Й. Туманського були кваліфіковано розглянуті В. В. Кравченком ^{21–22}. Проте вивчення історичного компонента в спадщині дослідника кінця XVIII ст., місце археографічних вправ у його історичній праці, інші проблеми залишилися поза увагою дослідників історичної науки.

Як у долі кожної людини, майбутнє Ф. Й. Туманського значною мірою визначалося його походженням. Він був родом з малоросійської старшинської родини, представники якої в другій половині XVIII ст. відігравали провідні ролі в гетьманській адміністрації ²³. Як і багато однолітків з його соціального середовища, він здобув ґрунтовну іноземну освіту, навчаючись у 1773—1778 рр. у Кенігсберзькому університеті разом зі своїми двоюрідними братами Іваном та Михайлом ²⁴ і слухаючи лекції провідних німецьких професорів (курс філософії Д. Бука, історії і статистики — Вернера, права — Д. Лестока) ²⁵. Існують свідчення, що вже в університеті

Ф. Й. Туманський виявив нахил до літературної творчості, видрукувавши німецькою 4 промови, присвячені Катерині II, Фрідріху II та П. О. Румянцеву ²⁶.

Сповнений сміливих задумів, патріотичних почуттів, просвітницьких ідей молодий Ф. Й. Туманський повернувся в Малоросію і заходився (1778—1785 рр.) щодо їх реалізації на теренах Гетьманщини, докладаючи значних зусиль у справі дослідження рідного краю, розвитку місцевої освіти, науки та культури.

Особливо інтенсивними були творчі задуми, плани і, головне, активна діяльність молодого Ф. Й. Туманського у 1779—1780 рр. Незважаючи на те, що предметом душевних цілей молоді людини була Малоросія, майже кожний крок у напрямку їх реалізації пов'язувався ним з петербурзьким науковим та літературним світом, підключенням до його проектів, використанням його інтелектуальних, організаційних, фінансових можливостей. Більше того, стимулом власне наукової, в тому числі й історичної, творчості молодого дослідника було безпосереднє залучення його до структур Академії наук.

Вперше Ф. Й. Туманський підключився до такого проекту 1779 р. Петербурзький полтавець П. І. Богданович, користуючись прихильністю директора Петербурзької академії наук С. Г. Домашнєва, 1778 р. добився дозволу розпочати випуск “при Академии наук” наукового журналу, який вийшов під назвою “Академические известия” (роки видання: 1779—1781) ²⁷ і мав на меті інформувати суспільство про найновіші відкриття та історію наук. У журналі, крім самого директора Академії, друкували свої твори академіки І. Г. Георгі, І. А. Гільденштедт, І. І. Лепехін, М. Я. Озерецьковський, П. С. Паллас та інші. Більша частина цих статей була присвячена описам різних регіонів Росії у природничо-науковому аспекті ²⁸. Вірогідно, видавець, формуючи склад авторського колективу, звертався не тільки до членів Академії, а й до більш широкого загалу, зокрема безпосередньо до своїх земляків, які вже тоді не були новачками у петербурзькій періодиці. Можливо, саме таким чином інформація про тематично і жанрово близьке випускникові Кенігсберзького університету видання сприяла залученню Ф. Й. Туманського до участі в літературному відділі “Академических известий” поряд з найавторитетнішими науковцями того часу, стала стимулом до налагоджування з ними особистих наукових контактів. Саме до авторів “Академических известий” І. І. Лепехіна та С. Г. Домашнєва невдовзі полетіли з Глухова натхненні листи з проектами наукового переоблаштування Малоросії, а з твором ще одного із співробітників журналу академіка П. С. Палласа Ф. Й. Туманський познайомив згодом широку російську публіку як перекладач.

Ще одним петербурзьким осередком, через який Ф. Й. Туманський, задовольняючи свої творчі амбіції, входив до літературно-наукових кіл столиці, стало “Собрание, старающееся о переводе иностранных книг” ²⁹. Товариство, створене з метою ознайомити російську публіку з творами кращих західних мислителів XVIII ст., відіграло важливу роль в історії культури, надавши приклад усій тогочасній літературі і створивши певну моду на іноземну, насамперед французьку, перекладну літературу. “Собрание” мало високу офіційну, зокрема матеріальну, підтримку і змогло залучати до своїх лав кращі літературні сили. Причому перекладацька праця набула найширшого розмаху, залучаючи до цієї справи величезне за масштабами того часу число літературних діячів. Протягом існування “Собрания” в його діяльності своїми перекладами брали участь більше 110 літературних працівників ³⁰. До їх числа входила значна кількість

малоросів, найбільш відомі з яких залишили помітний слід у суспільному житті та культурі: І. Ф. Богданович, П. І. Богданович, С. І. Гамалія, С. Ю. Десницький, Я. П. Козельський, Г. В. Козицький, В. Г. Рубан та інші. Серед членів “Собрания” був і дядько Ф. Й. Туманського Іван Григорович Туманський, який служив у Петербурзі у 60—70-ті рр. перекладачем та секретарем Сенату і міг активно залучати талановитого племінника до столичних справ і культурницьких проектів.

Відчуваючи нестачу перекладачів, що гальмувало здійснення просвітницьких планів, керівництво “Собрания” неодноразово друкувало оголошення в “Санкт-Петербургских ведомостях”, сподіваючись таким чином вирішити кадрові проблеми. При цьому публікувалися списки книг, які вже надруковані, тих, що друкувалися в той час, які перекладалися, і тих, які планувалося перекладати. Особам, які бажали перекласти намічені твори, пропонувалося повідомити про це “цензора и издателя сих переводов г. академика Лепехина, с приложением опыта в переводе, с стихотворцев — стихами, а с прозаических писателей — прозой”³¹. Про те, що шанси Ф. Й. Туманського потрапити до числа обраних були надзвичайно великі, свідчить спостереження радянської дослідниці І. І. Любименко, яка, вивчаючи його німецькомовне листування з Архіву Конференції Санкт-Петербурзької АН, але, не знаючи про навчання Федора Йосиповича у Кенігсберзі, здивовано зазначала, що воно (листування. — *Авт.*) “обнаруживает у автора прекрасное знание этого иностранного языка; оно написано гораздо грамотнее и литературнее иностранных писем большинства русских студентов и адъюнктов Академии”³². Для своїх вправ у “Собрании” Ф. Й. Туманський обрав мандрівні записки академіка П. С. Палласа, над перекладом яких, треба думати, працював не один рік³³.

Таким чином, погоджуючись з тим, що від’їзд Ф. Й. Туманського до Петербурга був викликаний неможливістю реалізувати свої амбітні плани на Батьківщині, підтримуючи лише заочні контакти з столичними культурно-науковими осередками, зазначимо, що самі темпи зростання петербурзького інтелектуального середовища, ускладнення й урізноманітнення форм його існування в останній чверті XVIII ст. створювали такі потужні сили тяжіння, такий великий попит на освічені, підготовлені літературно-наукові кадри, що готові були “перетравити і засвоїти” в космополітичній просвітницькій культурі того часу представників численних російських околиць.

Саме перекладацька, а не наукова в царині української історії³⁴ діяльність відкрила для Ф. Й. Туманського широкі можливості наукової активності на полі загальноімперської культури. 12 жовтня 1779 р. він був обраний членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Як зазначала з цього приводу І. І. Любименко, в протоколі обрання не знаходимо ніякого мотивування його кандидатури, ніяких згадок попередніх заслуг або його зв’язків з Академією. З формальної точки зору, це вірно, але саме через активне підключення молодого літератора до журнальних та перекладацьких проектів, в яких головну роль відігравали провідні діячі Академії, він став добре відомим у академічних колах, що, на нашу думку, й було вирішальним при обранні Ф. Й. Туманського членом-кореспондентом Академії, що, зрозуміло, для 22-річної людини було певним авансом, який, як могла сподіватися Академія, талановитий малорос виправдає вповні. Справді, вже через два місяці науково-дослідницький та організаційний тиск Ф. Й. Туманського, який завзято взявся відпрацьовувати свої “борги”, на керівництво Академії виявився настільки потужним, що її директор С. Г. Домашнев, мабуть, не без іронії, назвав настирного провін-

ціала в одному з своїх листів від січня 1780 р. “усердным и горячим к наукам”³⁵. Водночас навряд чи варто перебільшувати факт обрання Ф. Й. Туманського членом-кореспондентом Академії, а тим паче впадати в надмірне захоплення з цього приводу, наголошуючи, що “22-річний член-кореспондент — це, мабуть, рекорд, не перевершений досі”³⁶. Цей статус в останній чверті XVIII ст. надавався Академією не за заслуги в наукових галузях, а присуджувався насамперед перспективним, на її думку, інформаторам з провінції і не надавав звичних для нашого часу академічних прав і переваг.

Інша річ, що сам Ф. Й. Туманський, треба думати, сприйняв присуджене звання з натхненням і, значно перевищуючи покладені на членів-кореспондентів обов’язки, виступив справжнім реформатором не лише наукового й освітнього життя Малоросії, але й самої організаційної структури Петербурзької академії наук.

За період з середини жовтня 1779 р. по середину лютого 1780 р. відомо 8 листів Ф. Й. Туманського до керівництва Академії. Ще один лист датовано 18 грудня 1780 р. Це наочно свідчить про інтенсивність його контактів з петербурзьким науковим світом, про спроби включитися самому і включити коло малоросійських духовно-культурних потреб та проектів до загальноімперського наукового простору, ангажувати освічене суспільство російської столиці у малоросійські проблеми та зацікавлення.

6 грудня 1779 р. Ф. Й. Туманський подав президенту Малоросійської колегії П. Румянцеву проект всебічного обстеження Малоросії, за яким пропонувалося через підлеглих йому осіб збирати відомості відповідно за двома програмами (перша стосувалася опису міст, друга — сільських населених пунктів). В проекті передбачалося зазначати час заснування поселення, його положення, кількість мешканців, їх мову, одяг, управління, відомості про господарську діяльність, флору і фауну регіону, забобони, звичаї, обряди, народні прикмети. Для дослідження становлення Ф. Й. Туманського як історика й археографа важливою є наявність у його проекті завдання розшукувати по канцеляріях чи у приватних осіб будь-які записки та літописи про Малоросію і знімати з них списки. Як підкреслював М. П. Василенко, програма Ф. Й. Туманського мала особливе значення не лише тому, що в ній відбилася та любов до вивчення рідного краю, яка яскраво виявилася у малоросійської інтелігенції кінця XVIII — початку XIX ст., але й тому, що вона не залишилася без практичного втілення. Більшість дослідників, за деяким виключенням³⁷, згодні з тим, що ця програма могла стати еталоном, за яким згодом були створені “Топографическое описание Черниговского наместничества” О. Шафонського (1786 р.) та “Описание Черниговского наместничества” Д. Пашенка (1781 р.), і навіть бралася до уваги укладачами описів губерній Лівобережної України початку XIX ст.³⁸ В усякому разі з програмою опису Малоросії 1779 р. дуже схожий проект опису Чернігівської губернії, складений 1816 р. М. Є. Марковим, знайомим Ф. Й. Туманського³⁹.

Хоча подібний план уперше з’явився на українських землях імперії, його поява викликана насамперед загальноросійськими чинниками. Губернська реформа 1775 р. створила урядову потребу докладних господарчостатистичних та історико-топографічних описів нових адміністративних одиниць і породила сенатський указ 1 листопада 1777 р., що зобов’язував намісників і губернаторів розпочати їх складання⁴⁰.

Водночас з подібною ініціативою виступила й Академія наук, де вже за декілька десятиліть до того утвердилася досить тривала, хоча й не така успішна, традиція і нагромадився певний досвід складання планів і про-

грам регіональних описів. Відомі направлені на обстеження регіонів Росії анкети В. М. Татищева, Г. Ф. Міллера, М. В. Ломоносова. Особливе місце в цій справі займають експедиції, організовані для опису регіонів імперії в 1768—1774 рр. Академією наук. Очолювали експедиції провідні діячі АН — П. С. Паллас, С. Г. Гмелін, М. Я. Озерецьковський, І. І. Лепехін, І. П. Фальк, І. Г. Георгі, які не лише досягли блискучих наукових результатів, але й викликали значний суспільний інтерес до цієї справи. Реалізуючи цей проект, Академія відмовилася від узагальнюючого статистико-географічного вивчення всієї території Росії, насамперед через її колосальні масштаби. Окрім того, результати багатьох згаданих експедицій мали природничий та економічний характер, лише спорадично торкалися проблем місцевої історії, суспільних відносин, етнографії. Але підбадьорена успіхами попереднього вибіркового обстеження, стимульована загальнодержавними потребами, Академія наук намітила у 1777 р. новий грандіозний проект енциклопедичного опису всієї Росії. Для цього був утворений Топографічний комітет, до якого увійшли кращі наукові сили: академіки С. Я. Румовський, П. С. Паллас, Е. Лаксман, І. І. Лепехін, І. А. Гільденштедт, ад'юнкти П. Б. Іноходцев та І. Г. Георгі. Комітет розробив “Проспект топографического описания России”, надрукований 1780 р. в “Академических известиях” під назвою “Начертания общего топографического и физического описания Российской империи, предпринятое Санкт-Петербургской Академией наук”⁴¹. Його друга частина, присвячена історичному опису Російської держави, мала вміщувати розділ “Особенные перемены, случившиеся с подвластными России народами”, де планувалося представити “историю его (народа. — О. Ж.) покорения, обитаемые места, число душ, веру, род жизни, нравы, одеяния, хозяйства, язык, искусства, ремесла и т. д.”⁴². Проект цей, хоча й не був реалізований, але визначив і науково обґрунтував основні напрямки такої праці на майбутнє. Ф. Й. Туманський був знайомий з “Проспектом топографического описания” або з планами топографічного комітету ще до їх публікації 1780 р. в “Академических известиях”, тому самому часописі, в якому він дебютував як письменник, що свідчить про його добру обізнаність з науковою ситуацією в столиці. Без сумніву, ці проекти виявилися близькими йому і стали зразком для власного плану наукового обстеження Малоросії.

Як свідчить текст програми Ф. Й. Туманського, вона була складена за його ініціативою (а не за наказом президента Малоросійської колегії, як вважав О. Оглоблин⁴³), причому сам автор наголошував на тому, що особисто підставою звернення до начальника Малоросії стало обрання його членом-кореспондентом Академії наук, яка “тем самым обязала меня остающееся от должности свободное время посвятить полезным отечеству моему наукам и занятиям”⁴⁴. Ф. Й. Туманський особливо підкреслював зв'язок своїх проектів з планами Академії: “Я, сие ныне уже по должности моей исполняя и соответствуя оной Академии в сочинении Топографического о России описания намерению, имею честь представить при сем Вашему Сиятельству два образца по обстоятельному Малороссии описанию”⁴⁵.

Водночас основним методом складання такого фундаментального опису Ф. Й. Туманський не без підстави вважав адміністративні канали. В цьому розумінні його пропозиція стояла ближче до методів, якими пропонувалося збирати відомості відповідно до сенатського указу 1777 р., а не до планів Топографічного комітету, виконання яких покладалося насамперед на співробітників самої Академії. До надання відповідної інформації він просив П. О. Румянцева залучити магістрати, полкові та сотенні кан-

целярії, курінних отаманів та прикажчиків для того, щоб усі зібрані матеріали, які повинні надходити до Малоросійської колегії, були передані йому “к надлежащему по приведении чрез критику в порядок употребления”. Звернемо увагу на те, що Ф. Й. Туманський свідомо виділяв два етапи доведення твору до логічного завершення: період вирішення евристичних завдань та критичний розгляд зібраного матеріалу кваліфікованим дослідником. Якщо сприймати “описи як історичний жанр”⁴⁶, то варто зазначити, що проголошення критики джерел невід’ємним і обов’язковим елементом наукової праці у програмі 1779 р. зустрічається чи не вперше в українській історіографії. На нашу думку, це стало наслідком вправного студіювання Ф. Й. Туманським творів німецьких гуманітаріїв під час навчання в університеті та уважного спостереження за станом російської історичної науки.

Майже одночасно, в тому ж грудні 1779 р., в листі з Глухова до петербурзького академіка І. І. Лепехіна Ф. Й. Туманський, виступаючи, як він сам підкреслював, не лише від власного імені, але й як представник “многих из здешних господ и жителей да и всех мест Малыя России наук любителей”, які зазнавали великих перешкод у задоволенні своїх книжкових запитів, пропонував свої послуги у відкритті академічної книгарні у Глухові задля “пользы здешнего края и для Академии”. Причому об’єктом нарікань, через який ці труднощі виникали, “из всех мест Малыя России наук любители” вважали Санкт-Петербурзьку академію наук, яка “долгое время пропустила, не стараясь снабдить сей край книгами, которых здесь с великою трудности достают”. Цей фрагмент заслуговує на особливу увагу не лише з огляду на важливу інформацію про зростаючі запити малоросійської освіченої публіки останніх років існування Гетьманщини. Важливо також те, звідки вона очікує їх задоволення. Орієнтація на Петербург як на провідний центр своїх духовно-культурних інтересів виявляється тут настільки яскраво, наскільки наївними здаються інвективи на адресу імперського наукового центру.

Як свідчить лист, Ф. Й. Туманський провів докладний, кажучи сучасною мовою, моніторинг книжкового ринку Гетьманщини і визначив основну проблематику зацікавлень потенційних малоросійських читачів того часу, а також той рівень цін на книжкову продукцію, який давав би змогу забезпечити її оптимальну реалізацію: “Расход хороший будут здесь иметь книги экономическия и все, до камерной науки касающиеся; историческия, сочиняемые и переводимыя; географическия; классические переведенные греческие и римские стихотворцы и ораторы; книги политическия и записки славных мужей; летописи; повести о делах царей, государей и великих мужей; сочинения в подтверждение или опровержение вере служащая и все богословския; комедии, трагедии и романы; путешествия, как, например, Григоровичев путник; письма о разных материях; также касающиеся до юриспруденции указы, учреждения, регламенты и сему подобные. Поменьше, однако ж, будут расходиться книги математическия, физическия и до горного искусства надлежащая”. Така інформація робить цей лист цінним джерелом вивчення духовних запитів та культурних орієнтирів малоросійської еліти напередодні ліквідації автономії Малоросії. Як бачимо, навколо Ф. Й. Туманського згуртувалися представники освіченої малоросійської знаті, які “с радостью обещают быть споспешниками “сему благому делу”⁴⁷. Незабаром у листі від 25 січня 1780 р. до директора Санкт-Петербурзької академії наук С. Г. Домашнева Ф. Й. Туманський переконував академічне керівництво в тому, що “здешние жители жаждут, требуют и нетерпеливо ожидают” відкриття згадуваної книгарні.

В листі до С. Г. Домашнєва був розгорнутий ще один проект Ф. Й. Туманського, суть якого полягала в утворенні у Глухові Академічного зібрання — свого роду Малоросійської філії столичної Академії наук — для того, щоб “служить **единым основанием** (підкреслено нами. — О. Ж.) к утверждению больших в науках заведений, а паче полезных училищ”⁴⁸. Сподіваючись на підтримку місцевих “благотельствующих наук любителей”, Ф. Й. Туманський не лише брав на себе справу організації збирання грошей на утворення Зібрання та училищ, але й рішуче декларував готовність переказати задля цього кошти з власного невеликого жалування, а також передати для заснування бібліотеки Зібрання всю свою книгозбірню, подаючи цим достойний приклад землякам⁴⁹. І хоча план утворення в Глухові Академічного зібрання був прихильно зустрінутий директором Санкт-Петербурзької академії наук, він так і залишився на папері. До речі, згода керівництва вищої наукової установи Росії на утворення філії в Україні робить досить хитким висновок О. Оглобина про те, що головною причиною невдачі цього проекту стала його неприйнятність для російських урядових кіл. Не до кінця з’ясованою є також доля наміру відкрити в Глухові академічну книгарню. І хоча О. Оглобин зробив неспівмірне припущення, що вона, ймовірно, була заснована і навіть деякий час працювала, джерела не дають можливості з упевненістю стверджувати це.

Вірогідно, що одним з вирішальних чинників нереалізованості глобальних науково-культурних планів Ф. Й. Туманського в Малоросії стала адміністративна реформа 1781 р., яка перетворила стольне місто Глухів у глухий провінційний кут, в котрий раз за історію Гетьманщини змінивши її культурно-освітнє та політичне осердя та цілковито переорієнтувавши інтереси малоросійської знаті з просвітницько-наукових проектів на вирішення нагальних життєвих питань, пов’язаних з видобуванням посад і облаштуванням у нових адміністративних центрах. Окрім того, і сама Академія наук виявилася не готовою відкривати провінційні філії, не маючи матеріальної можливості доводити до завершення багато з власних проектів. Так чи інакше, але сам план Академічного зібрання у Глухові напередодні загальноросійської освітньої реформи є свідченням готовності малоросійського суспільства утвердити у себе освітні заклади загальноімперського зразка, що спростовує думку про те, що із запровадженням у Малоросії і Слобожанщині народних училищ “було покінчено з національною школою України й розпочато **насаджування чужих за духом** (підкреслено нами. — О. Ж.) навчальних закладів”⁵⁰.

Таким чином, своє обрання 1779 р. членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької академії наук Ф. Й. Туманський ознаменував першими публікаціями в журналі “Академические известия”, проектами переоблаштування науково-культурного життя України, зорієнтованими на петербурзький тип інтелектуальної діяльності, а також віршами на день народження великого князя, згодом імператора Олександра Павловича, що були написані в російському і німецькому варіантах та видрукувані того ж 1779 р. у московській друкарні М. І. Новикова. Проте спроба плідно співпрацювати зі столичними культурно-освітніми та науковими осередками звіддала, з Малоросії, наприкінці XVIII ст. виявилася справою складною, якщо не неможливою.

Наявним доказом цього стало листування Ф. Й. Туманського з керівництвом Академії наук з приводу ще одного проекту, реалізація якого виявилася для нього неможливою у відриві від столиці. 28 грудня 1779 р. Ф. Й. Туманський звернувся до конференц-секретаря Санкт-Петербурзької академії наук І. А. Ейлера з проханням вислати йому до Глухова руко-

писи і видання літописних зводів, серед яких називалися Радзивіллівський, Никонівський, Софіївський та інші, що були йому необхідні для довершення “повної історії Малоросії”⁵¹. З приводу саме таких запитів Ф. Й. Туманського варто зазначити суттєві для тогочасного малоросійського історіописання новації. В цьому так і нереалізованому і невідомому нам плані фундаментальної історії Гетьманщини проглядався відвертий намір на ґрунтовне, на основі широкого використання літописних джерел, залучення до історії Малоросії давньоруського періоду, який у традиційному й добре відомому освіченим малоросам козацькому літописанні завжди залишався лише як необхідна вступна частина до опису власне козацького минулого. Треба думати, що такі зразки образу вітчизняної давнини переставали задовольняти духовні запити освічених кіл Лівобережної України останньої чверті XVIII ст.

Однією з причин такої історіографічної переорієнтації, вірогідніше за все, ставала активна археографічна і дослідницька діяльність, розгорнута в 60-ті — 70-ті рр. Санкт-Петербурзькою академією, в якій провідну роль відігравали Г. Ф. Міллер та А. Л. Шлецер⁵². Імовірно, Ф. Й. Туманський не випадково в листі до І. А. Ейлера називав саме ті пам’ятки, що були видані тоді Академією (Никонівський, Радзивіллівський літописи, Руська правда, Судебник Івана IV тощо). Це були перші спроби науково-критичного видання джерел давньої руської історії, які не могли не привернути увагу освічених малоросіян. Цілком можна припустити, що ще в студентські роки, перебуваючи у Кенігсберзі, Ф. Й. Туманський ознайомився з дослідженням А. Л. Шлецера “*Probe russischen Annalen*” (“Спроба аналізу руських літописів”), що вийшло 1768 р. у Геттінгені, де автор на практиці застосовував ті прийоми критики літописів, які він проголошував і обґрунтовував у відомій записці до Академії наук 1764 р. Ця записка стала епохальною для розвитку російської історичної науки. Автор представив у ній стрункий план необхідних етапів написання повної російської історії, який був опертий на досвід розвитку історіописання у Західній Європі. Він вважав, що для того, щоб розпочати писати “повну” історію, треба опрацювати наявні історичні джерела, обробка яких повинна складатися з трьох етапів: 1). Критичний, який передбачає: а) Пошук, збирання та докладний науковий опис літописів. б) Критичне порівняння текстів різних списків одного й того ж літопису між собою з метою з’ясування розбіжностей і виявлення таким чином “чистого”, первинного тексту. 2). Його граматичне вивчення, тобто зрозуміння сенсу, насамперед через глибоке опанування давньої мови літописів, усіх слов’янських діалектів. Примітно, що А. Л. Шлецер згадував про значну допомогу, яку надавав йому в цьому Г. А. Полетика. 3). Історичне вивчення, тобто порівняння змісту різних літописів для критичної перевірки різномірних відомостей, які вони несуть⁵³.

Окрім того, Ф. Й. Туманський, налаштований на тісну співпрацю з Академією і досконало володіючи німецькою мовою, не міг не знати і не враховувати досвід знаменитого історичного збірника “*Sammlung russischer Geschichte*” (“Зібрання російської історії”. 1732—1764), який Г. Ф. Міллер видавав у Санкт-Петербурзі і в якому вперше надрукував уривок з “Повісті минулих літ” з досить докладним коментарем, де повною мірою виявився метод критичного аналізу джерел ще до появи на російському історіографічному просторі праць А. Г. Шлецера⁵⁴. Одночасно Г. Ф. Міллер очолював найпопулярніший російськомовний академічний журнал XVIII ст. “Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие” (1755—1764), який багато уваги приділяв історичним сюжетам і згрупував навколо себе майже всі найкращі літературно-наукові сили⁵⁵.

Саме тому, виходячи з тієї історіографічної ситуації, що склалася в російському історіописанні, Ф. Й. Туманський першим з численних малоросійських інтелектуалів, випереджаючи аналогічні проекти і бажання А. Чепи, В. Полетики, О. Безбородька, Я. Марковича та інших, ставив перед собою завдання створення не стільки “повної” (яка вже була представлена зразками докладних і коротких козацьких літописів), скільки *наукової* історії Малоросії, яка відповідала б новим історіографічним вимогам. На нашу думку, саме таке зрозуміле, але непосильне завдання і стало головною причиною того, що всі ці численні проекти залишилися нереалізованими.

Варто зауважити з цього приводу, що на той час не лише регіональна, але й російська історіографія в цілому не була ще готова до виконання такого завдання. На думку А. Г. Шлецера, висловлену у вступі до “Нестора” на початку XIX ст., де він вмістив нарис історії російського історіописання, 1770—1790 рр. були таким періодом в російському історичному письменстві, “якого ще ніколи не було в світі”. Причому його якісні характеристики були, на думку вченого, пов’язані зовсім не з публікацією цілих історій Росії В. М. Татищева та М. М. Щербатова. “Новое и приятное явление” в російському історіографічному процесі того двадцятиліття А. Л. Шлецер вбачав у тому, що розпочалося нечуване до того масове видання різних джерел та матеріалів російської історії⁵⁶, що викликало відчутну й органічну потребу в джерелознавчих рефлексіях у тій галузі, яка зветься нині археографією, що поступово привчало дослідників до нового критичного типу історичного письменства. Саме в середині згадуваного періоду на цей шлях ступив і Ф. Й. Туманський.

ДОДАТОК

ОПУБЛІКОВАНІ ВИДАННЯ Ф. Й. ТУМАНСЬКОГО

Журнали, які видавав і редагував Ф. Й. Туманський

1. Российский магазин трудами Феодора Туманского. — СПб., 1792—1793. — Ч. 1. — 557 с., 2 л. табл.; 1793. — Ч. 2. — [2], IV, 572 с., 2 л. табл.; 1793—1794. — Ч. 3. — [2], II, 517 с., 2 л. карт.
2. Лекарство от скуки и забот. Еженедельное издание. — СПб., 1786. — Ч. 1. — 280, [7] с.; 1787. — Ч. 2. — 208 с.
3. Зеркало света. Еженедельное издание. — СПб., 1786. — Ч. 1. — [20], 391, [9] с.; Ч. 2. — [2], 312 с., [6] с.; Ч. 3. — [2], 272 с., [5] с.; 1787. — Ч. 4—6. — [2], 845, [5], [2], [2], [10], [4] с.

*Періодичні видання, з якими співробітничав
Ф. Й. Туманський*

4. Академические известия / Издание СПб., Академии наук, издатель П. И. Богданович. — СПб., 1779—1781. — Ч. 1—8.
5. Описание о происходившем при возобновлении выборов Санктпетербургской губернии в январе 1792 года // Санктпетербургские ведомости. — 1792. — № 13. — Прибавления. — 10 с.

Переклади Ф. Й. Туманського

6. Цахарие Юст Фридрих Вильгельм. Кот во аде. Забавная поэма. Творение на немецком г. Захарии. Вольное переложение **Феодора Туманского**. — СПб., 1791. — 46 с.

7. О благодравии. Творение **Дионисия Катона**. Вольное переложение **Федора Туманского**. — СПб., 1791. — 29, [2] с.

8. Палефата греческого писателя о невероятных сказаниях. Переложил и примечаниями своими изъяснил **Феодор Туманский**. — СПб., 1791. — [14], 132 с.

9. **Паллас П. С.** Путешествие по разным провинциям Российской империи. С немецкого языка на российский перевел бунчуковый товарищ **Федор Туманский**. — СПб., 1786. — Ч. 2. — Кн. 1. — [2], 3, 476 с.; Кн. 2. — [2], 571 с. — 43 л. илл. и карт.

Поетична творчість Ф. Й. Туманського

10. Песнь на высокаторжественный день рождения... великого князя Александра Павловича, 12 декабря всеподданнейше приносимая Федором Туманским, малороссийским бунчуковым товарищем. — М., 1779. — 15 с. (параллельные тексты на русском и немецком языках).

11. Его превосходительству милостивому государю Петру Васильевичу Завадовскому. Ода. — СПб., 1791. — [4] с.

12. Его светлости князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому милостивому государю. Стихи. — СПб., 1791. — [6] с.

13. На всерадостный день рождения Ея Императорского Величества Екатерины Вторыя апреля в 21 день 1791 года. Стихи. — СПб., 1791. — [8] с.

14. Переписка Прозерпины и Меркурия. Иносказание на 1791 год Федора Туманского. Стихи. — СПб., 1791. — [7] с.

15. Юния 29 1792 года в тезоименитый день... великого князя Павла Петровича. Ода. — СПб., 1792. — 16 с.

Дидактичні твори Ф. Й. Туманського

16. Новый детский месяцеслов. С краткою историю, географиею и хронологиею, всеобщую и российскую и примечаниями из астрономии. — СПб., 1787. — [2], 233 с. — 3 л. табл. Черт.

Географічні описи, видані і відредаговані Ф. Й. Туманським

17. **Коковцов М. Г.** Достоверные известия об Альжире, о нравах и обычаях тамошнего народа, о состоянии правительства и областных доходов, о положении Варварийских берегов, о произростаниях и прочем с верным чертежом. Сочинение российского офицера, все то на месте обозревшего. — СПб., 1787. — [16], 144 с. — 1 л. карт.

18. Описание Архипелага и Варварийского берега, изъясляющее положение островов, городов, крепостей, пристаней, подводных камней и мелей, число жителей, веру, обряды и нравы их с присовокуплением древней истории и с тремя чертежами. — СПб., 1786. — [8], 130 с., 3 л. карт.

Історичні дослідження та археографічні публікації Ф. Й. Туманського

19. Объявление [Об издании Полного описания деяний Его Величества Государя Императора Петра Великого]. — СПб., 1786. — [7] с.

20. Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях Государя Императора Петра Великого. — СПб., 1787. — Ч. 1. — [8], 310 с.; Ч. 2. — [7], 335 с.; Ч. 3. — [2], 493 с.;

Ч. 4. — 279, [8] с.; Ч. 5. — [2], 333 с.; Ч. 6. — [2], 261 с.; Ч. 7. — 328 с.; 1787. — Ч. 8. — 336 с.; Ч. 9. — [11], 324 с.; Ч. 10. — [3], 299 с.

21. Полное собрание деяний его Величества Государя Императора Петра Великого. — СПб., 1788. — Ч. 1. — LVI, [2], 282, [8] с., 11 л. портр., илл.

22. Созерцание славных жизни святого благоверного великого князя Александра Ярославовича Невского. — СПб., 1789. — 42 с.

¹ Кравченко В. В. Візитна картка України-Гетьманщини 1773 року // Схід—Захід. — Харків, 2001. — Вип. 3. — С. 251—317.

² Сас П. М., Щербак В. О. Історія України у висвітленні О. І. Рігельмана // Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 5—31.

³ Брайчевський М. Ю. Максим Берлінський та його “Історія міста Києва” // Берлінський М. Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 5—20.

⁴ Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (Творча спадщина родини Марковичів) // Матеріали наукової конференції (28—29 травня 1998 р., м. Глухів) / За ред. Ю. С. Шемшученка. — К., 1999. — 235 с.

⁵ Ананьєва Т. Б. “Читайте для познання Києва...” // Болховітинов Є. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995. — С. 5—34.

⁶ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — Прага, 1923. — С. 60—62; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 60—62; Колесник І. І. Українська історіографія. XVIII — початок XX століття. — К., 2000. — С. 195.

⁷ Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII—XX ст.). — К., 1994. — С. 3—8; Вомперський В. П. Словари XVIII века. — М., 1986. — С. 99.

⁸ Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX ст. — К., 1988; Шемшученко Ю. С. Наш друг Туманский. К 200-летию со дня рождения. — К., 2000. — 654 с.; Глоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959.

⁹ Любименко И. И. Проект 1779 г. об устройстве филиала Академии Наук в Глухове и о написании истории Украины // Вестник Академии Наук СССР. — 1935. — № 5. — Стлб. 49—54; Ільїн О. Невдачливий Федір Туманський // Пам'ять століть. — 1998. — № 5. — С. 135—138; Журба О. І. Публікації з історії козацтва та Визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького на сторінках українського історичного журналу XVIII ст. // ДІАЗ. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 1. — С. 186—189.

¹⁰ Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. — К., 1998. — Т. V. — Вип. 2. — С. 66; Лист П. Я. Литвинові (уроджені Бартош, онуки Ф. Й. Туманського) до редакції журналу “Русская старина”. 20 червня 1875 г. — Глухів. — РВ ІРЛІ (Пушкінський дім). — Ф. 265. — Оп. 2. — № 4071. — Арк. 9—12; Туманские: Материалы В. Л. Модзалевского к пятому тому “Малороссийского родословника”. — ІР НБУ. — Ф. II. — № 16628—16634.

¹¹ Евгений (Болховитинов). Туманский Федор Васильевич // Евгений (Болховитинов). Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужеземцев, писавших в России. — М., 1845. — Т. 2. — С. 226—227.

¹² Перковський А. Туманський Федір Йосипович // Малий словник історії України / Відп. ред. В. С. Молі. — К., 1997. — С. 394; Туманський Федір Васильович // Українська радянська енциклопедія. — К., 1964. — Т. 15. — С. 5; Паламарчук Л. С. Туманський Федор Васильович // Украинская советская энциклопедия. — К., 1984. — Т. 11. — С. 292; Туманский Федор Васильевич // Украинский советский энциклопедический словарь. — К., 1989. — Т. 3. — С. 416; Колесник І. І. Українська історіографія. XVIII — початок XX століття. — К., 2000. — С. 195; Попович М. Нарис історії української культури. — К., 1999. — С. 317.

¹³ Шемшученко Ю. С. Федор Осипович Туманський // Шемшученко Ю. С. Наш друг Туманський. К 200-летию со дня рождения. — К., 2000. — С. 180—197.

¹⁴ Портнова Т. В. Еволюція образу малоросійської історичної науки середини XVIII — початку XIX століття в українській історіографії // ДІАЗ. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 20—27.

- ¹⁵ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959. — 258 с.
- ¹⁶ Оглоблин О. Туманські // Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 238—261; Ільїн О. Невдачливий Федір Туманський // Пам'ять століть. — 1998. — № 5. — С. 135—138; Журба О. І. Публікації з історії козацтва... — С. 186—189; Мурав'єв В. А. Новый украинский историко-археографический сборник // АЕ за 1998. — М., 1999. — С. 327.
- ¹⁷ Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11. — С. 253—255; Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины. I. Яков Михайлович Маркович // КС. — 1894. — № 12. — С. 349—387; II. Алексей Иванович Мартос. — 1895. — № 2. — С. 170—194; III. Александр Михайлович Маркович. — 1897. — № 1. — С. 92—111; № 2. — С. 275—310.
- ¹⁸ Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. — К., 1998. — 256 с.; Грабович Г. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка. — К., 1997. — 604 с.
- ¹⁹ Белозерская Н. Исторический журнал XVIII века ("Российский магазин", издаваемый с сентября 1792 по март 1794 года, три части) // ЖМНП. — 1898. — Ч. СССХV. — № 1. — С. 61—84.
- ²⁰ Шмурло Е. Ф. Петр Великий в оценке современников и потомства. — СПб., 1912. — Вып. 1: XVIII век. — III, II, 108, 161 с.
- ^{21—22} Кравченко В. В. Нариси з української історіографії... — С. 60—62.
- ²³ Оглоблин О. Туманські. — С. 238—261; Модзалевський В. Л. Туманські // Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. — К., 1998. — Т. V. — Вип. 2. — С. 61—82.
- ²⁴ Оляничин Д. Пам'ятки з минулого українського духовно-культурного життя в Кенігсберзі // Науковий збірник в 30-річницю наукової праці професора доктора Івана Огієнка. — Варшава, 1937. — С. 106.
- ²⁵ Оглоблин О. Туманські. — С. 248.
- ²⁶ Шемшученко Ю. С. Федор Осипович Туманский. — С. 186.
- ²⁷ Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века: 1725—1800. — М., 1966. — Т. 4. — С. 117—118.
- ²⁸ Берков П. Н. История русской журналистики XVIII века. — М.—Л., 1952. — С. 326—330.
- ²⁹ Семенников В. П. Собрание, старающееся о переводе иностранных книг, учрежденное Екатериной II. 1768—1783 гг.: Историко-литературное исследование. — СПб., 1913. — 99 с.
- ³⁰ Там же. — С. 9.
- ³¹ Там же. — С. 16.
- ³² Любименко И. И. Проект 1779 г... — Стлб. 51—52.
- ³³ Паллас П. С. Путешествие по разным местам Российского государства по повелению Санкт-Петербургской Императорской Академии Наук. С немецкого на русский перевел бунчуковый товарищ Федор Туманский, Императорской Академии Наук, Королевского Немецкого собрания корреспондент и учрежденного при Московском Императорском университете Российского собрания член. — СПб., 1786. — Ч. 2. — Кн. 1. — 3, 476 с.; Кн. 2. — 571 с.
- ³⁴ Ільїн О. Невдачливий Федір Туманський. — С. 136; Шемшученко Ю. С. Федор Осипович Туманский. — С. 182.
- ³⁵ Цит. по: Любименко И. И. Проект 1779 г... — Стлб. 51.
- ³⁶ Ільїн О. Невдачливий Федір Туманський. — С. 136.
- ³⁷ Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд "Черниговского наместничества типографическое описание". — Нежин, 1910. — С. 13, 107.
- ³⁸ Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11. — С. 253—255; Оглоблин О. Туманські. — С. 249; Ананьева Т. Б. Передмова // Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., 1997. — С. 17.
- ³⁹ Журба О. І. Михайло Єгорович Марков: росіянин на полі малоросійської історіографії початку XIX століття // ДІАЗ. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 2. — С. 93—96.
- ⁴⁰ Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд "Черниговского наместничества топографическое описание". — С. 3, 4.
- ⁴¹ Пештич С. Л. Русская историография во второй половине XVIII в. — Л., 1971. — Ч. 3. — С. 157.
- ⁴² Там же. — С. 158.
- ⁴³ Оглоблин О. Туманські. — С. 249.

⁴⁴ Доношение графу П. А. Румянцеву от бунчукового товарища Федора Туманского, корреспондента Санкт-Петербургской Академии наук, с присоединением двух программ для описания Малороссии. — *ІР НБУ*. — Ф. І. — № 2231. — Арк. 1.

⁴⁵ Там же. — Арк. 1 зв.

⁴⁶ А н а н ь є в а Т. Б. Передмова // Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., 1997. — С. 5.

⁴⁷ Лист Ф. Й. Туманського до І. Лепехіна з Глухова до Санкт-Петербурга від грудня 1779 р. // С е м е н н и к о в В. П. Материалы для истории русской литературы и для словаря писателей эпохи Екатерины II: на основании документов архива Конференции Императорской Академии наук. — ПГр., 1915. — С. 124—125.

⁴⁸ Незважаючи на те, що В. П. Семенников вважав, що план Академічного зібрання у Глухові не зберігся, його екстракт був викладений в Конференції Академії 2 грудня 1779 р. академіком І. І. Лепехіним, який стисло переказав зміст листа до нього Ф. Й. Туманського з регламентом проєктованого Академічного зібрання. Див.: Л ю б и м е н к о І. І. Проект 1779 г... — Стлб. 50.

⁴⁹ Лист Ф. Й. Туманського до С. Г. Домашнева з Глухова до Санкт-Петербурга від 25.01.1780 р. // С е м е н н и к о в В. П. Материалы для истории... — С. 125—126.

⁵⁰ Б о р и с е н к о В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. — К., 1998. — С. 361.

⁵¹ Л ю б и м е н к о І. І. Проект 1779 г... — Стлб. 51; Труды Архива АН СССР... — С. 332.

⁵² С о л о в ь е в С. М. Август Людвиг Шлецер // Сочинения. В 18 кн. — М., 1995. — Кн. 16: Работы разных лет. — С. 277—313; К л ю ч е в с к и й В. О. Лекции по русской историографии // Сочинения. В 9 т. — М., 1989. — Т. 7: Специальные курсы (продолжение). — С. 221—233; Ч е р е п н и н Л. В. А. Л. Шлецер и его место в развитии русской исторической науки // Ч е р е п н и н Л. В. Отечественные историки. XVIII—XIX вв. — М., С. 45—73; К о л е с н и к И. И. Хронологический принцип изучения русского историописания у А. Л. Шлецера // К о л е с н и к И. И. Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. — Днепропетровск, 1993. — С. 168—181; К а м е н с к и й А. Б. Судьба и труды историографа Герарда Фридриха Миллера (1705—1783) // М и л л е р Г. Ф. Сочинения по истории России. Избранное. — М., 1996. — С. 374—415.

⁵³ Общественная и частная жизнь Августа Людвига Шлецера // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. — СПб., 1875. — Т. 13. — С. 292—295.

⁵⁴ Б е л к о в е ц С. Россия в немецкой исторической журналистике XVIII века. Г. Ф. Миллер и А. Ф. Бюшинг. — Томск, 1988. — С. 71—79.

⁵⁵ Б е р к о в Н. П. История русской журналистики XVIII века. — С. 104.

⁵⁶ Цит. по кн.: К о л е с н и к И. И. Историографическая мысль в России... — С. 178—180.

(Далі буде)

СПОГАДИ

В. І. ЧЕРВІНСЬКИЙ (Київ)

І. І. ШЕВЧЕНКО

Життя людини тоді чогось варте, коли воно продовжується і після її смерті, коли про цю людину пам'ятають, коли її шанують і продовжують її справу. Адже відомо, що лише життя, прожите для інших, — вартісне життя. Либонь, саме таким вартісним було життя професора І. І. Шевченка.

У серця свої закони: здається, він є просто не тут, з нами, а де-небудь, адже ніщо не зникає навіки. Але він є саме тут, у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, де склався його характер, як людини і педагога, ніби висічений з моноліту, саме тут він став справжнім Апостолом правди і добра, який, мовлячи словами безсмертного Каменяра:

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї...
(Тобто для неньки України. Авт.)

Століття минає з дня народження незабутнього Івана Івановича Шевченка — селянського сина, незламного патріота-українця, талановитого історика, слави і окраси Київського університету.

А славу Київського університету творили передусім ті, хто створював свої науково-творчі школи, в яких навчались їх послідовники, примножуючи славу України. До когорти таких належить професор історії Іван Іванович Шевченко — земляк великого Кобзаря, життєве кредо якого було: “Спішіть творити добро людям і Україні”. Давно немає серед нас І. І. Шевченка, але справа його живе, бо живуть його учні, які почесно титулюються шевченківцями, котрі сумлінно, по-шевченківськи, працюють на благо України.

Двадцять дев'ять років минає з дня смерті І. І. Шевченка. Похований він на меморіальному Байковому цвинтарі, неподалік від центральної багатолюдної алеї. На могилі стоїть величезна лабрадоритова стела, витесана з українського моноліту, видобутого на Житомирщині, з висіченим портретом і написом: “Іван Іванович Шевченко — професор Київського університету. 18.III.1903—24.VIII.1974”. Над могилою схилився кущ калини і, мов на сторожі, стоять високі дерева.

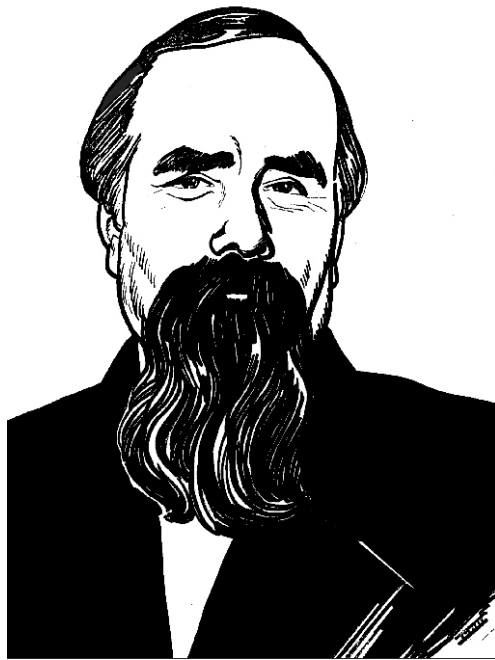
Сюди часто приходять люди, особливо в день народження і день пам'яті. Шевченківці ці дати пов'язують з Днем Паризької Комуні і Днем незалежності України. Либонь у цьому воістину є щось зодіакальне, якщо збагнути тернистий шлях І. І. Шевченка, його бунтівний характер проти зла, насильства; гуманізм, синівську любов до багатостраждальної України, яка стала незалежною вже після його смерті.

Щорічно, 18 березня о 16-й годині приходять до могили рідні, шевченківці, учні, друзі, земляки професора-гуманіста, приводячи з собою дружин і дітей, де б хто не був, чим би не займався, якою б не була погода. Чимало з його вихованців обіймають високі посади, мають вчені ступені

та звання, стали його однодумцями і послідовниками у житті, та перед пам'яттю І. І. Шевченка як ученого, педагога і людини почуваються не більше як його учні, прозвавши його за мудрість та шире людинолюбство ще й Дідом своїм, а себе шевченківцями. Бо він був якимось могутнім явором, що своїм корінням урісся в український чорнозем і брав звідти живильні сили. І писав він історію, як свій життєпис, з вірою у краще майбутнє України.

Під час сповіді перед Дідом на його могилі не печаль розливається, що вже його немає серед нас, а певний мажор від того, що були знайомі з цією людиною, що звіряємо свої земні вчинки з ним, з його світобаченням.

Життєвий шлях І. І. Шевченка типовий, як на той драма-

І. І. Шевченко

тичний час, в який він діяв, та його характер. Народився у селі Боровиці на Чигиринщині, в сім'ї бідняків. Тепер залишки того села з могилами предків перебувають під товщею Кременчуцької водозбірні. Наймитував у заможних селян, закінчував єдину трудову школу, педагогічні та вищі педагогічні курси, потім учителював, був на партійній роботі. А після закінчення курсів викладачів основ марксизму-ленізму для вузів при ЦК КП(б) України став працювати у вищих навчальних закладах Києва.

У 1939 році пройшов за “повною програмою академію Берії”, в якій енкаведисти кілька місяців його кували. Не добившись наклепу на київську інтелігенцію, до якої він мав відношення як завідувач відділом науки і вузів Київського обкому партії, за розпорядженням триєдиного першого секретаря ЦК КП(б)У, обкому і міськкому партії М. С. Хрушова, Івана Івановича випустили “на волю” із слідами тюремного причастя на обличчі. Довелося завести декор — бороду — і потім здобути ще одне ім'я — “Борода”, що оригінально вирізнило його серед української еліти і загальному славило. Між іншим, борода йому дуже пасувала.

А жити ж якось треба було. Повернувся на педагогічну роботу історика, почав викладати у стоматологічному інституті. Тут спалахнула війна. Отже, воював, а відвоювавшись, повернувся до викладацької роботи у Київському університеті імені Тараса Шевченка і очолив кафедру.

Професійна ініціативність, заповзятість, демократизм, український патріотизм, популярність серед викладацького складу, студентства, культурного загалу Києва не дуже сподобались начальству. Почалися гоніння, звільнили з усіх постів, навіть з Києва хотіли “почесно” спровадити. Та вчений відповів секретареві ЦК КПУ Назаренку: “Мене з університету хіба що винесуть уперед ногами”. Формально відчепилися.

Узявся за глибоке вивчення історії, історіософії, політології, соціології, розробку наукових проблем, написання монографій, статей (загалом понад 55 видавничих аркушів), кандидатської, докторської дисертацій.

Керував аспірантами, консультував докторантів, розробляв разом з ними питання історії соціал-демократичного руху в Україні, історію союзу робітничого класу та селянства, персоналістики, культури. Прикметною особливістю наукової роботи з кадрами молодих істориків у нього було непорушне правило: не привласнювати жодного рядка, жодної тези, ідеї з їх наукових праць, не паразитувати на чужих здобутках, не створювати собі лаврів за рахунок інших. Він ніколи і нікому не дозволяв ставити своє прізвище поруч з прізвищем автора наукової роботи (що практикувалося і практикується більшістю наукових керівників), спонукаючи кожного пошуковця формувати свою особистість самостійно, без сприяння інших, без розрахунку на авторитетів. Принагідно зауважимо, що це ніяким чином не позначалося негативно на його стилі наукового керівництва, не відбивалося на взаємовідносинах між ним і аспірантом чи докторантом. Навпаки. Все, що робилося професором І. І. Шевченком, робилося досить серйозно, вимогливо й доброзичливо. Його щире й щедre серце та добра душа завжди були настіж розчинені для всіх, кому була не байдужа українська історія, український патріотизм і Українська держава. Він щиро радів щонайменшим успіхам своїх підопічних і дуже переживав, коли у них щось не ладилось, і одразу спокійно і зрозуміло давав пояснення-пораду, як вийти на бажаний результат. Саме завдяки Шевченковому опікуванню 43 молодих спеціалісти під його керівництвом стали кандидатами історичних наук, згодом 10 із них — докторами історичних наук, професорами, вченими, викладачами, керівниками установ. А скільки молодих науковців одержали його благословення як консультанта, опонента, рецензента, що суттєво допомогло усім їм стати тими особистостями, якими вони мріяли стати, а в першу чергу — порядними людьми і справжніми українськими патріотами, без чванства і показухи.

Урочисто відзначав університет у 1961 р. 100-річчя від дня смерті великого Кобзаря. Іван Іванович був серед найактивніших його організаторів і учасників — і в організаційному комітеті, і серед зустрічаючих, і супроводжуючих гостей, що з'їхалися з усього Союзу на цю урочисту подію, і в президії урочистого зібрання, і виступаючих на ньому.

Постала проблема в університеті будівництва ще однієї їдальні для організації нормального харчування студентів гуманітарних факультетів — не обходиться без Діда. Завдяки його протегуванню, ЦК КП України дав розпорядження на її будівництво. І вона понині успішно функціонує для блага студентів і співробітників університету.

Готується до видання історичний роман — за рецензією йдуть до професора Шевченка; треба порядну, але нещасну людину влаштувати на роботу — йдуть до Діда.

— Іване Івановичу, вийшла монографія Маланчука “Торжество національної політики КПРС”. Що ви скажете про неї?

— У тій книжці торжество є, а національної політики як не було — так і нема.

Або вийшла з друку у 1970 р. унікальна книга тодішнього секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста “Україна наша Радянська”. Іван Іванович відразу, прочитавши її, пророче зазначив: “Йому (Шелесту) за проповідь українського націоналізму (в розумінні патріотизму. — *Авт.*), а книга написана у цьому дусі — партійні лакузи не вибачать ніколи!”. Так воно згодом і сталося — книгу вилучили, розкритикувавши як надто шкідливу (див.: “Комуніст України”. — 1973. — № 4. — С. 77—81; Лихолат А. В. Націоналізм — враг трудящихся. — М., 1986. — С. 322—323), а її автора увільнили від керівництва компартією України. — “Отож, синку, нехайно

купи декілька примірників, організуй її читання серед студентів, щоб встигнути провести науково-практичну конференцію за її тематикою”. Цю конференцію (до речі, єдину в університеті) ми підготували і провели на хімічному факультеті, за що нас, особливо Діда, дуже довго згадували “незлим, тихим словом” і в університеті, і не лише в ньому, за “політичну сліпоту”. Та Іван Іванович, як завжди, був спокійним та впевненим і навіть веселим. Кожного разу при такій критиці чи то на засіданні кафедри, чи на партзборах він лукаво посміхався і з погордою говорив: “А книга варта того, щоб до неї не байдуже ставитись. Лайте, час і історія все розставлять на свої місця”.

І. І. Шевченко мав широке коло зацікавлень. Був щирим шанувальником української мови, історії, літератури, українського національного театру, музики, української народної пісні, українського фольклору, живопису. Зібрав велику бібліотеку. Серед його знайомих були Б. Г. Гмиря, І. С. Козловський, А. Д. Базилевич, І. Драч, Д. Павличко та багато інших відомих діячів української культури. Полюбляв Іван Іванович і мандрувати по рідній Україні, особливо пароплавом по сивому Дніпру-Славути. І скрізь, де б він не був, виявлялись його шанувальники. Скрізь його знали, скрізь він був своїм.

Вчений неодноразово зустрічався з всесвітньо відомим золотим голосом України І. С. Козловським під час його перебування в Києві, обговорюючи з ним долю української пісні, театру, культури взагалі, яка, незважаючи на шалену русифікацію, все ж пробивалася молодими паростями на світ Божий. Пригадується, як він трепетно, розумом і серцем припадав до української літератури знаменитих шестидесятників, як бідкався, коли заарештовували й відправляли у мордовські табори на муку і вірну смерть кращих синів України, її самовідданих борців за поступ і волю, як потерпав він від можновладців усіх рівнів за своє заступництво. Проте жодного разу Іван Іванович не відступав і не каюся. Воістину діяв по-шевченківськи: “Караюсь, мучусь, але не каюсь”. У письменницьких колах, на їх урочистостях завжди був бажаним гостем Іван Іванович. Не даремно пам’ять про нього понині зберігають могутні корифеї української літератури Іван Драч, Дмитро Павличко, як про це засвідчив авторів цих рядків нещодавно при випадковій зустрічі, що сталася на площі Льва Толстого, сам Іван Федорович: “А як же, хто про Івана Івановича не пам’ятає!” Дмитро Павличко, часто гостюючи у Івана Івановича, обговорював з ним проблеми української мови, літератури, історії, українського етно- і культурогенезу, а по смерті вченого влучно сказав: “Хто б ти не був. Ким би ти не був. Перед ним не прикинешся генієм, розумним, працелюбним, щедрим, чи бідним, чи багатим, коли ти не такий насправді. Перед ним ти будеш завжди тим, ким ти є”.

Визначний український учений-хімік, професор Київського університету Андрій Матвійович Голуб, з наукової школи якого вийшов нині діючий ректор університету академік НАН України Скопенко Віктор Васильович, відстоюючи пріоритети української хімічної термінології перед російською чи західною, неодноразово підкреслював, що “двуязычия” у хімічній національній мові не може бути, як його ніколи нема на лекціях з історії у професора Шевченка Івана Івановича, а є рідна українська мова.

Та й не могло бути по-іншому у вченого-історика, який був патріотом і улюбленцем студентів, аспірантів і колег. Лекції його мали гучну репутацію, і дійсно кожний, хто слухав його як професора, як вченого, що робив повідомлення про свої наукові дослідження, знає, яким майстерним лектором був професор Шевченко, і його жива, образна, рідна українська мова завжди будила у слухачів думку, потребу навчання, творчості, самовдосконалення. Його чітка дикція, дивне вміння показати рельєфно

важливі складні грані предмета — полонили слухачів, будили непідкупну любов до історичної науки. Часто на лекціях він з професорською майстерністю, невимушено, з приязню і повагою спілкувався зі студентами, аспірантами, як своїми достойними колегами, залучаючи їх до творчої роботи. Коли студент чи аспірант знаходив відповідь на складне теоретичне запитання з проблеми, що вивчалась, професор обов'язково хвалив цього розумника при всій громаді, згадуючи і його батьків: "Спасибі твоїй мамі, що вона тебе, такого розумного, народила. Шануй це, синку!" Дуже радів Іван Іванович, коли ці відповіді були творчими, вдумливими, аналітичними, без догматизму: "Молодчина, дочко, що відповідала так, як розумієш, а розумієш і аналізуєш, тому що знаєш і мислиш".

Постійно опікуючись авторитетом своїх молодих колег, професор мудро радив їм ніколи, особливо на іспитах, не запитувати студента про те, чого сам не знаєш або у чому не певен. "Не став студенту запитання, на яке сам не знаєш відповіді". От так просто, мудро і справедливо. А наставляючи молодих фахівців-істориків на останньому дзвоні, він закликав: "Ідіть, діти, в Україну, в рідну Україну та несіть свої знання її народу!" З усіма він був товариським. Його критика була завжди гострою, але без образи, сатира легко переходила у дотепний жарт. До тих, до кого ставився особливо приязно, він часто звертався з патріархальною безцеремонністю, на "ти", або "синку", "дочко", "козаче", але це звертання ніхто ніколи не вважав принизливим, через те що воно просякнуте було не начальницьким нехтуванням, а батьківською теплотою. І ця теплота ширих відносин тісно пов'язувала професора зі студентами, аспірантами, колегами. Вони готові були у будь-який час прийти йому на допомогу. Так, коли Іван Іванович занедужав у 1973 р. і йому для операції була потрібна кров, то студенти хімічного факультету, де він читав лекції, його численні аспіранти, колеги відразу здали свою кров, щоб швидше він одужав. Проте дива не сталося. Його свічка життя догорала. Тривала, самовіддана, виснажлива праця, супроводжувана інтригами й підступами лакуз та можновладців, передчасно звели його в могилу.

І пам'ятник Діду зроблений завдяки щирим зусиллям більшості його вихованців, колег та рідних. Керівництво кафедри доручило мені займатися питанням пам'ятника, а це складалося не лише зі збору коштів, але і його замовлення на Коростишівському гранітному комбінаті, доставки та встановлення. І скрізь були розуміння й підтримка людей. І те, що цей пам'ятник стоїть на могилі Діда на Байковому цвинтарі вже майже три десятиліття, куди ми, шевченківці, щороку по декілька разів приходимо, — свідчення щирої, непорушної приязні між учнями і вчителем.

Моральний, науковий, педагогічний характер І. І. Шевченка дуже повчальний. Він ніколи не допускав угод із совістю, був виважений і толерантний у вирішенні наукових питань, був рішучим і послідовним у відстоюванні істини, керуючись при цьому глибокими знаннями і практикою життя. Це був один із тих характерів, які висікаються з моноліту і стоять прямо, твердо і довго. Саме про це говорилося на читаннях, присвячених його 100-літньому ювілею, що організували і провели шевченківці на базі історичного факультету і кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка 18 березня поточного року.

Таким був і лишився в нашій пам'яті Іван Іванович Шевченко — Людина, Вчений, Педагог, поборник правди і добра, який віддав усе своє життя людям.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В. О. ГОРБИК (Київ), Г. Г. ДЕНИСЕНКО (Київ)

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Тривалим і складним був шлях українського народу до незалежності. Становлення України як незалежної держави накладає на неї відповідальність за долю самотніх історичних реліквій різних часів і народів, що знаходяться на її території і є невід'ємною частиною світової культурної скарбниці. Від збереження пам'яток різних епох і періодів залежить повнота й об'єктивність висвітлення історії. Ставлення до пам'яток — показник цивілізованості суспільства, розуміння глибинних тенденцій у розвитку культури.

Пам'ятки історії та культури — значний і своєрідний пласт культурної спадщини, літопис життя народів, свідчення їх самотнього розвитку. Втілюючи в собі досвід, життєві та естетичні ідеали різних поколінь, вони являють собою справжню енциклопедію пізнання минулого і сучасного. За загальною кількістю пам'яток, наявністю шедеврів культури Україну без перебільшення можна віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. Згідно із Законом “Про охорону культурної спадщини” (2000 р.), до останньої належать нерухомі пам'ятки — розташовані просто неба матеріальні об'єкти і локалізовані території, що є реальними свідками історичних подій та явищ. Рухомі пам'ятки історії та культури — писемні й речові — зберігаються в архівах, бібліотеках і музеях. Їх охорона та збереження регулюються відповідно Законодавством про музейну й архівну справу.

У фондах 550 загальнодержавних, республіканських та місцевих музеїв зберігається понад 8 млн рухомих пам'яток усіх видів і типів¹. В Україні 1399 населених пунктів та понад 8 тис. сіл, 1020 парків становлять історико-архітектурну й культурну цінність², налічується близько 150 тис. пам'яток археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва³. Багато з них мають загальнодержавне значення, найбільш видатні — собор св. Софії і ансамбль будівель Києво-Печерської лаври, включені до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. В грудні 1998 р. до цього Списку внесено історичний архітектурно-містобудівний комплекс центральної частини Львова разом з горою Високий Замок і ансамблем собору св. Юра загальною площею 120 га⁴. Кандидатом на включення до реєстру пам'яток всесвітнього значення є видатні пам'ятки Кам'янця-Подільського, постає питання про віднесення до цієї категорії і пам'яток Херсонесу Таврійського у м. Севастополь⁵.

Охорона і збереження пам'яток в Україні має давні традиції. З часів Київської Русі відомі зібрання історичних реліквій, рукописних книг, картин, видатні архітектурні споруди. Значний внесок у дослідження і збереження київських старожитностей здійснив визначний церковний і культурний діяч, київський митрополит Петро Могила. З ініціативи митрополита у 1630-х рр. проводилися роботи по відновленню стародавніх будівель. У

той час архітектор О. Манчіні, який перебував на службі в київського митрополита, відбудував Софійський собор. Переважно власним коштом митрополита було здійснено роботи по відбудові церкви Спаса на Берестові, Василівської (Трьохсвятительська), Михайлівської церкви Видубицького монастиря, Успенського собору Києво-Печерської лаври. В 1635 р. на руїнах Десятинної церкви були проведені перші в Україні археологічні розкопки, під час яких був знайдений саркофаг київського князя Володимира⁶. На місці одного уцілілого бокового вівтаря Десятинної церкви у XVII ст. було зведено дерев'яну церкву на честь св. Миколая. На повну відбудову древнього храму митрополит заповів тисячу золотих. Дослідження Десятинної церкви було продовжено лише в 1828 р., коли, за дорученням митрополита Євгенія Болховітінова, археолог К. Лохвицький провів археологічні розкопки древнього фундаменту. Новий Десятинний Успення Богородиці Миколаївський храм був урочисто освячений 15 липня 1842 р.⁷ Перед смертю Петро Могила підписав документ, в якому заповідав поховати його в Успенському соборі Києво-Печерської лаври: “І все моє майно, що дісталось від батьків, і все, що буде діставатися від прибутків, одержаних з доручених мені святих місць, з маєтків, для цього призначених, віддавати частково на відновлення зруйнованих храмів Божих, від яких залишилися жалюгідні руйновища...”⁸.

Багато зробив для розвитку української культури, у тому числі для збереження й відбудови пам'яток Київської Русі гетьман України І. Мазепа. Протягом 1687—1706 рр. за участю гетьмана або ж його коштом в Україні було побудовано або реставровано не менше 20 величних споруд⁹. Незважаючи на те, що під час реставраційних робіт порушувалися первісні стилістичні особливості архітектурних пам'яток, завдяки проведенню заходів були збережені для нащадків визначні пам'ятки — Софійський собор, Видубицький, Кирилівський, Михайлівський Золотоверхий монастирі, а також головний храм Києво-Печерської лаври — церква Успення Богородиці. Навколо Верхньої лаври було зведено кам'яний оборонний мур довжиною понад 1 км, з баштами і брамами, церкву Всіх Святих над Економськими воротами лаври, Микільський військовий собор у Києві, Вознесеньку соборну церкву в Переяславі¹⁰.

Вагомою була роль у збереженні й відбудові національних святинь київського митрополита Р. Заборовського. Завдяки його діяльності у 30—40-ві рр. XVIII ст. було здійснено реконструкцію старого академічного корпусу Києво-Могилянської академії на території Братського Богоявленського монастиря, відновлено дзвіницю, будинок митрополита, мури на території Софійського монастиря. На замовлення Р. Заборовського і гетьмана Д. Апостола була збудована Преображенська церква в с. Великі Сорочинці на Полтавщині — одна з найвидатніших пам'яток монументальної мурованої архітектури й українського монументального мистецтва XVIII ст., в якій знаходився родинний склеп гетьмана Д. Апостола¹¹.

Початок наукового вивчення пам'яток Києва пов'язаний з діяльністю археолога та історика М. Берлінського наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Користуючись великим колом писемних джерел, археологічними знахідками, він першим зробив спробу систематичного викладу історії міста з характеристикою його пам'яток. М. Берлінський писав: “В сочинении моем больше старался я удовлетворить здешней публике и любителям российских древностей”¹².

Завдяки подвижницькій діяльності наукових та культурних діячів, місцевих аматорів почалося вивчення пам'яток Південної України, Кримського півострова. Унікальні пам'ятки Херсонеса, Ольвії, Неаполя Скіф-

ського, Феодосії, Балаклави, Бахчисарая, Одеси привертала увагу вчених, меценатів, усіх, хто цікавився історією. Та водночас йшло масове знищення стародавніх фортець і укріплень, розкрадання й пограбування пам'яток, що змусило уряд виступити на їх захист. 4 липня 1822 р. було видано “Положення Комітету Міністрів про збереження пам'яток старовини в Криму”, згідно з яким вперше було проведено наукове обстеження пам'яток, складено їх реєстр і визначено фізичний стан та обсяги необхідних реставраційних робіт¹³.

В 1826 р. російський уряд видав указ “Про подання відомостей про залишки стародавніх споруд у містах і заборону їх руйнування”, який зобов'язував місцеві органи влади проводити збір матеріалів про стародавні пам'ятки Півдня. Саме завдяки подвижницькій діяльності наукової і культурної громадськості стало можливим проведення досліджень і охорони пам'яток перших державних утворень на теренах України — античних міст-держав Ольвії, Херсонеса, Тіри, Боспорського царства, організація музеїв в Одесі (1825 р.) і Керчі (1826 р.)¹⁴.

Наукова систематизація пам'яток починається в першій половині XIX ст., коли розгорнули свою дослідницьку діяльність наукові товариства, комісії, гуртки, що об'єднували вчених і краєзнавців-аматорів. Члени товариств проводили археологічні розкопки, обстеження курганів, печер, могильників, валів, церковних споруд, збирали історичні документи. Першим таким товариством було Одеське товариство історії та старожитностей, створене в 1839 р. Своїм головним завданням воно ставило виявлення, вивчення, опис і збереження пам'яток краю. Велика заслуга Товариства у дослідженні й публікації значної кількості документів з історії Новоросійського краю, проведенні численних експедицій по вивченню пам'яток історії, археології, архітектури, підготовці історико-статистичних нарисів про населені пункти регіону¹⁵.

З відкриттям у Києві в 1834 р. університету св. Володимира певною мірою активізувалася науково-дослідницька діяльність у пам'яткоохоронній сфері на Правобережній Україні. Питання вивчення й збереження пам'яток перебували в полі зору Тимчасового комітету по дослідженню старожитностей, в організації якого взяли активну участь як археологи-аматори, так і професори університету — перший ректор М. Максимович, М. Берлінський, К. Лохвицький та ін. Результатом діяльності створеного в 1835 р. Комітету стало заснування при університеті св. Володимира в 1837 р. Музею старожитностей — одного з перших в Україні археологічних музеїв. Але завдання Тимчасового комітету обмежувалися лише археологічними дослідженнями. І тільки зі створенням у 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі почалося комплексне вивчення й дослідження історико-культурної спадщини — рухомих і нерухомих пам'яток краю. Були розгорнуті широкі археографічні експедиції по збору матеріалів і документів з історії України XIV—XVIII ст., в результаті яких проводилось обстеження монастирських, урядових, поміщицьких, приватних архівів, гродських, земських та магістратських судів¹⁶. Для збереження безцінних документів у 1852 р. було засновано Центральний архів давніх актів, який став основою для підготовки й видання Археографічною комісією впродовж 55 років (1859—1914) 35 томів “Архива Юго-Западной России”. Водночас із дослідженням та збереженням писемних пам'яток Комісія багато уваги приділяла вивченню пам'яток археології, архітектури, історії, мистецтва, етнографії та фольклору¹⁷.

Вагомий внесок у дослідження матеріальної і духовної культури українського народу в другій половині XIX ст. зробив Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства, заснований у Києві в 1873 р. “з метою вивчення краю”. Діяльність відділу мала різнобічний характер — від проведення наукових експедицій до підготовки наукових рефератів з економіки, статистики, фольклору, етнографії, історії, опублікованих у “Записках Південно-Західного відділу” і на сторінках газети “Киевский телеграф”, видання популярних брошур українською мовою.

Центром наукових досліджень у Західній Україні було літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка, яке з 1892 р. дістало статус Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. На сторінках наукових збірників і періодичних видань вміщувався цінний документальний матеріал з історії України, археології, етнографії, висвітлювались різнобічні питання охорони пам'яток. При Товаристві були створені бібліотека й музей, в якому зберігалися пам'ятки краю ¹⁸.

Ініціаторами важливих заходів, спрямованих на вивчення й збереження пам'яток, виступали наукові товариства, які діяли у великих містах і регіональних центрах. Пам'яткоохоронним питанням приділяло увагу історичне товариство Нестора-Літописця, створене в 1873 р. при університеті св. Володимира. Водночас з вивченням писемних пам'яток, згідно зі Статутом, пріоритетним напрямом у діяльності Товариства було проведення археологічних досліджень у Волинській і Подільській губерніях, вивчення пам'яток старовини у Києві та його околицях. На жаль, такі дослідження в Києві мали епізодичний характер і були пов'язані головним чином із забудовою міста ¹⁹. Члени Товариства, зокрема професор Ю. Кулаковський, брали участь у дослідженні пам'яток Кримського півострова. Праця Ю. Кулаковського “Прошлое Тавриды” — перший в історіографії історичний нарис про пам'ятки античних міст-держав Північного Причорномор'я з часу їх заснування греками і до пізнього середньовіччя ²⁰. На шпальтах видання “Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца” публікувалися звіти про наукові експедиції, археологічні розкопки, статті, документальні матеріали.

Завдяки ініціативі членів вищеназваного товариства Нестора-Літописця в 1910 р. розпочало свою діяльність Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, в 1913 р. — його Уманський філіал. Якщо товариство Нестора-Літописця головним чином займалося дослідженням писемних пам'яток, то новоутворена інституція своє завдання вбачала в дослідженні й збереженні пам'яток старовини та мистецтва на території, що входила до складу Київської Русі IX—XIII ст. При Товаристві діяла також комісія по охороні писемних пам'яток, але головним напрямом роботи було проведення археологічних розкопок, обстеження пам'яток археології та архітектури, їх фіксація та опис ²¹.

Члени Товариства, серед яких були викладачі університету св. Володимира, Київської Духовної академії, проводили обстеження й надавали консультації щодо збереження замку в Меджибожі, дзвіниці й замку в Острозі, замку Чарторийських у Ковелі, бернардинського костюлу в м. Луцьк, збирали відомості про пам'ятки архітектури в Проскурівському повіті на Поділлі, проводили археологічні розкопки в Чорнобилі і Коростені, Звіринських і Китаєвських печерах, досліджували фрески й мозаїки Софійського собору, вели нагляд за реставрацією Золотих воріт, Ірининської церкви, фонтана Самсона, брами Заборовського та інших пам'яток Києва ²².

Поряд з практичними заходами щодо дослідження й збереження всіх видів пам'яток члени Товариства приділяли увагу розробці теоретичних

питань. Протягом 1910—1912 рр. на засіданнях не вшухали дискусії стосовно визначення терміна “пам'ятка старовини”. В остаточному варіанті було підтримано концепцію І. Каманіна, який запропонував вважати “пам'яткою старовини” все старовинне. На підтвердження своєї думки вчений навів приклад: “Якщо існує відома школа живопису, яка через 20—30 років поступиться іншій, то її твори вже є пам'ятками старовини, також будинки 30—40-х рр. XIX ст., що за своїми планувальними характеристиками відрізняються від сучасних будівель, теж слід вважати пам'ятками старовини”²³.

Серед інших наукових товариств не було єдиного підходу до визначення цього поняття, що створювало певні труднощі в охороні пам'яток. Розбіжностей не було лише у поділі їх за видами: на археологічні, архітектурні, мистецькі і письмові (архівні). Поняття про пам'ятки історії з'явилося лише в проекті Закону “Про охорону пам'яток старовини і мистецтва” 1918 р.²⁴

У другій половині XIX — на початку XX ст. у багатьох регіонах України були створені краєзнавчі осередки, які силами місцевих дослідників проводили вивчення природи, господарства, історії, етнографії, культури, пам'яток минулого. 1900 р. у губернському м. Житомирі почало діяти одне з перших регіональних товариств на Правобережній Україні — Товариство дослідників Волині, яке “охоплювало як природньо-історичне, так і археологічне, й етнографічне вивчення Волині”²⁵. Провідними осередками в Наддніпрянській Україні були Чернігівська губернська вчена архівна комісія, Ніжинське історико-філологічне товариство (1894—1919) при Історико-філологічному інституті, члени яких займалися дослідженням археології, етнографії, історії, збиранням та збереженням документальних пам'яток²⁶.

Харківське історико-філологічне товариство при університеті, що виникло в 1876 р., поряд з науковими розробками загального характеру приділяло багато уваги вивченню місцевого краю і Південної Росії, дослідженню пам'яток археології, етнографії, історичних документів, пам'яток книжкової й народної словесності²⁷. Провідну роль у дослідженні та збереженні пам'яток відігравали Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство (1865—1921), Полтавський церковний історико-археологічний комітет (1906—1920), Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській Духовній академії (1872—1919)²⁸.

В 1830-х роках у Російській імперії були створені губернські й обласні статистичні комітети, які відіграли важливу роль у зборі, вивченні, охороні рухомих пам'яток. Важливим напрямом діяльності комітетів стали збір і вивчення пам'яток прикладного мистецтва та народних промислів.

Особливу увагу приділяли пам'яткоохоронній справі вчені архівні комісії, діяльність яких припадає на кінець XIX — початок XX ст. Члени комісій досліджували місцеві архіви, впорядковували архівні справи, складали реєстри, публікували найцікавіші матеріали. Значну увагу архівні комісії приділяли і нерухомим пам'яткам, створенню власних музейних збірань. Активно археологічні дослідження проводили Таврійська, Полтавська, Херсонська, Чернігівська архівні комісії. Лише завдяки втручання Таврійської архівної комісії в 1896 р. припинилося остаточне знищення скіфського городища Неаполь біля Сімферополя, решток Перекопської фортеці, печерного міста Мангуп, інших пам'яток Криму²⁹.

Однією з головних наукових інституцій у Центральній Україні було Українське наукове товариство, створене в 1908 р. Писемні пам'ятки перебували в полі зору історичної секції Товариства, до якої входили комісії, що займалися дослідженням і підготовкою до видання джерел з історії України, складанням реєстрів та описом архівних збірок.

Активну роботу в пам'яткоохоронній сфері проводила секція мистецтва, створена 29 серпня 1918 р. Серед головних завдань, які ставили перед собою її фундатори, було ґрунтовне наукове дослідження пам'яток, після чого — проведення ремонтно-реставраційних робіт. Саме така концепція була запропонована членам Софійського комітету, який був організований восени 1918 р. з метою реставрації пам'ятки XI ст. — собору св. Софії у Києві. Однією з форм діяльності Товариства була підготовка наукових збірок, проведення публічних лекцій, екскурсій для ознайомлення широкого загалу з історичним минулим, культурною спадщиною українського народу³⁰.

Окрім наукових товариств, значний внесок у виявлення, вивчення, збереження як нерухомих, так і рухомих пам'яток зробили місцеві музейні заклади, Московський і Санкт-Петербурзький археологічні інститути, археологічні з'їзди, що проводилися з ініціативи Московського археологічного товариства. Так, на XI археологічному з'їзді, що проходив 1899 р. в Києві, професор О. І. Маркевич у своїй доповіді “Про збереження старовинних пам'яток” запропонував збір даних про старожитності, які нагально потребували охорони й нагляду за ними з боку різних наукових товариств та місцевих органів влади³¹. Значними були наслідки XII археологічного з'їзду, що відбувся 1902 р. в Харкові. Під час підготовчої роботи були зібрані й ретельно описані пам'ятки українського народного побуту, церковні старожитності, досліджені місцеві зібрання стародруків, складено археологічну карту Харківської губернії³². Значним стимулом для розвитку пам'яткоохоронних студій стало проведення 1908 р. в Чернігові XIV археологічного з'їзду, приуроченого до 1000-літнього ювілею першої літописної згадки про місто³³. Підготовка й проведення 15 з'їздів, з яких 6 відбулися в Україні, стали могутнім чинником поширення історичних знань, пробудження інтересу до місцевої історії, широкомасштабних досліджень, реєстрації, систематизації та збереження пам'яток старовини і мистецтва.

В умовах Першої світової війни діяльність громадських інституцій по дослідженню нерухомих пам'яток значно послабилась, їх увага була зосереджена на вивченні й дослідженні документів, а також популяризації історичного минулого серед широкого загалу.

Суттєві зміни в пам'яткоохоронній сфері відбулися в роки Української революції, коли була започаткована державна система охорони пам'яток, закладені підвалини національних державних пам'яткоохоронних органів. Восени 1917 р. в структурі Генерального секретарства народної освіти Української Центральної Ради було створено відділ охорони пам'яток старовини і музеїв — перший державний орган з чітко визначеними адміністративними повноваженнями, розроблено відомим археологом і музеєзнавцем М. Біляшівським проект Закону “Про охорону пам'яток старовини і мистецтва”. Після припинення діяльності Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва України, що функціонував у квітні—травні 1917 р., новостворений відділ став центром пам'яткоохоронних зусиль громадських об'єднань, діячів науки і культури.

За Гетьманату відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва продовжував працювати в іншій державній структурі — Головному управлінні мистецтва і національної культури, який було створено 21 червня 1918 р.³⁴ Управління як самостійне відомство мало можливість не лише розробляти програму розвитку культури, заходи по охороні й збереженню пам'яток, але й оперативно впливати на хід їх реалізації. До Головного управління мистецтва і національної культури входили шість відділів, у тому числі охорони пам'яток старовини і мистецтва, пластичних мистецтв, худож-

ньо-промисловий і архівно-бібліотечний, в компетенції яких були питання, пов'язані з охороною всього комплексу рухомих і нерухомих пам'яток. Зумівши зберегти й організувати навколо себе фахівців — пам'яткоохоронців, відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва на чолі з визначним науковим і культурним діячем, першим директором Київського міського музею М. Біляшівським тісно співпрацював з громадськими організаціями, втілюючи в життя плани по охороні історико-культурної спадщини³⁵. Особливо активно за Гетьманату здійснювалося вивчення пам'яток культового призначення. Відділ був вищим науковим і адміністративним органом з питань ремонту, перебудови, знесення культових споруд. Він мав право видачі відповідних дозволів місцевим органам влади, релігійним громадам на проведення археологічних розкопок, ремонтно-реставраційних робіт³⁶. З 18 липня 1918 р. співробітники відділу за підтримки Міністерства віросповідань організували наукову реєстрацію речей старовини і мистецтва у київських церквах і монастирях. Протягом літа—осені 1918 р. було обстежено 18 храмів на Подолі, в яких були виявлені цінні художні та історичні реліквії, пов'язані з іменами П. Могили, гетьманів П. Сагайдачного, І. Скоропадського (частина з них була передана до Київського міського музею)³⁷.

Охорону пам'яток історії та культури України намагалася забезпечити Директорія. Складні внутрішні та зовнішні обставини, за яких довелося працювати Раді Народних Міністрів УНР доби Директорії, визначили слабкість її як центральних, так і місцевих органів влади. Припинення діяльності відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва, а також те, що урядом УНР не був розглянутий законопроект “Про охорону пам'яток старовини і мистецтва”, не могло не позначитися на загальному стані охорони історико-культурної спадщини³⁸.

Проте, оцінюючи розвиток і тенденції пам'яткоохоронної справи за доби Української Центральної Ради, Гетьманату і Директорії, необхідно визнати, що вона була невід'ємною частиною загального державотворчого процесу українського народу. В нерозривному зв'язку із завданнями державного і культурного будівництва вирішувалися питання охорони й збереження національного надбання. В той період проводилась інтенсивна робота по розробці теоретичних підвалин пам'яткознавства, законодавчих засад у галузі охорони й збереження пам'яток історії та культури. Проект Закону “Про охорону пам'яток старовини і мистецтва” (1918 р.), який обговорювався, але так і не був прийнятий у той час, мав непересічне значення для подальшого законотворчого процесу.

У 1919—1921 рр. координаційним центром в організації досліджень історико-культурної спадщини в Україні став Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, створений при Народному комісаріаті освіти УСРР на правах окремого відділу. В різний час у його роботі брали участь Д. Багалій, М. Біляшівський, С. Гіляров, Ф. Ернст, Г. Луконський, М. Макаренко, В. Модзалевський, Н. Полонська, Ф. Шміт та інші діячі науки і культури. Певний час функції головної державної установи у справах охорони пам'яток історії та культури виконував Всеукраїнський археологічний комітет, який розпочав діяльність як Археологічна комісія, створена 1921 р. на загальних зборах Всеукраїнської академії наук³⁹. Значний внесок у дослідження пам'яток історії та культури зробили інші підрозділи ВУАН, численні наукові товариства, Комісія краєзнавства, згодом перетворена в Український комітет краєзнавства, які здійснювали спільні спроби по збереженню архітектурної та історичної спадщини України. У середині 1920-х рр. в Україні розгорнулася велика робота по вияв-

ленню, реставрації та дослідженню пам'яток, почала впроваджуватися охоронна документація на нерухомі пам'ятки. Всі пам'ятки було внесено до державного реєстру і класифіковано як пам'ятки загальнодержавного або місцевого значення. Загальна кількість зареєстрованих об'єктів історико-культурної спадщини на кінець 20-х — початок 30-х рр. зросла від 1300 до 3000 одиниць, у тому числі 562 були визначені як пам'ятки державного значення⁴⁰. В 1926 р. передова інтелігенція, краєзнавці об'єдналися навколо створеного того ж року Українського комітету охорони пам'яток культури, що став координуючим пам'яткоохоронним центром.

Поряд із становленням пам'яткоохоронної роботи і досить активною діяльністю громадськості з перших років існування радянської влади намітилася тенденція до нищення національної історико-культурної спадщини. Під загрозою в першу чергу опинилися пам'ятки культової архітектури. Під час проведення “антирелігійних кампаній” нищилися твори видатних зодчих, народних майстрів. Протягом року (жовтень 1929 — жовтень 1930 рр.) в Україні було закрито 533 культові споруди⁴¹.

За тоталітарної системи в долі національної культурної спадщини було чимало трагічних сторінок, хоч її охорона в правовому відношенні декларувалася позитивно. Під виглядом реконструкції Києва, незважаючи на протести наукової громадськості, було зруйновано велику кількість старовинних пам'яток часів Київської Русі, доби середньовіччя, монументи і пам'ятні знаки на честь українських наукових і культурних діячів. Серед них Михайлівський Золотоверхий, Межигірський монастирі, церква Успіння Богородиці Пирогощі, Богоявленська церква Братського монастиря на Подолі, Микільський військовий собор, пам'ятники княгині Ользі, В. Кочубею та І. Іскрі, багато інших пам'яток, були репресовані провідні діячі пам'яткоохоронного руху⁴².

Для того щоб змінити ситуацію на краще, під тиском громадськості 31 серпня 1940 р. була прийнята постанова РНК УРСР “Про організацію Комітету охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'ятників УРСР”, до складу якого увійшли такі провідні діячі української науки і культури, як М. Бажан, О. Богомолець, О. Довженко, А. Кримський, Ф. Кричевський, П. Тичина⁴³. Але розгорнути свою діяльність Комітет не встиг, війна поставила нові завдання в охороні національної спадщини.

⁴⁰ Музеї України. Довідник. — К., 1999. — С. 3.

⁴¹ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1. — Ч. 1. — К., 1999. — С. IX, XXII.

⁴² Т р о н ь к о П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід, проблеми і перспективи). — К., 2000. — С. 105.

⁴³ Б е в з М. Львів — у списку всесвітньої культурної спадщини // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2001. — № 1—2. — С. 3.

⁴⁴ Ф е н ц у р В. Національний історико-архітектурний заповідник “Кам'янець”: Сучасне і майбутнє // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2000. — № 3—4. — С. 10.

⁴⁵ Енциклопедія українознавства. — Т. 5. — Львів, 1996. — С. 1632; Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1. — Ч. 1. — К., 1999. — С. 87, 116.

⁴⁶ А н и с и м о в А. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет. — К., 1992. — С. 74.

⁴⁷ Б і л о д і д О. Загадка Петра Могили // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 56—69.

⁴⁸ С і ч и н с ь к и й В. Зиждатель храмів і скарбів духовних // Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 22—23.

⁴⁹ К о с т о м а р о в Н. И. Мазепа. — М., 1992. — С. 110; Третьак К. Київ. Путівник по зруйнованому місту. — К., 1998. — С. 43.

- ¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2201, оп. 1, спр. 1202, арк. 7, 8 зв.
- ¹² Б е р л и н с ь к и й М. Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 23.
- ¹³ Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.) // Збірник документів і матеріалів / Автор-упорядник Т. Ф. Григор'єва. — К., 1995. — С. 29—31, 44.
- ¹⁴ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР // Збірник методичних матеріалів у шести частинах. — Ч. 5: Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму, як один з напрямків краєзнавчих досліджень. — К., 1989. — С. 36.
- ¹⁵ Там само. — С. 38—39.
- ¹⁶ Ш е в ч е н к о Л. Краєзнавча діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у другій половині XIX ст. // Краєзнавство. — 2000. — № 1—2. — С. 20, 22.
- ¹⁷ Там само. — С. 25.
- ¹⁸ З а р е м б а С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. — К., 1998. — С. 10.
- ¹⁹ Д а ш к е в и ч Н. П. Общий очерк основания и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования // Чтения Исторического Общества Нестора-летописца. — К., 1899. — Кн. 13. — С. 3.
- ²⁰ Г р у ш е в о й Ю. А. Ю. А. Кулаковский (1855—1919) и его “История Византии” // Ю. А. Кулаковский. История Византии. — СПб., 1998. — С. 437.
- ²¹ Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства. — К., 1912. — С. 6.
- ²² Г р и г о р ' є в а Т., Д е н и с е н к о Г. З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва // Наукові записки. — Т. 3. Історія. — К., 1998. — С. 118.
- ²³ Там само. — С. 119.
- ²⁴ Шлях. — 1918. — Ч. 1. — С. 50.
- ²⁵ К о с т р и ц я М. Товариство дослідників Волині крізь призму XX століття // Краєзнавство. — 2000. — № 1—2. — С. 27.
- ²⁶ К о в а л е н к о О. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині // Краєзнавство. — 2000. — № 1—2. — С. 42.
- ²⁷ З а р е м б а С. Назв. праця. — С. 11.
- ²⁸ Б а г а л е й Д. И., М и л л е р Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905). Историческая монография. В двух томах. — Т. 2. XIX — начало XX века. Репринтное изд. — Харьков, 1993. — С. 631—632.
- ²⁹ С и м о н е н к о І. М. Вчені архівні комісії України: надбання та досвід // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 3. — К., 2001. — С. 25.
- ³⁰ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ІР НБУВ). — Ф. X, спр. 31633, арк. 28—28 зв.; О н о п р і є н к о В., Р е н т О., Щ е р б а н ь Т. Українське наукове товариство 1907—1921. — К., 1998. — С. 103.
- ³¹ Ю р е н к о С. П. XI Археологічний з'їзд та його значення у вивченні і збереженні археологічної спадщини України (до 100-річного ювілею) // Історія України. Мало-відомі імена, події, факти (Збірник статей). — Вип. 8. — К., 1999. — С. 67.
- ³² С о с н о в с ь к а Т. О. Діяльність П. С. Уварової по вивченню старожитностей Слобожанщини // VIII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура” (наукові доповіді та повідомлення). — Ч. 2. — Харків, 1997. — С. 320.
- ³³ К о в а л е н к о О. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині // Краєзнавство. — 2000. — № 1—2. — С. 42.
- ³⁴ Д о р о ш е н к о Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — С. 365.
- ³⁵ Д е н и с е н к о О. А. Основні напрямки державної політики з охорони історико-культурної спадщини за доби Гетьманату (1918 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — Вип. 47. — К., 2000. — С. 75.
- ³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2201, оп. 3, спр. 9, арк. 9 зв.
- ³⁷ Там само, оп. 1, спр. 1201, арк. 10 зв.
- ³⁸ Н е с т у л я О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ—Полтава, 1994. — С. 209.
- ³⁹ Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — С. 174.
- ⁴⁰ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998. — С. 33.
- ⁴¹ Там само. — С. 34.
- ⁴² Т р о н ь к о П. Т. Назв. праця. — С. 106.
- ⁴³ Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — С. 175.

(Далі буде)

Василь Горинь

ВІЛЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ЛЬВОВІ

Львів, 1999. — 70 с.

Наукове грушевськознавство поповнилося ще одним вагомим дослідженням життя й діяльності визначного вченого і громадського діяча. До того ж, такого дещо несподіваного, але суттєвого аспекту його життя, як родинне гніздо — дім. Провідний науковий співробітник відділу філософії культури Інституту українознавства імені І. П. Крип'якевича НАНУ, кандидат філософських наук Василь Горинь присвятив свою працю вивченню історії львівського дому (вілли) Михайла Грушевського. Вихід книги став надто доречним напередодні відкриття в ньому Державного меморіального музею М. С. Грушевського у Львові.

Книга складається з коротенької передмови, власне історичного нариса та двох додатків: чотирьох листів (М. Грушевського, Ф. Колесси, В. Дорошенка та М. Деркач) і п'ятнадцяти світлин, пов'язаних з історією вілли. Ознайомившись з примітками, переконуємося, що автор використав досить розлогу джерельну базу для написання праці. Це фонди Центрального державного історичного архіву України в Києві та Львові, відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАНУ, численні публікації документів про М. Грушевського, листи, періодику, дослідження. Вони дали автору підстави об'ємно і повно вивчити поставлену проблему, в якій він є першовідкривачем.

Василь Горинь виявив широку ерудицію, глибокі знання, вільне володіння матеріалом і, що важливо, власну думку і погляд щодо проблеми. Він констатує, що у власності М. Грушевського були два будинки в Києві (один — у спільній власності з братом Олександром та сестрою Ганною), шмат землі на Кавказі, замиська хата (дача) у Криворівні та львівська вілла, яку він спорудив після одруження у 1896 р. з Марією Вояківською і народження у 1900 р. доньки Катерини. Дослідник деталізує цей епізод з життя Грушевського, уточнюючи кілька важливих фактів — дату одруження, львівські адреси Михайла Сергійовича, коло його знайомих, причетність професора і до вілли Івана Франка, котру той спорудив на ділянці, купленій Грушевським, за проектом одного архітектора, одним будівничим. А ось хто були і архітектор (автор проекту), і будівничий (виконроб), яким був стиль споруди — автор чомусь не пише. Хоча це ж суттєвий факт для історії будівлі. За словами дослідника, з 1902 р. (коли родина вселилася в дім) і до 1914 р. (початку Першої світової війни) вілла бачила багатьох діячів української культури, стала осердям національно-визвольного руху.

В. Горинь заперечує твердження деяких істориків, що М. Грушевський приїздив у 1919 р. до Львова, і доводить, що від літа 1914 р. він більше ніколи не переступав порога львівської оселі (с. 15—16), хоча питання про шлях, яким їхала родина професора до Праги, він “залишає на з'ясування істориків” (с. 17). На наш погляд, це мав зробити саме автор, як і детальніше розкрити причини, чому Михайло Сергійович більше ніколи

не повернувся до Львова. Чому він волів поїхати до російського більшовицького “раю” (де завжди вважався лютим ворогом), аніж повернутися у польське панське “пекло” (жили ж “під ним” діячі ЗУНР)? Та й не всім відомі причини, чому Марія і Катерина Грушевські у 1927—1928 рр., під час закордонного відрядження, “оминули свою львівську оселю” (с. 17).

Доля вілли в 1914—1923 рр. якимось випадком з канви дослідження. А ось сюжет, присвячений подіям навколо неї в 1924—1945 рр., насичений численними фактами і скрупульозним аналізом подій. Автор документально доводить, що будинок певний час стояв порожнім, на догляді “ключниці”, потім ним опікувалися по чергову Володимир Дорошенко, Кирило Студинський, Михайло Мочульський та Філарет Колесса, що під час Першої світової війни там квартирували російські окупанти, а під час Другої — ледве не вперлися німці, у міжвоєнне двадцятиліття довелося воювати за дім з... кухаркою, котра узурпувала права на нього. При перших і других “совітах” вілла виконувала функції складського приміщення для Музею І. Франка і помешкання для його директорів (завдяки чому вона й збереглася). Майно, бібліотека, архів були розпорошені, розкрадені, розтягнуті, знищені. Про те, що це дім М. Грушевського, співробітникам заборонили навіть згадувати під час екскурсій. Але залишалися люди, які пам’ятали про це і прагнули довести правду й іншим.

У 1977 р., коли я, студентом, відвідував Музей І. Франка, одна з доглядачок підійшла до мене і тихо запитала: а чи знаю я, хто такий М. С. Грушевський? Після стверджувальної відповіді вона вивела мене у двір і, показавши віллу, розповіла її історію майже в таких деталях, як пише про неї автор. Тепер про це можна говорити сміливо, і цікаве та ґрунтовне дослідження Василя Гориня слугуватиме багатьом поколінням у вивченні рідної історії, у формуванні національної свідомості.

В. М. ЗАРУБА (Дніпропетровськ)

В. Ф. Солдатенко
НЕЗЛАМНИЙ. ЖИТТЯ І СМЕРТЬ
МИКОЛИ СКРИПНИКА

К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”,
2002. — 352 с.: іл.

Історична біографістика як жанр української історичної науки включає в себе різні аспекти біографічного дослідження. Особливої популярності в Україні вона набула з початком перебудови в СРСР, коли здобутками гласності стали “білі плями” з життя політичних та культурних діячів. Для багатьох наших співвітчизників подібне “піднімання завіси” над історичною правдою було шокуючою дією, яка захоплювала й одночасно допомагала позбутися стереотипів та міфів минулого.

Підих свободи для багатьох дослідників виявився непосильною ношею. В літературу ринула лавина нової міфологічної біографістики, написаної в “національному дусі”. В той же час з’явилася група дослідників, яка намагалася поєднати історичну правду з національними домислами.

Працю В. Солдатенка неможливо розглядати з позицій названих груп. Вона є оригінальним, об’єктивним дослідженням. Цьому сприяв значний

фаховий багаж автора, який відомий багатьма своїми ґрунтовними працями, присвяченими національно-демократичній революції 1917—1920 років.

Книга В. Солдатенка складається зі вступу, десяти розділів, приміток, додатків.

На початку свого монографічного дослідження автор простежує становлення М. Скрипника як революційного діяча. Основну увагу він концентрує на подіях, що мали місце в кінці XIX — на початку XX ст., й участі молодого М. Скрипника в них. Дещо схематично висвітлено дитячі та юнацькі роки, коли відбувалося формування світогляду майбутнього революціонера. В першому розділі присутні також значні ліричні відступи, які притаманні для художньої чи художньо-публіцистичної літератури, а не для монографічного дослідження. Зрозуміти авторські відступи певною мірою можна — в зв'язку з недостатністю фактичного матеріалу автор намагався заповнити “білі плями” художніми відступами.

Більш вдалим у праці В. Солдатенка є розгляд революційної діяльності М. Скрипника. Він здійснюється на досить широкому фоні тодішнього суспільно-політичного життя і дозволяє доволі повно відтворити процес взаємодії категорій “людина — суспільство”. Автор висвітлює діяльність М. Скрипника в Одеській організації РСДРП, його участь в III з'їзді РСДРП, перебування на засланні, революційно-організаторську роботу в Москві та інших містах. В. Солдатенко прагне глибоко проникнути в сутність духовного світу героя. І це йому вдається. Постать М. Скрипника зображена досить вдало, повно і розлого.

Значна увага приділена В. Солдатенком періоду кінця 1917 — початку 1920 років — цілих чотири розділи. Вони присвячені різним аспектам діяльності М. Скрипника і в хронологічному порядку досить часто перекликаються. Окреме місце відведено діяльності М. Скрипника на посаді голови радянського уряду України. Автор висвітлює взаємовідносини українського радянського уряду з центральними органами більшовицької влади, діяльність Миколи Олексійовича в цьому напрямі, однак дещо обійдено увагою кроки, які здійснював уряд, очолюваний М. Скрипником, в самій Україні.

Значно ширше показано роль М. Скрипника у створенні КП(б)У. Автор розглядає позицію керівництва РСДРП у реалізації цього наміру, події, що передували та сприяли створенню організації більшовиків в Україні. Проаналізована роль М. Скрипника в намаганні утвердити статут КП(б)У як самостійної компартії, пов'язаної з РКП(б) через Інтернаціонал. Автор справедливо відзначає, що хоч дана ідея була близька також і “лівим комуністам”, проте М. Скрипник у своїх діях виходив зовсім з інших позицій. На думку автора монографії, М. Скрипник розглядав окремішність від РКП(б) “не як акт руйнування єдиної партії, а саме як формальну декларацію, оскільки вірив у те, що комуністам внутрішньо іманентний інтернаціоналізм, а поступка обставинам може бути легко виправлена в будь-який момент” (стор. 74).

Новаційними є авторські судження про причини, які перешкодили М. Скрипнику претендувати на першу роль в КП(б)У. В. Солдатенко їх бачить у тому, що М. Скрипник не примикав до жодної з партійних течій, не прагнув фракційності, намагався стати вище інтересів окремих груп. А в умовах боротьби між представниками “лівих” і правих це зовсім не сприяло утвердженню його позицій як лідера КП(б)У.

Важливе місце в книзі В. Солдатенка займає аналіз діяльності М. Скрипника на посаді наркома контролю (пізніше Робітничо-селянської інспекції), наркома юстиції та інших. Як наголошує автор, робота

М. Скрипника не вичерпувалася лише безпосереднім виконанням накомівських обов'язків, його як авторитетного фахівця та досвідченого діяча включали до ряду державних комісій, груп, які готували важливі для життя країни документи.

Значну увагу автор приділяє політичним поглядам українського діяча, висвітленню його зусиль, спрямованих на вирішення різних проблем державного будівництва. З окремих сюжетів створюється враження, що автор повною мірою поділяє погляди свого героя. Однак було б помилкою стверджувати дану тезу як постулат. Швидше дослідник у процесі написання своєї праці намагається зрозуміти думки і помисли свого героя. Будучи комуністом, М. Скрипник не втратив своєї великої любові до України. Незаперечним фактом є те, що він виявив себе найактивніше у сфері національного будівництва. І тому можна погодитись із В. Солдатенком, що для М. Скрипника Україна була “точкою відрахунку у системі координат створюваних ним схем і концепцій”. Попри це автор не випускає з уваги той факт, що нарком завжди намагався виходити з марксистських засад у національній політиці. Тому для нього притаманними були два глобальних підходи: “1) робити все для інтернаціонального згуртування, єднання всіх народів як однієї з найгуманніших цілей, відстоюваних пролетарською ідеологією; 2) прагнути до найповнішого забезпечення національних інтересів будь-якого народу”. При цьому, відзначається в праці, М. Скрипник вірив у те, що два підходи можуть гармонійно взаємодоповнюватися в умовах будівництва соціалізму.

Досить ґрунтовним у книзі М. Солдатенка є розділ, присвячений перебуванню М. Скрипника на посаді наркома освіти УСРР (1927—1933 рр.). Це був пік політичної та державної діяльності видатного українського націонал-комуніста. Автор досить вдало підібрав назву для розділу — “Життєвий апогей. Українізація”. Дійсно, ці роки були апогеем не лише для М. Скрипника, але й для культурного життя УСРР. Саме в цей період найбільші досягнення мала радянська політика українізації. На цей період припадають найбільш гострі творчі дискусії щодо розвитку української культури. Автор справедливо відзначив, що М. Скрипник був тією особою, від позицій якої залежали найважливіші партійні рішення в ідеологічній галузі, у всіх сферах духовного життя. Втім, автор не оцінює внесок М. Скрипника в здійснення “українізації” як фундаментальний. З цього приводу він вступає в дискусію з І. Кошелівцем, вважаючи, що останній перебільшував реальну роль М. Скрипника в тогочасних процесах. Проте автору не вдалося повністю відійти від стереотипів, нав'язаних не лише працями радянської історичної науки, але й сучасної вітчизняної. Якщо перша намагалася в різні періоди або “викреслити” “українізацію” з історії, або показати її виключно як заслугу більшовиків, то багато представників останньої намагаються вивести родовід “українізації” з періоду національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. Не уникнув цього й В. Солдатенко. У своїй праці він пише: “Ще в 1917 році, з вибухом Української революції вустами своїх провідників — М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, І. Стешенка, М. Порша, С. Петлюри та ін. — слово українізація було виголошено як одне з нагальних завдань визвольного руху, як велична мета духовного злету, національного відродження. І то було не лише слово. Українізація стала реальною політикою” (стор. 145).

“Українізація” чи національне відродження (а воно включає в себе різні сфери: політичну, культурну, економічну та ін.) безсумнівно мала місце в період 1917—1920 років. Однак пов'язувати радянську “українізацію” лише з цим періодом, на наш погляд, є не досить аргументо-

вано, оскільки вона має більш глибоке коріння. Ще в другій половині XIX століття український національно-культурницький рух заявив про себе як вагома сила. Варто згадати діяльність провідних діячів національно-визвольного руху В. Антоновича, М. Драгоманова, Б. Грінченка, М. Грушевського, С. Єфремова та ін., різних культурних товариств тощо. Та традиція національно-культурного подвижництва, що уже склалася в середовищі української інтелігенції, мала безпосередній вплив і в 1920-ті роки. Саме українська інтелігенція стала рушійною силою “українізації”, яка вийшла за рамки, відведені для неї більшовиками. Тому “українізація” мала такий суспільний резонанс. В. Солдатенко, либонь, схильний розглядати “українізацію” більш як ініціативу, започатковану “зверху”.

Малодослідженою сторінкою довгий час залишались останні роки життя М. Скрипника. В. Солдатенко досить кваліфіковано заповнив ряд “білих плям” з біографії видатного українського радянського політичного діяча. Автор простежив його ставлення до колективізації, голодомору, політичних подій. Звичайно, зрозуміти до кінця, що думала людина, вивчаючи документи, дуже важко. Але основні моменти загальної картини сумлінний дослідник реконструювати певною мірою може. В даному випадку автору це вдалося. Як аргумент, можна навести уривок з стор. 199: «Між тим за стенограмами Скрипникових виступів з кінця 20-х — початку 30-х років можна вловити, як підупало його натхнення, знизилася загальна енергетика, емоційність, уповільнився політ думки, приглушилося її пульсування, зникла образність, поступившись невиразності, нудному “розжовуванню” офіційних загальників, численним повторам та й елементарній плутанині».

Як бачимо, В. Солдатенко на основі документальних матеріалів та праць самого М. Скрипника прагне не лише реконструювати події. Він проводить психологічний аналіз діяльності наркома. А подібний аналіз може сказати значно більше про справжню “внутрішню” позицію М. Скрипника до тодішніх суспільно-політичних реалій, ніж накопичення найрізноманітніших гасел і тез, офіційно висловлених М. Скрипником. Адже загальновідомо, що людина говорить (особливо, якщо вона займає високу офіційну посаду) не завжди те, що відповідає її власним думкам.

Слід відзначити, що праця базується на широкій джерельній базі, переважно архівних матеріалах та творах самого М. Скрипника. Дещо гірше використовує автор літературу, присвячену М. Скрипнику. Можна погодитися з тим, що, будучи написаною переважно в радянський період (і навіть в період “перебудови”), вона має відбиток ідеологічних штампів чи намагань ці штампи здолати. Проте уже після отримання Україною незалежності була захищена кандидатська дисертація В. Шарпатога, присвячена діяльності М. Скрипника як наркома освіти УСРР, вийшли друком ряд його праць, друкувалися статті інших дослідників, які чомусь обійшов увагою В. Солдатенко при написанні свого дослідження.

Загалом монографія В. Солдатенка заслуговує високої позитивної оцінки. Вона на сьогодні є найбільш фундаментальною працею з “скрипникознавства”, яка займе гідне місце в сучасній вітчизняній історичній біографістиці. Дослідник успішно справився з тим завданням, яке він ставив — висвітлив різнобічну діяльність видатного українського радянського політичного діяча, найвиразніші грані його складного життя, що вдало кореспондується зі словами вступу: “Долі людські... Як не схожі вони одна на одну... Як глибоко індивідуальні, неповторні... Які, здебільшого, загадкові. І як, нерідко, важко збагненні”.

В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ), П. М. БОНДАРЧУК (Київ)

М. В. КОВАЛЬ

(До 70-річчя від дня народження)

11 червня 2003 р. виповнилося 70 років від дня народження відомого українського вченого, доктора історичних наук, професора М. В. Ковалю. Він народився в м. Києві у 1933 р. в сім'ї кадрового офіцера Червоної армії.

Михайло Васильович був ще підлітком, коли в його життя ввійшло страшне слово “війна”. Пізніше він часто згадував свою останню зустріч з батьком на початку війни, біль і відчай, які відчув, коли сім'я отримала похоронку про його загибель під час оборони Києва, голод і злиденні воєнні роки, намагання матері хоч якось налагодити їхній побут під час евакуації родини у Середню Азію.

Є. О. Коваль, за фахом фельдшер, працювала в тилу у військових шпиталях. Там, далеко від рідної домівки, незважаючи на вкрай скрутні умови життя, Михайло Васильович не розлучався з книжками, багато читав. У нього був великий потяг до навчання. Мати всіляко підтримувала це бажання. Все життя вона присвятила своїм дітям, щоб вивести їх у люди, дати хорошу освіту виховати їх порядними і чесними, аби їхній батько, коли б він повернувся з війни, а з цією надією, незважаючи ні на що, вона жила довгі роки, міг пишатися синами. Вони виправдали її сподівання.

У 1944 р. сім'я повернулася в Київ. Після закінчення школи в 1952 р. Михайло Васильович вступив до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка на історико-філософський факультет.

Закінчивши у 1957 р. з відзнакою курс навчання, він деякий час працював в Архівному управлінні Української РСР. У грудні 1957 р. поступив на роботу у видавництво АН УРСР молодшим редактором, а в 1967 р. зайняв посаду науковця в Інституті історії України АН УРСР. З 1972 р. по 1994 р. працював, крім того, спочатку заступником, а потім і головним редактором друкованого органу Інституту — “Українського історичного журналу”.

Робота у видавництві та журналі значно розширила його науковий світогляд, розвинула в нього журналістський хист і талант редактора. Але, незважаючи на широке коло обов'язків, велику громадську роботу, на першому плані у М. В. Ковалю завжди перебувала науково-дослідна робота. Результатом його наполегливої праці стали захисти у 1964 р. кандидатської, а в 1977 р. — докторської дисертацій.

З під його пера вийшло близько 400 праць, у тому числі 8 індивідуальних монографій. Серед них: *У битві з фашизмом: Соціалістична культура — могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів* (К., 1964); *Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні)* (К., 1965); *Все — для перемоги: Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.* (К., 1970); *У горнілі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.)* (К., 1972); *Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны* (Київ, 1977).

М. В. Коваль також є автором розділів та членом редколегій низки фундаментальних праць.

Ще однією стороною наукової діяльності М. В. Ковалю була його участь у написанні ряду підручників з історії України, а також читання курсу лекцій перед студентами Київського національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Виступаючи перед різними верствами населення, Михайло Васильович об'їздив майже всю Україну, побував у військових частинах і трудових колективах. Патріотичне виховання молоді він вважав своїм святим обов'язком.

Багато часу М. В. Коваль приділяв також роботі як консультант Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років”, допомагаючи його співробітникам готувати експозиції та тематичні виставки.

Напружена дослідницька робота, обширна громадська діяльність не завадила йому підготувати близько 30 кандидатів та докторів історичних наук. Він допомагав дослідникам обирати актуальні теми, вчив умінню аналізувати й осмислювати історичні події, аргументовано відстоювати свої позиції, націлював на копітку роботу в архівах у пошуках маловідомих важливих матеріалів та документів.

Михайло Васильович був дуже уважним і навіть прискіпливим науковим керівником, не терпів поверховості та кон'юктурності в роботі. За зовнішньою суворістю приховувалися людяність та доброзичливість. Багатом з своїх учнів та колег він допомагав у вирішенні побутових проблем. В той же час для себе особисто він ніколи не домагався ніяких привілеїв та матеріальних благ, був дуже скромною, інтелігентною людиною.

Михайлу Васильовичу була притаманна вимогливість до своїх підлеглих (в 1988—2000 рр. він очолював відділ історії України періоду Другої світової війни), але ще більш вимогливим він був до себе. Постійна праця в архівах, бібліотеках, його велика ерудиція, знання кількох іноземних мов, широкий спектр не тільки історичних, а й літературних інтересів, колосальна працездатність дозволили йому стати справжнім професіоналом своєї справи. Його досягнення на історичній ниві були високо оцінені спеціалістами-науковцями і державою. Він — лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1970 р.), заслужений діяч науки і техніки України (1996 р.). Незважаючи на нагороди та відзнаки, Михайло Васильович ніколи не зупинявся на досягнутому.

У своїй останніх працях — “Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939—1945): Спроба сучасного концептуального бачення”, “Друга світова війна і Україна (1939—1945 рр.). Історіософські нотатки”, “Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.), що увійшла в серію “Україна крізь віки”, М. В. Коваль узагальнив свої багатолітні роздуми про феномен Другої світової й Великої Вітчизняної війн, чітко окреслив ключові питання цієї рубіжної події в історії людства й України. Він щиро вболівав за складні й суперечливі, але водночас нагальні проблеми, що їх привнесла в сьогодення війна. У цих працях міститься багато неординарних, оригінальних міркувань, зауважень, висновків, ідей стосовно різних проблем, які вже знайшли своє підтвердження в сучасних роботах або стануть у нагоді майбутнім дослідникам.

Окремою сторінкою творчої біографії М. В. Ковалю був випуск періодичного видання наукових праць “Сторінки воєнної історії України”, яке він ініціював у 1997 р. Авторитет вченого залучив до участі у випусках збірника вітчизняних і зарубіжних істориків. Поряд з досвідченими фахівцями зі “Сторінками” активно співпрацювали й молоді автори. Для них робота з Михайлом Васильовичем була справжньою творчою майстернею. Саме завдяки зусиллям М. В. Ковалю випуски збірника здобули високий науковий рейтинг.

У важкій і напруженій роботі поруч з ним завжди була його вірний помічник — дружина Людмила Миколаївна. У нього були обширні плани, цікаві творчі задуми. На жаль, здійсненню їх не довелося збутися. 15 вересня 2001 р. безжалісна хвороба обірвала життя Михайла Васильовича, але частка його душі, серця залишилася в його книгах, у пам'яті учнів, колег і всіх тих, хто мав нагоду спілкуватися з ним. Ще довго буде даватися взнаки відсутність його енциклопедичних знань у процесі наукового відтворення правдивої, цілісної картини такої історичної епопеї, як Друга світова та Велика Вітчизняна війни.

ГАМРЕЦЬКИЙ ЮРІЙ МАРКОВИЧ

28 січня 2003 р. після тяжкої хвороби помер далеко від Батьківщини — у Сан-Франциско (США) відомий український історик, доктор історичних наук, професор Юрій Маркович Гамрецький.

Народився він 1 січня 1930 р. у м. Шепетівці Хмельницької області у сім'ї освітян. Навчання розпочав у м. Вінниці в 1936 р., де і закінчив середню школу в 1948 р. після повернення з евакуації до Узбекистану. Того ж року вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка, який закінчив у 1953 р. Трудову діяльність розпочав вчителем історії в сільських школах Тернопільської області, а згодом став директором однієї із середніх шкіл Київської області.

У 1957 р. вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР і після її закінчення майже тридцять років працював у відділі історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни — молодшим, старшим, головним науковим співробітником, завідуючим сектором. Кандидатську дисертацію на тему “Радянська історіографія Великої Жовтневої соціалістичної революції” захистив у 1963 р. Обрана тема визначила весь подальший його творчий шлях як дослідника маловивчених питань революції 1917 р. в Україні. Широке визнання як талановитого історика і визначного фахівця з цієї проблеми принесло йому дослідження питання про становлення і діяльність Рад робітничих депутатів України у 1917 р. Цій темі Ю. М. Гамрецький присвятив і свою докторську дисертацію “Ради робітничих депутатів у 1917 р.”, яку захистив у 1970 р. Дослідження було побудоване на широкій джерельній базі не лише архівів нашої країни, але й архівосховищ та бібліотек Франції, Німеччини, Австрії, в яких він працював у 1968 р. як стипендіат ЮНЕСКО. Проте Ю. М. Гамрецький зазнав чималих прикросів через те, що деякі його погляди не збігалися з постулатами тогочасної офіційної історіографії. Отже, диплом доктора історичних наук він отримав тільки у 1976 р.

Перу Ю. М. Гамрецького належить понад 100 друкованих наукових праць. Серед них монографії: “Ради робітничих депутатів України в 1917 р. (період двовладдя)”, “Ради України в 1917 р. (липень—грудень 1917 р.)”, у співавторстві, “Триумфальное шествие советской власти на Украине”, у співавторстві. Крім того, Ю. М. Гамрецький брав участь у багатьох колективних працях, які готувалися науковцями Інституту історії АН УРСР, у тому числі в написанні багатотомної “Історії України”, “Історіографії історії Української РСР” та багатьох інших. Він є автором ряду наукових статей, які надруковані у союзних та українських періодичних виданнях. На протязі всієї своєї наукової діяльності Ю. М. Гамрецький творчо співробітничав з “Українським історичним журналом”,

написав велику кількість статей до різних енциклопедій і науково-популярних журналів. Поряд з цим Ю. М. Гамрецький часто виступав редактором багатьох наукових праць інших авторів, був ініціатором і редактором ряду наукових збірників, організатором наукових конференцій. Ю. М. Гамрецький — один з укладачів двотомного видання документів і матеріалів Української Центральної Ради (1917—1918 рр.). Значний внесок зробив він і у підготовку наукових кадрів. Колишні його аспіранти стали згодом відомими фахівцями-дослідниками історії України ХХ ст.

З від'їздом Ю. М. Гамрецького у 1992 р. до США обірвалися його зв'язки з науковою громадськістю України і припинилася його плідна праця на ниві історичної науки. Але ґрунтовні дослідження відомого вченого назавжди залишились у спадок народові України.

Добра і світла пам'ять про Юрія Марковича Гамрецького збережеться в серцях його колег, усіх тих, хто знав його, співпрацював з ним, користувався його порадами і підтримкою.

Л. В. КОНДРАТЕНКО (Київ), Т. С. ПЕРШИН (Київ)